กรมศิลปากร
สำนักหอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ มหาราชสี่แผ่นดิน

923.2593
ว669ก
ฉ.13

อัตตชีวประวัติ

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติ
26 พ.ย. 2528
กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาจังหวัดขอนแก่น

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ณ พระเมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

๑๕ ธันวาคม ๒๕๑๗

104
ม.ว.29
เลขหู่ หอสมุด
เลขหมู่ 923.2593
W669ว
ค.13
เลขทะเบียน น.๗ศป.๓๙๔๔.๒๓
หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา
หอสมุดแห่งชาติในพระบรมราชูปถัมภ์ ร.๙ นครราชสีมา
กรมศิลปากร

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพ่อในครั้งนี้ ลูก ๆ เห็นว่าหนังสือเล่มหนึ่งที่สมควรพิมพ์แจกเป็นอย่างยิ่งคือเรื่อง "เจ็ดรอบอายุ" ซึ่งได้พิมพ์แจกมาแล้วในงานฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ ปีของท่านใน พ.ศ. ๒๕๑๒

หนังสือเล่มนี้เป็นเรื่องราวชีวิตของพ่อ ซึ่งท่านได้ทรงแต่งขึ้นเองในทำนองเล่าประทานแก่ลูก ๆ นับเป็นอัตตชีวประวัติที่น่าสนใจเป็นอย่างมาก เพราะท่านได้ทรงผ่านเหตุการณ์มาหลายรัชกาลหลายสมัย และในหน้าที่ราชการต่าง ๆ กัน ตลอดจนที่ท่านทรงผ่านทั้งการ "ขึ้น" และ "ลง" ของชีวิตอย่างน่าพิศวง นอกจากเป็นลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้วก็ยังมีความรู้สึกนึกคิดของท่านปนอยู่ด้วยในข้อความนั้น ๆ สังเกตได้จากเนื้อความว่าท่านเป็นผู้ตั้งมั่นอยู่ในหลักธรรมประจำใจและความซื่อสัตย์สุจริตทั้งในการทำราชการ และในการดำรงชีวิตฐานพลเมืองคนหนึ่ง ท่านมีความจงรักภักดีและกตัญญูต่อองค์พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์จักรีอย่างยิ่งยวด นอกจากนั้นก็ยังมีลักษณะประจำพระองค์ที่เห็นเด่นชัดคือความมักน้อยหรือถ่อมพระองค์อยู่เป็นนิจสิน ทั้งหมดนี้ลูก ๆ รู้สึกภาคภูมิใจและดีใจที่มีพ่อเป็นสุภาพบรุษแท้ ไม่ว่าจะนับทางคตินิยมไทยหรือต่างประเทศ

หลังจากที่ได้พิมพ์แจกครั้งแรกแล้ว กระทรวงศึกษาธิการได้มาติดต่อขอประทานไปพิมพ์เป็นหนังสืออ่านประกอบการศึกษาของนักเรียน

ท่านจึงได้ทรงแก้ไขและต่อเติมข้อความบางประการลงไปอีก แต่ยังมิได้ประทานไปก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน ในการพิมพ์ครั้งนี้ลูก ๆ จึงได้ค้นหารูปภาพและเอกสารบางอย่างมาลงพิมพ์ไว้ด้วยเพื่อให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และหวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะให้ความรู้ความเพลิดเพลินแก่ท่านผู้อ่านทุกท่าน

ขออานิสงส์และผลบุญกุศลจากคุณความดี รวมทั้งวิทยาทานที่พ่อได้ทรงบำเพ็ญมาตลอดพระชนมายุของท่านจงสนองให้ท่านประสพสุคติในสัมปรายภพต่อไป.

ลูก ๆ

๕๖๖ ถนนเพชรบุรี กรุงเทพมหานคร ธันวาคม ๒๕๑๗

สมุดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ สมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙

(แถวหลัง ซ้ายไปขวา)

ม.จ. สุมนมาลย์ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา (อุ้ม) ม.จ. สิบพันพารเสนอ
ม.จ. รัชฎาภิเศก ม.จ. ประวาศสวัสดี (ยืน) หม่อมเอม (อุ้ม) ม.จ. เสมอภาค
(แถวหน้า ซ้ายไปขวา) ม.จ. ฉัตรมงคล กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

สำนักหอสมุดกลาง พระนิลมพระเกียรติ ร.๙

พระประวัติย่อ

พระนามเดิม หม่อมเจ้าธานีนิวัต

ประสูติ วันเสาร์ ที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘
ที่วังปากคลองตลาด กรุงเทพ ฯ

พระบิดา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา

พระมารดา หม่อมเอม

พี่น้อง ๑. หม่อมเจ้าหญิงประวาศสวัสดี (สิ้นชีพ) เศกสมรส
กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช

๒. พลตรี หม่อมเจ้าฉัตรมงคล โสณกุล (สิ้นชีพ)
เศกสมรสกับ ม.ร.ว. วิศิษฐ์ศรี หัสดินทร์ และ
ภายหลังกับ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไร-
รัตนสิริมาน

๓. หม่อมเจ้าหญิงสุมนมาลย์ (สิ้นชีพ) เศกสมรสกับ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช
ภายหลังที่หม่อมเจ้าหญิงประวาศสวัสดีสิ้นชีพไปแล้ว

๔. หม่อมเจ้าวารเฉลิมฉัตร (สิ้นชีพ)

๕. หม่อมเจ้านักขัตดารา (สิ้นชีพ)

๖. หม่อมเจ้ารัชฎาภิเศก โสณกุล (สิ้นชีพ) เศกสมรส
กับ หม่อมเจ้าหญิงพิมพ์รำไพ รพีพัฒน์

๗. หม่อมเจ้าหญิงสิบพันพารเสนอ โสณกุล

๘. หม่อมเจ้าหญิงเสมอภาค โสณกุล

๙. หม่อมเจ้าทวีธาภิเศก โสณกุล (สิ้นชีพ)
๑๐. พลตรี หม่อมเจ้ามูรธาภิเศก โสณกุล เศกสมรส
กับ หม่อมเจ้าหญิงกัลยางคสมบัติ กิติยากร

๑๑. หม่อมเจ้าหญิงอภิสิตสมาคม โสณกุล

การศึกษา
วุฒิ

โรงเรียนราชกุมาร ในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ
Rottingdean School ประเทศอังกฤษ
Rugby School ประเทศอังกฤษ
Merton College, Oxford University ประเทศอังกฤษ
B.A. (Honour School of Oriental Studies)
มหาวิทยาลัยอ๊อกซ์ฟอร์ด พ.ศ. ๒๔๕๑
LL.D. กิตติมศักดิ์ มหาวิทยาลัยฟาร์อีสเติน มานิลา
ฟิลิปปีนส์ พ.ศ. ๒๕๐๓
อักษรศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต กิตติมศักดิ์ จุฬาลงกรณมหา-
วิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๐๕
ศิลปดุษฎีบัณฑิต โบราณคดี กิตติมศักดิ์ มหาวิทยาลัย
ศิลปากร พ.ศ. ๒๕๑๐
ปริญญาการศึกษาดุษฎีบัณฑิต กิตติมศักดิ์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ (วิทยาลัยวิชาการศึกษา)
พ.ศ. ๒๕๑๑

ทรงผนวช	เป็นนาคหลวง จำพรรษาวัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๕๒
เศกสมรส	ทรงเศกสมรสกับนางสาวประยร สขม บตรีเจ้าพระยายมราช (บั๋น สุขุม) ที่พระราชวังบางปะอิน วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑
โอรสธิดา	ม.ร.ว. ชาย ถึงแก่กรรมตั้งแต่เล็ก
	ม.ร.ว. หญิง นิวัตวาร สมรสกับนายวิวรรธน์ ณ ป้อมเพชร
	ม.ร.ว. ปาณฑิตย์ โสณกุล (ถึงแก่กรรม)
	ม.ร.ว. หญิง สุพิชชา โสณกุล
รับราชการ	พ.ศ. ๒๔๕๒ ปลัดกรมพลำพัง กระทรวงมหาดไทย
	พ.ศ. ๒๔๕๓ ข้าหลวงมหาดไทย มณฑลกรุงเก่า
	พ.ศ. ๒๔๕๓ ราชเลขานุการในสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ
	พ.ศ. ๒๔๕๖ ผู้ช่วยราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ
	พ.ศ. ๒๔๖๑ ผู้ชวยราชเลขาธการ, เลขานุการเสนาบดีสภา และเลขานุการองคมนตรีสภา
	พ.ศ. ๒๔๖๒ ราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศอีกตำแหน่งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๖๙ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

พ.ศ. ๒๔๗๕ ออกจากราชการเนื่องจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง

พ.ศ. ๒๔๙๐ อภิรัฐมนตรี ร่วมอยู่ในคณะซึ่งทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

พ.ศ. ๒๔๙๒ ประธานองคมนตรี

พ.ศ. ๒๔๙๔ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

พ.ศ. ๒๔๙๕ ประธานองคมนตรี

พ.ศ. ๒๕๐๖ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสประเทศญี่ปุ่นเป็นทางการ

ต่อจากนั้น ทรงเป็นประธานองคมนตรีต่อมาจนสิ้นพระชนม์

งานในด้านอื่น ๆ กรรมการราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๔๖๗ – ๒๔๗๕

อุปนายกสภากรรมการกลางจัดการลูกเสือแห่งชาติ พ.ศ. ๒๔๗๒ – ๒๔๗๕

กรรมการข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๐ – ๒๔๗๕

นายกสยามสมาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ – ๒๕๐๗

นายกสโมสรโรตารี่กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๙๑ – ๒

ผู้ว่าการภาค สโมสรโรตารี่ภาคที่ ๓๓๐ พ.ศ. ๒๔๙๓

กรรมการที่ปรึกษาของคณะกรรมการชำระประวัติ-ศาสตร์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๕

กรรมการราชินีมูลนิธิ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐

กรรมการบริหาร มูลนิธิอานันทมหิดล ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๒

ประธานกรรมการแผนกอักษรศาสตร์ มูลนิธิอานันทมหิดล ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖

ประธานกรรมการมูลนิธิวิจัยประสาท ในพระบรม-ราชปถัมภ์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๗

สภานายกกิตติมศักดิ์สภาลูกเสือแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๘

ประธานกรรมการตัดสินการประกวดรางวัลทางวรรณ-คดี ของมูลนิธิจอหน เอฟ เคนเนดี้ แห่งประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๓

อุปนายกกิตติมศักดิ์ Royal India, Pakistan and Ceylon Society of London.

นายกกิตติมศักดิ์แห่งองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก

ที่ปรึกษา Unesco Commission for the Writing of a Scientific and Cultural History of the World.

สมาชิก The National Geographic Society

Hon. Member Italian Institute for Middle and Far East Studies, Rome.

ได้รับสถาปนาอิสริยยศ

พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต

พ.ศ. ๒๔๙๓ เป็นพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภ-พฤฒิยากร

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

พ.ศ. ๒๔๖๕ ประฐมจุลจอมเกล้า

พ.ศ. ๒๔๙๓ มหาจักรีบรมราชวงศ์

พ.ศ. ๒๔๙๓ มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก

พ.ศ. ๒๔๙๔ มหาวชิรมงกุฎ

รัตนาภรณ์ ภ.ป.ร. ชั้นที่ ๑

ว.ป.ร. และ ป.ป.ร. ชั้นที่๒

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๙๖ Lakan of the Order of Sikatuna พีลิปปีนส์

พ.ศ. ๒๔๙๗ Grand Croix de l'Ordre Royal de Cambodge กัมพูชา

พ.ศ. ๒๔๙๘ ล้านช้างร่มขาว ชั้นที่ ๑ ลาว

พ.ศ. ๒๕๐๑ จิงซิง ชั้นที่ ๑ สาธารณรัฐจีน

พ.ศ. ๒๕๐๕ Grand Croix de l'Ordre du Dannebrog เดนมาร์ค

พ.ศ. ๒๕๐๕ Grand Cross of the Order of Merit of the Federal Republic of Germany สหพันธ์รัฐเยอรมัน

พ.ศ. ๒๕๐๖ Grand Cross of the Royal Order of George I กรีก

พ.ศ. ๒๕๐๗ Grand Cordon de l'Ordre de Léopold เบลเยี่ยม

พ.ศ. ๒๕๐๗ Grand Cross of the Order of the Netherland Lion เนเธอร์แลนด์

พ.ศ. ๒๕๐๗ Grand Cross of the Japanese Imperial Order of the Rising Sun ญี่ปุ่น

พ.ศ. ๒๕๐๘ Grand Cross of the Order of St.Olav นอรเวย์

พ.ศ. ๒๕๐๘ Grand Cross of the Order of the Northern Star สวีเดน

พ.ศ. ๒๕๐๙ First Class of the Order of Merit for National Foundation เกาหลี

พ.ศ. ๒๕๐๙ Gran Cruz de Orden de Libertador San Martin อาเยนตินา

พ.ศ. ๒๕๑๐ Grande Décoration d'Honneur en or pour service rendue á lo République Autriche ออสเตรีย

พ.ศ. ๒๕๑๑ First Class of the Order of the Crown of Iran อิหร่าน

พ.ศ. ๒๕๑๑ Order of the Trinity ชั้นที่ ๑ เอธิโอเบีย

พ.ศ. ๒๕๑๖ Grand Knight of the Most Distinguished Order of the Defender of the Realm (S.M.N.) มาเลเซีย

เริ่มประชวรเป็นไข้หวัดใหญ่ วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๗ คณะนายแพทย์จึงได้เชิญเสด็จไปประทับที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อวันที่ ๖ กันยายน มีพระอาการปอดบวมแทรก คณะนายแพทย์ได้ช่วยกันรักษาพยาบาลเต็มที่ ซึ่งทั้งนี้ครอบครัวของท่านรู้สึกขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่งต่อคณะนายแพทย์และพยาบาลทุกคน ในคืนวันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๗ เวลา ๒๑ นาฬิกา สิ้นพระชนม์เนื่องจากพระหทัยวาย รวมพระชนมายุ ๘๘ พรรษา นำความเศร้าสลดใจเป็นอย่างมากมาสู่ครอบครัว พระญาติ และเพื่อนฝูงอย่างกระทันหัน

"พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วยความเศร้าสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๑๕ วัน นับตั้งแต่วันจันทร์ ที่ ๙ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๗ ถึงวันจันทร์ที่ ๒๓ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๗ และโปรดเกล้า ฯ ให้สำนักพระราชวังจัดถวายพระเกียรติประดิษฐานพระศพไว้ ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระโกศทองน้อยประกอบพระศพและประดิษฐานพระศพที่พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

วันจันทร์ ที่ ๙ กันยายน ๒๕๑๗ เวลา ๑๗.๐๐ น. ถวายน้ำสรงพระศพ เจ้าพนักงานเชิญพระศพลงสู่พระโกศ แล้วเชิญขึ้นประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้า ลายสลัก แวดล้อมด้วยเครื่องประกอบพระเกียรติยศ เสร็จแล้วพระสงฆ์ ๒๐ รูป สดับปกรณ์ พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมทั้งกลางวันกลางคืน รับพระราชทานฉันเช้าวันละ ๘ รูป เพลวันละ ๔ รูป กำหนด ๑๕ วัน

เฉพาะวันถวายน้ำสรงพระศพ แต่งกายเครื่องแบบเต็มยศ จุลจอมเกล้าหรือมงกุฎไทยไว้ทุกข์"

นอกจากนั้นยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทานพระราชทานเนื่องในวาระครบ ๗ วัน และ ๕๐ วันตามลำดับ รวมทั้งการออกเมรุและงานพระราชทานเพลิงพระศพ

หมายเหตุ ข้อความในอัญญประกาศ (") เป็นประกาศของเลขาธิการพระราชวัง

นับเป็นงานหลวงโดยตลอด และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือขึ้นแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพอีกด้วย ในวาระที่ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครก็ได้เสด็จพระราชดำเนินมาในงานพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์

ทั้งนี้นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างสูงสุดอันมิอาจพรรณนาได้เป็นลายลักษณ์อักษร ครอบครัวกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมกราบถวายบังคมใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นที่ยิ่ง

อนึ่ง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ก็ได้ทรงพระเมตตาเสด็จมาในงานพระศพทั้งเป็นทางการ คือ แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นการส่วนพระองค์ ตลอดจนทรงบำเพ็ญพระกุศลพระราชทานและพระราชทานเงินสมทบทุนการกุศลซึ่งเจ้าภาพตั้งขึ้น นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณเป็นอย่างยิ่ง.

สารบาญ

๑. ชีวิตเบื้องต้น หน้า

ก. สมัยทารก ๑

ข. เริ่มเรียนหนังสือ ๓

ค. ไปเรียนเมืองนอก ๑๐

ฆ. ชีวิตมหาวิทยาลัย ๒๑

ง. เดินทางกลับมาอยู่บ้าน ๓๖

จ. ในครอบครัวของเรา ๕๐

๒. ทำราชการ

กระทรวงมหาดไทย ๕๔

กรมราชเลขาธิการ ๖๑

ก. ราชการโดยตรง ๖๑

ข. งานเสือป่า ๖๙

ค. จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ๗๐

ฆ. รัชกาลที่เจ็ด (ยังอยู่ในกรมราชเลขาธิการ) ๘๒

กระทรวงธรรมการ ๘๖

ก. ไปดูการศึกษาทางตะวันออก ๘๖

ข. ปฏิบัติราชการธรรมการ ๙๐

หน้า

ค. ขอความช่วยเหลือคณะสงฆ์ ๙๔

ฆ. อุปสรรค ๙๕

ง. งานลูกเสือ ๙๙

จ. จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ๑๐๐

ฉ. ดูท้องที่และประชาชน ๑๐๒

ช. บ้านเมืองบิ๊นบ่วน ๑๐๗

๓. กรรมกรไร้งาน

ก. ชีวิตในบ้าน ๑๑๑

ข. สยามสมาคม ๑๑๗

ค. โรตารี่ ๑๒๕

ฆ. เดินทางนอกเมืองไทยระหว่างนี้ ๑๒๙

๔. เมืองไทยเปลี่ยนฉาก

ก. แสงเงินแสงทอง ๑๓๕

ข. วันใหม่ของชาติ ๑๓๘

ค. เดินทางไกลอีก ๑๕๗

ท้าววรจันทร์ (อุ้ม) กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ม.จ. ประวาศสวัสดี (ยืน)

๑. ชีวิตเบื้องต้น

ก. สมัยทารก

คุณทวด[๑]ท่านเล่าว่า เมื่อหม่อมย่าท้องแก่จวนจะถึงกำหนดที่พ่อจะออกท่านได้ปรารภอยู่ว่า ขอให้ออกมาภายในเดือน ๑๑ นี้เถิด จะได้ทันมีชื่ออยู่ในบัญชีเบี้ยหวัส ต่อมาไม่ช้าเป็นวัน ๗ ๆ ๑๒ ค่ำ ท่านไปทอดกฐินที่วัดบางขวางล่าง คนที่วังไปทูลเสด็จปู่ว่าหม่อมเจ็บท้องมาก จะคลอดในวันนั้นเป็นแน่ ต่างก็รีบกลับมาที่วังปากคลองตลาด แล้วหม่อมย่าก็ออกลูกเป็นพ่อเวลาเที่ยงซึ่งพวกที่ไปทอดกฐินยังมิได้กลับมาทั่วกัน พ่อเป็นลูกชายคนแรกในสกุล คุณทวดท่านอยากเลี้ยงหลาน ผู้ชายจึงได้ตกลงกันกับเสด็จปู่ยกให้ท่านเลี้ยงตั้งแต่แรก เวลาทำขวัญสามวันซึ่งเขาทำพิธีพูดกันว่า "สามวันลูกผี สี่วันลูกคน ลูกของใครเอาไปเน้อ" ท่านก็รับเอาว่าลูกฉันเองแหละ ขอรับเอามาเถิด ดังนี้พ่อจึงได้มาเป็นลูกคุณทวดอยู่จนโต หรือจนตลอดชีวิตก็ว่าได้ ต่อมาท่านได้ชายกลาง[๒]มาเลี้ยงไว้อีกคนหนึ่ง แต่ในไม่ช้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีพระราชดำรัสให้หาคุณทวดเข้าไปรับราชการในวังเบื้น

---

(๑) ท้าววรจันทร์ (วาด) เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔

(๒) ม.จ. ฉัตรมงคล โสณกุล

ท้าววรจันทร์ เรือนเล็กไม่มีที่จะเลี้ยงหลานเล็กถึงสองคนได้จึ่งต้องยอมเสียสละชายกลางไว้ที่วังปากคลองตลาดเสียคนหนึ่ง ท่านเล่าว่าเมื่อวันท่านจะเข้าไปอยู่ในวังท่านเดินผ่านชายกลางซึ่งยังนอนเบาะอยู่นั้น ท่านหันไปพูดว่า “ย่าไปก่อนละนะ” ชายกลางก็ชะเง้อตามแต่ยังพูดจาไม่ได้ ท่านยังสงสารอยู่เสมอ ต่อมาเมื่อท่านได้ขยับขยายไปอยู่เรือนใหม่กว้างขวางกว่าเก่าหน่อย จึ่งได้รับเอาชายกลางเข้าไปเลี้ยงไว้ด้วยอีกคนหนึ่ง

ที่อยู่ในวังครั้งนั้นชั้นแรกจะได้มีชีวิตอยู่อย่างไรบอกไม่ถูกเพราะยังจำความไม่ได้ ก็คงเล่นๆ กินๆ ไป จะเที่ยวไปข้างไหนก็ที่ทางจำกัด แต่แม้กระนั้นชายกลางแกก็หาที่เที่ยวไปได้ทั่วทั้งวังเพราะชักว่าวแล้ววิ่งตามว่าวไป แต่พ่อติดคุณทวด ไม่ทิ้งท่านเลย ที่จะไปที่ใดในวังนั้นก็เพราะตามคุณทวดไป การตามนี้ตามไม่อั้นจนพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเรียกว่า “หางท้าววรจันทร์”

การที่จะไปไหนติดตามคุณทวดนั้น เวลาเย็นท่าน “ขึ้นบน” ไปนั่งที่อัฒจันทร์ใหญ่[๑] หากมีราชการอันใดเขาก็นำมาเสนอท่านที่นั่นบ้างที่เรือนบ้าง ที่อัฒจันทร์ใหญ่นั้นออกจะเป็นสำนักงานของท่าน เช่นเมื่อมีผู้ใดจะเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวและจะต้องนำเฝ้าแล้ว ท่านก็ไปคอยนำเฝ้าที่นั่น โดยปรกติพระเจ้าอยู่หัวเสวยเครื่องใหญ่เวลาบ่าย เสวยแล้วทรงเครื่องเสด็จออกขุนนางผ่านอัฒจันทร์ใหญ่ ผู้หญิงที่เป็นคนนอกวัง

---

(๑) พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ด้านตะวันออก

ก็นำเผ้าที่นั่น การใดที่เป็นระเบียบพิธีประจำเช่นการทรงจุดคาบศิลาหน้าเพลิงพระราชทานไฟไปเผาศพนอกวังก็นำมาถวายกันที่นี่ ท่านเสด็จแวะมาทรงจุดเป็นประจำถ้ามีรายการที่จะต้องทำเช่นนั้น เท่าที่จำได้ดูเหมือนจะมีบ่อย ๆ ทีเดียวจนพ่อเห็นเป็นของธรรมดา บางทีมีราชการมากเสด็จออกจนค่ำคืนจึงจะเสด็จผ่านกลับขึ้นที่ประทับข้างหลัง คุณท้าวก็ต้องนั่งคอยอยู่ เคยเสด็จแวะเข้ามาจับหัวพ่อซึ่งนอนหลับอยู่ตรัสว่า “อ้ายนี่มันนอนเหมือนกบ” เมื่ออายุมากขึ้นหน่อยพ่อก็ตามเสด็จเจ้านายซึ่งตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัวออกไปข้างหน้าด้วย ได้เห็นการงานพระราชพิธีหลายอย่าง

ข. เริ่มเรียนหนังสือ

ครูคนแรกของพ่อชื่อคุณเฒ่าแก่ทับ แก่มากแล้วแต่มาสอนเรื่อยไม่เหน็ดเหนื่อย จะสอนอยู่สักกี่มากน้อยจำไม่ได้ เวลาค่ำคืนคุณทวดยังให้อ่านหนังสือรามเกียรติ์และอิเหนาอีก ต่อมาสมเด็จพระพันปีหลวงซึ่งเวลานั้นยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี และเรียกกันว่าเสด็จที่บนมีรับสั่งให้พ่อไปเข้าเรียนที่โรงเรียนราชกุมารกับเจ้านายลูกยาเธอที่หลังพระตำหนักทูนกระหม่อมใหญ่ (สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ) คือที่หลังสำนักราชเลขาธิการในปัจจุบัน นักเรียนมีเจ้านายพระราชโอรสทุกพระองค์กับหม่อมเจ้าชาย

เด็ก ๆ อีกสักหกเจ็ดองค์ พ่อเข้าอยู่ในห้องต่ำที่สุด ซึ่งกั้นฉากญี่ปุ่นไว้ระหว่างห้องเรียนเรียกกันว่าห้องหมา นักเรียนมีแต่พวกหม่อมเจ้าเล็ก ๆ พวกเราคือ พี่ประสบประสงค์ ตาตุ๊[๑] ทองรอด[๒] ดูเหมือนจะรวมสี่คนนี้เท่านั้น หม่อมเจ้าอื่น ๆ ท่านแก่ชันษาล่วงพ้นระดับความรู้ชั้นเรานี้ไปแล้ว ครูของเราชื่อครูยูง คือนายนกยูง ซึ่งต่อมาได้เป็นพระอภิบาลเจ้านายที่เสด็จไปเรียนเมืองนอก แล้วได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอภิรักษราชฤทธิ์ และในที่สุดเป็นพระยาสุรินทราชาได้ไปเป็นอธิบดีและสมุหเทศาภิบาลอีกหลายแห่ง ครูนี้ขึ้นชื่อว่าดุและมักหยิกศิษย์นอกจากเอ็ดด้วยปาก แต่พ่อนั้นเป็นเด็กนิ่ง ๆ ครูไม่เอ็ดหรือหยิกเลย เรียนอยู่ในโรงเรียนราชกุมารนี้สักกี่ปีจำไม่ได้แต่รู้สึกสนุกสบายกินอยู่อย่างสมบูรณ์ เพราะกินเครื่องเจ้านายซึ่งสมเด็จพระตำหนัก(สมเด็จพระบรมราชเทวี)[๓] พระราชทานมา เวลาว่างเรียนก็มีเครื่องเล่นทั้งนอกหลังคาในหลังคา ทหารตะกั่วก็มากมายทีเดียว พ่อเรียนอยู่จนเจ้านายชั้นสูงเสด็จไปเรียนเมืองนอกเกือบหมด เหลืออยู่แต่พระองค์สุริยงค์[๔] พระองค์รังสิต[๕] ซึ่งเป็นนักเรียนชั้นสูงสุดของโรงเรียนกับพ่อด้วยอีกคนหนึ่งเป็นสามด้วยกัน พ่อกับพระองค์

---

(๑) ม.จ. มงคลประวัติ สวัสดิกุล

(๒) ม.จ. ทองทีฆายุ ทองใหญ่

(๓) สมเด็จพระศรีสวรินทรา พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

(๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาศ

(๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาชัยนาทนเรนทร

ร้งสิตผลัดกันเป็นที่หนึ่งในชั้นเสมอ พระองค์รังสิตท่านมีพระชันษาอ่อนกว่าพ่อ ๕ วัน พวกหม่อมเจ้ารุ่นราวคราวเดียวกันก็ยังอยู่โดยมากแต่เรียนอยู่ในชั้นต่ำ ๆ ลงไป

นอกเวลาเรียนหรือก่อนที่จะไปเข้าเรียนเล็กน้อยสมเด็จรับสั่งให้ไปเล่นกับทูนกระหม่อมพระองค์เล็ก (สมเด็จเจ้าฟ้าจักรพงษภูวนาถ) แต่มักจะเลี่ยง ๆ เสียมากเพราะท่านมีพระพักตร์บึ้งเสมอไม่ตรัสด้วย พวกหม่อมเจ้าเล็ก ๆ อื่นก็แบ่งกันไป พวกที่อยู่พระตำหนักก็ไปเล่นกับทูนกระหม่อมพระองค์น้อย (สมเด็จเจ้าฟ้าสมมตวงศวโรทัย) ที่โตกว่านั้นหน่อยก็ไปเล่นกับสมเด็จพระบรมโอรสที่พระตำหนักข้างนอก พ่อหลบหลีกอยู่ติดตัวคุณทวดเรื่อย ท่านไปไหนก็ไปด้วยไม่ว่างานผู้ใหญ่หรืองานเด็ก ได้ไปงานพระราชพิธีแทบทุกงานไปนั่งอยู่กับพื้นข้างเก้าอี้ที่คุณทวดนั่ง ถือสิทธิไปกับท่านจนวันหนึ่งเจ้าหน้าที่เข้ามาบอกคุณทวดว่าสมเด็จพระบรมราชเทวีประชวรพระครรภ์ คุณทวดท่านรีบแต่งตัวขึ้นไปที่พระตำหนักสมเด็จ พ่อก็ถือสิทธิไปบ้าง ท่านเห็นจะไม่ทันสังเกตว่าพ่อตามหลังไปเพราะท่านกำลังรีบ พอไปถึงพระตำหนักท่านตรงรี่เข้าไปในห้องพระบรรทม มองเข้าไปเห็นมีพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่บนพระที่ผู้คนอยู่กันมาก ทันใดนั้นก็ได้ยินพระสุรเสียงสมเด็จแหวออกมาว่า "นั่นกงการอันใดของตัวด้วยเล่า ไปให้พ้น" พ่อรีบออกมาทันที

ถึงศก ๒๔๔๐ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จยุโรปเป็นเวลานานหลายเดือน ทรงสถาปนาสมเด็จที่บนขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ในวังคึกคักขึ้นมากเพราะผู้คนเข้าไปเฝ้ามากขึ้นกว่าแต่ก่อน เวลาเย็นสมเด็จเสด็จออก

และถ้าไม่มีพระราชธุระอื่นๆ ก็ทรงพบปะกันกับเจ้านายฝ่ายในในวัง การสังคมมีมากขึ้น ส่วนพวกเด็กๆ ก็มีเรื่องมากขึ้น เช่นทูนกระหม่อมเอียดเล็ก (สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางคเดชาวุธ) ผู้ทรงเป็นทูนกระหม่อมชายที่มีพระชนมายุมากกว่าพระองค์อื่นในเวลานั้น ได้ทรงนำเล่นอะไรๆ ใหญ่ๆ ขึ้นเช่นเล่นพระ เพราะเจ้านายเล็กๆ สมัยนั้นทรงตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัวออกไปในงานพระราชพิธีเนืองๆ จนแม้พวกเราเด็กที่ห้อยท้ายไปด้วยก็ได้ยินสวดมนต์จนจำได้ตามๆ กัน ฉะนั้น เมื่อทูนกระหม่อมเอียดทรงเล่นพระจึงไม่เป็นการยากที่จะท่องจำสวดตามๆ กัน ท่านให้พวกเด็กๆ แต่งผ้าเหลืองถือพัดยศเข้างานในวัง เช่นงานสารท งานบีใหม่ และงานทรงบาตร เจ้านายฝ่ายในเป็นผู้ทรงบาตร ทุกคราวก็ล้นบาตรต้องถ่ายกันคนละหลายๆ ทอด ถัดจากนั้นมาไม่ช้าเตรียมรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับจากยุโรป พวกหม่อมเจ้าเล็กๆ ร่วมงานกับเจ้านายเช่นเต้นรำจับคู่กับเจ้านายพระองค์หญิงที่ยังทรงพระเยาว์ เพลงที่เต้นก็เป็นเพลงโบราณทั้งนั้น การจับคู่เจ้านายท่านทรงกำหนดให้พวกผู้ชายเต้นกับเจ้านายพระองค์หญิงที่มีพระชันษามากกว่าผู้เป็นคู่และไม่มีการเปลี่ยนสับคู่กัน พ่อเต้นกับสมเด็จหญิงกลาง (เจ้าฟ้าหญิงมาลินีนภดารา ซึ่งมีพระชันษาแก่เดือนกว่าพ่อ) ระหว่างที่เราหัดเต้นรำกันอยู่นั้นได้มีเจ้านายฝ่ายในคณะหนึ่ง กับเจ้าจอมในรัชกาลที่ห้าอีกคณะหนึ่งทรงพระดำริหัดรำละคอนจะเล่นถวายรับรองในโอกาสนั้นเหมือนกัน เจ้านายท่านมาขอให้คุณทวดไปช่วยหัดถวาย ลงปลายท่านเลยชวนให้คุณทวดควบคุมคณะเจ้าจอมและข้าราชการในรัชกาลที่สี่รื้อฟื้นเล่นละคอนรับเสด็จอีกโรงหนึ่ง ตกลงเล่นอิเหนาตอนเข้าเผ้าท้าวดาหา สมเด็จทรงกำหนดให้คุณทวดเป็น

อิเหนา ในงานนั้นเผอิญขาดตัวเด็กเพราะท่านผู้ที่เคยเป็นสียาตราท่านอายุมากเสียแล้ว สมเด็จตรัสให้คุณทวดหัดหลาน (คือพ่อ) ขึ้นเป็นสียาตราอย่างรีบด่วนเพราะเป็นเวลาจวนแล้ว ตกลงพ่อก็ได้มีหน้าที่เติมขึ้นอีกอย่างหนึ่งเป็นละคอนโรงรัชกาลที่สี่ ดังสูจิบัตรที่ได้คัดมาลงไว้นี้

รายนามตัวละคร

๑ ท้าวดาหา ตอนเข้าเผ้า	เจ้าคุณจอมมารดา
๒ ท้าวดาหา ตอนบวงสรวง	หรุ่นเจ้าจอมมารดา
๓ ประไหมสุหรี	ชุ่มเจ้าจอมมารดา
๔ มะดีหวี	เอมเจ้าจอมมารดา
๕ อิเหนา	ท้าววรจันทร์
๖ บุษบา	ห่วงเจ้าจอมมารดา
๗ ศรียาตรา	หม่อมเจ้าธานีนิวัต ในกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา
๘ สุหรานากง	ท้าววนิดาพิจารินี
๙ กะหรัดติปาตี	เหลี่ยมเฒ่าแก่
๑๐ สังคามรตา	เขียนเจ้าจอมมารดา
๑๑ ล่าสำ	สุดหลานสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย
๑๒ จรกา	สัมฤทธิ์เฒ่าแก่
๑๓ ตำมะหงง	เล็กเฒ่าแก่
๑๔ ประสันตา	ชื่นเฒ่าแก่
๑๕ บาหยัน	ลำไยเฒ่าแก่
๑๖ ประเสหรัน	เปลี่ยนเฒ่าแก่
๑๗ กำนันรับสั่งไปเรียกบุษบา	ท้าวโสภานิเวศกับสังวาลย์เจ้าจอมมารดา

เมื่อเสด็จกลับแล้วมีงานรับเสด็จตั้งเดือนจึ่งทั่ว เราเด็ก ๆ ก็เห็น

สนุก เมื่อเสร็จแล้วพ่อโกนจุกในงานพิธีตรุษมีพระองค์รังสิตทรงเป็นหัวหน้าและมีเจ้านายอื่นอีกหลายองค์ ได้ไปขอบัญชีมาดูจากเจ้าหน้าที่พระราชพิธีจึ่งได้ความว่า ผู้ที่เข้าร่วมโสกันต์หรือเกศากันต์ในปีเดียวกันนั้นยังมีเจ้าพี่พระองค์หญิงประภาวสิต และพี่น้ององค์อื่น ๆ อีกหลายองค์ที่รู้จักกันในชีวิตต่อมา

เด็กที่โกนจุกแล้วต้องออกจากในวังถ้าเป็นผู้ชาย พ่อติดคุณทวดไม่อยากออกไปเลย เมื่อสักสามปีก่อนเขาเปิดโรงเรียนราชวิทยาลัย เสด็จปู่ทรงจองที่แผนกกินนอนไว้ให้ลูกชายทั้งสองคน ชายกลางก็ออกไปแต่พ่อไม่ไปเพราะเหตุติดคุณทวด แต่คราวนี้ไม่มีเหตุจะขอยกเว้นได้

เมื่อถึงฤดูบวชคุณทวดท่านอยากให้ได้บวชเณร จึ่งได้ไปบวชในสำนักพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่วัดบวรนิเวศ ได้ไปอยู่ที่คณะสูงห้องปลายทางตะวันออกมองเห็นกันกับกุฏิเจ้าคุณสุคุณ-คณาภรณ์ ซึ่งเสด็จลุงผู้เป็นอุปัชฌาย์ทรงมอบให้เป็นผู้ดูแล ในกุฏิแถวเดียวกันยังมีพระครูปริตโกศลท่านใจดีมาก เอาเป็นธุระสั่งสอนอบรมรู้สึกคล้าย ๆ เป็นผู้แทนทุณทวด ระหว่างที่บวชได้เข้าเรียนหนังสือไทยในโรงเรียนของวัดซึ่งมีทั้งพระเณรและศิษย์วัด มีเพื่อนที่มีอายุไล่เลี่ยกันคือ พี่อนุกูลพี่ทศศิริวงศ์และสมบุญซึ่งบวชเป็นเณรทั้งนั้น ยังมีที่เด็กกว่าอีกสองสามปีเรียนอยู่ในชั้นล่าง ชื่อทวนเป็นลูกหลวงดำรงธรรมสาร เด็กคนนี้เรียนดีมากได้ที่หนึ่งในชั้นของเขาเสมอ ชนะพระเณรที่อายุมากกว่าทั้งหมดในชั้นนั้น ต่อมาได้รับราชการเป็นพระยาศรีบัญชา พ่อ

เกศากันต์

บวชเณรอยู่นานจนเลยพรรษาไปหลายเดือน ถึงเวลาที่จะต้องไปเล่าเรียนต่อในยุโรปไม่อยากไปเลย ภาษาอังกฤษที่เรียนไว้ในโรงเรียนราชกุมารถึงชั้นสี่อันเป็นชั้นสูงสุดในเวลานั้นก็ทิ้งหมดจนลืมสนิทไม่รู้อะไรเลย การที่ไปบวชครั้งนี้ได้รู้จักผู้หลักผู้ใหญ่ในวัดเช่นเจ้าคุณสุคุณฯ ซึ่งท่านเป็นผู้ปรานีและเห็นใจยิ่งแต่ไม่ตามใจเลย ได้รู้สึกนับถือท่านมาแต่นั้นทั้งที่ยังเป็นเด็กไม่รู้ผิดรู้ชอบและนับถือท่านมาตลอดชีวิต แม้ท่านเองในเวลาต่อมาที่ท่านมีตำแหน่งรับผิดชอบในการปกครองคณะสงฆ์ในหน้าที่สังฆราชท่านก็ยังสละเวลามาสนใจกับพ่ออยู่เสมอ อีกองค์หนึ่งที่รักท่านมากก็คือพระครูปริตฯ ที่กล่าวถึงข้างบนนี้เพราะท่านเอ็นดูพ่อมากทีเดียว ในเวลาต่อมาจนพ่อได้ไปเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการพระสององค์นี้ก็ยังอยู่ เจ้าคุณสุคุณฯ เลื่อนสมณศักดิ์โดยลำดับจนเป็นถึงสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระครูปริตฯ เป็นราชาคณะสามัญที่พระวินัยรักขิต ตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม และในปลายอายุขัยท่านกลับไปอยู่บ้านเดิมของท่านทางปักษ์ใต้เป็นเจ้าอาวาสวัดดอนรักที่สงขลา ถ้าไปสงขลาก็ยังได้ไปเยี่ยมท่านอยู่

ในที่สุดก็ต้องสึกจากเณรมาอยู่บ้านสะพานเสี้ยวแล้วไปอยู่วังตลาดน้อย ตระเตรียมเสื้อผ้าสำหรับไปยุโรป และในที่สุดวันที่กลัวนักหนาไม่อยากให้มาถึงก็มาถึง คือ วันไปนอกในกระบวนของทูนกระหม่อมเล็ก การที่ไปนี้ดีหน่อยที่มีเพื่อนที่รักใคร่กันมาตั้งแต่จำความได้และเล่นด้วยกันมาตลอดเวลาที่อยู่ในวังหลวงสองคน คือ ทองรอด และตาตุ๊

ค. ไปเรียนเมืองนอก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงสละพระราชทรัพย์เพื่อการเล่าเรียนมากมาย เพียงภายในราชสกุลก็พระราชทานทุนเล่าเรียนแก่พระราชโอรสทุกพระองค์ เพื่อไปทรงเล่าเรียนต่างประเทศ นอกจากนั้นยังพระราชทานทุนเล่าเรียนแก่โอรสของพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ละคน สุดแต่พระบิดาจะทรงเลือกโอรสองค์ใดให้รับทุนนี้ ซึ่งจะพระราชทานไม่จำกัดเวลา แต่เป็นที่เข้าใจกันระหว่างเจ้าหน้าที่ว่าหม่อมเจ้าเหล่านี้ต้องไปเรียนจริง ๆ มิใช่ไปแสดงเป็นเจ้าอย่างผู้ดีฝรั่งไม่ต้องเรียนอะไรจริงจังเอาแต่เข้าสังคมทำโอ่อวดไป การเรียนเช่นในมหาวิทยาลัยแบบเก่าอันเป็นที่นิยมกันในเวลานั้น เช่น อ๊อกซฟอร์ดและเคมบริดจ์ เขามีหลักสูตรสองอย่าง อย่างหนึ่งสำหรับพวกผู้ดีเข้าไป "ชุบตัว" มีหลักสูตรง่าย ๆ แต่อีกอย่างหนึ่งสำหรับคนทั่ว ๆ ไปหลักสูตรสูงมาก ถ้าไม่เพ่งเล็งเรียนจริง ๆ ก็ไม่สำเร็จ สำหรับพวกพระราชนัดดาไทยและนักเรียนไทยทั้งปวงไม่อนุญาตให้เลือกเรียนแบบแรกสำหรับผู้ดีฝรั่งซึ่งรวมทั้งบรรดานักเรียนที่เล่นกีฬาเก่ง ซึ่งมหาวิทยาลัยอยากได้เข้าไปไว้แข่งขันเอาชื่อเสียงให้สำนักของตนโดยผ่อนผันให้ในความเคร่งเครียดในการเรียน ตกลงว่าถ้าจะเข้าเรียนในสำนักอันสูงส่งเหล่านี้ก็ต้องเลือกเรียนอย่างเอาจริงเอาจังกัน มีบางรายที่เรียนไม่ไหวจริง ๆ แต่มหาวิทยาลัยสงสารผ่อนผันให้ได้ปริญญาชนิดง่าย (สำหรับผู้ดีที่ไม่เรียนจริงจัง) แต่ผู้ที่รับการผ่อนผันเช่นนั้นก็ไม่พอใจ เลยไม่รับปริญญาเสียก็มี สำหรับพ่อจะยังไม่กล่าวถึงมหาวิทยาลัยแต่จะเล่าไปตั้งแต่แรกไปนอกโดยลำดับ

การเดินทางของเรานั้น ไปลงเรือพระที่นั่ง "มหาจักรี" ที่ปากน้ำ พระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จไปส่งทูนกระหม่อม ในครอบครัวของเราเสด็จปู่ประชวรเสด็จไหนไม่ได้ มิฉะนั้นท่านก็คงเสด็จเพราะเรื่องไปเรียนนอกนี้ท่านสนพระทัยมากถึงประทับลองเสื้อผ้าให้เองและทรงสั่งสอนวิธีอยู่กินในเมืองนอกให้เป็นประการต่าง ๆ ก่อนหน้าวันนั้น แม่ก็อยู่ถวายพยาบาล คุณทวดไปทูลสมเด็จขอประทานไปส่งด้วย ท่านตรัสกำชับว่าอย่าไปร้องไห้เข้า ครั้นไปถึงเรือพระที่นั่งก็มีการเลี้ยงเครื่องว่าง พ่อกินไม่ลง ใจคอไม่อยู่กับตัว นึกไม่ออกว่าเมื่อไม่มีคุณทวดไว้ด้วยแล้วจะอยู่ได้อย่างไร พอพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากเรือแล้ว พ่อก็สุดจะกลั้นน้ำตาไว้ได้ จนทูนกระหม่อมเล็กเสด็จมากอดไว้และตรัสปลอบว่าไม่ต้องทุกข์ร้อนเราไปด้วยกัน ไม่เคยนึกเลยว่าทูนกระหม่อมจะทรงมีพระเมตตาเห็นใจคนขี้แยเหลวไหลเช่นเด็กคนนี้ได้ มานึกดูภายหลังก็ออกจะประหลาดใจว่า เหตุไรท่านจึงไม่กริ้วแหวเอา แต่ความจริงทูนกระหม่อมพระองค์นี้แม้โดยปรกติท่านมิใคร่ยิ้มหัวกับคนที่ท่านไม่ได้คุ้นเคยอย่างพ่อ แต่ท่านทรงเห็นใจพ่อเสมอมาตลอดจนเมื่อกลับมารับราชการ แม้มิได้ทำอยู่กับท่านก็รู้สึกว่าท่านเอาพระหฤทัยช่วยอยู่เสมอ ในบางโอกาสที่นึกว่าท่านจะไม่พอพระทัยท่านกลับยิ้มด้วยบ่อย ๆ เมื่อแรกเข้าไปนั่งจดรายงานประชุมเสนาบดีไปนั่งข้าง ๆ ท่าน ท่านยังกระซิบช่วยโน่นนี่บ่อย ๆ

ตอนนี้ขอย้อนเข้าหาลำดับของเรื่องใหม่ คือการเดินทางไปยุโรป เรือมหาจักรีแล่นออกนอกสันดอนไปทอดสมอที่เกาะพงัน ณ ที่นี้พระองค์เจ้าจีระประวัติวรเดช ซึ่งทรงสมรสกับพี่หญิงใหญ่ประวาสสวัสดีประทับ

ประพาสอยู่ แม้พ่อจะไม่เคยอยู่ที่วังตลาดน้อยร่วมกันกับพี่หญิงใหญ่เลย ก็ดี แต่รู้สึกอยู่เสมอว่าท่านเอ็นดูพ่อ และเมื่อได้พบกันตอนนี้ก็ดีใจเหลือเกิน อยู่ด้วยกันที่เกาะพงันเห็นจะไม่ถึงวันก็ต้องจากไปอีก และใจคอรวนเรไปใหม่อีก เวลาจะแยกกันท่านดึงตัวไปกอดแล้วตรัสกำชับว่า ถ้าไปลำบากลำบนอันใดก็อย่าเล่าไปที่คุณทวด ท่านจะไม่สบายใจ

ต่อจากนั้นก็มาถึงสิงคโปร์ เที่ยวและรอเรือเมล์ใหญ่อยู่สักสองวัน เราก็เริ่มแยกคณะกัน คณะของเราครั้งนั้นใหญ่มาก มีทูนกระหม่อม(๑) พระองค์รังสิต หม่อมเจ้าทองเชื้อธรรมชาติ(๒) หม่อมเจ้าทองทีฆายุ(๓) หม่อมเจ้ามงคลประวัติ(๔) นายเพชร์ บุณยรัตพันธ์ นักเรียนทหาร(๕) นายเหลี่ยม ลักษณสุต(๖) นายรื่น ศยามานนท์(๗) นักเรียนสกอลาชิป ทั้งสองคน คณะข้าราชการมีเจ้าคุณประสิทธิศัลการ(๘) จะไปเบ็นทูตที่ลอนดอน พร้อมด้วยลูกหลานบริวารของท่าน คือ นายวาด นายเตี้ยมบุตร ไปเบ็นข้าราชการที่สถานทูต นายชวน(๙) หลานไปเรียนต่อ นายคล้าม คนใช้ นอกจากนั้นยังมีคณะทูตที่จะไปในกระบวน

---

(๑) สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

(๒) หม่อมเจ้าทองเชื้อธรรมชาติ ทองแถม

(๓) หม่อมเจ้าทองทีฆายุ ทองใหญ่ รับราชการเบ็นพลตรี ผู้บัญชาการกองพลทหารบกที่ ๙

(๔) รับราชการเบ็นพันเอก ผู้บังคับการกรมทหารบีนใหญ่ที่ ๑

(๕) รับราชการเบ็นพลตรี พระยารามจตุรงค์ ผู้บัญชาการมณฑลทหารบกนครราชสีมา

(๖) เบ็นพระยาลักษณสุตสุนทร กระทรวงคลัง

(๗) เบ็นพระยาราชนกุล ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ แล้วเบ็นปลัดกระทรวงมหาดไทย

(๘) แล้วเบ็นพระยาสิงหเสนี สมุหราชองครักษ์

(๙) แล้วเบ็นพระยาบุรีนวราษฐ์ ราชเลขานุการในพระองค์ และอัครราชทูตที่ลอนดอน ฯลฯ

ทูนกระหม่อม คือ เจ้าคุณ(๑)และคุณหญิงมหิบาลบริรักษ์จะไปเป็นทูตที่รัสเซียและเป็นพระอภิบาลทูนกระหม่อมเล็กด้วย พวกนี้ไปด้วยกันในเรือเมล์ฝรั่งเศส ชื่อ โอเซอานี ยังมีพวกที่ไปราชการเพียงสิงคโปร์ คือหลวงสุนทรโกษา (พระยาประดิพัทธภูบาล) ไปซื้อต้นไม้มาประดับสวนดุสิตซึ่งกำลังทรงสร้างอยู่กับทั้งข้าราชการในพระราชสำนักอีกหลายท่านจำไม่ได้ว่าใครบ้าง

เรือเมล์แล่นไปตั้งห้าวันจึงถึงโคลัมโบในเกาะลังกา ถูกคลื่นไม่น้อย ที่พวกเด็กๆ สนใจกันมากก็คือองูทะเลตัวหนึ่ง ยาวดูเหมือนจะสักครึ่งความยาวของเรือเรา เราโจษกันเซ็งแซ่ว่าพระยานาค ที่โคลัมโบได้ตามเสด็จขึ้นไปเที่ยววันหนึ่ง ค่ำลงก็ออกเรือต่อไปอีกสักสี่วันถึงทะเลแดงทรอนจนขนชอ เราแวะเติมถ่าน ฯลฯ ที่เมืองจบูตฝั่งแอฟริกา เมืองนี้แห้งแล้งไม่สนุกเลย จากนี้ไปเข้าคลองสุเอซและออกทะเลกลาง อากาศเริ่มเย็นแต่ยังไม่ถึงหนาวทีเดียว อีกสักสี่วันกว่าก็ถึงมาเซย์อันเป็นท่าเรือเบื้องใต้ของฝรั่งเศสแต่ความปรากฏว่าในเรือเรามีคนเป็นอหิวาตกโรคฝรั่งเศสห้ามมิให้เรือเข้าเทียบท่า ปล่อยแต่ผู้โดยสารที่เด่นๆ เช่นคณะไทยและคณะเอกอัคราชทูตจีนที่ไปจากกรุงปักกิ่งจะไปประจำที่ปารีส หลายปีต่อมาได้ความว่าท่านเอกอัครราชทูตผู้นี้เป็นคนสำคัญมากในเมืองจีน ลูกสาวสองคนที่ไปด้วยกันก็มีฝรั่งติดเป็นพรวนกันไปในเรือเพราะเขาสวย และเขาเคยรับราชการเป็นนางพระกำนัลของพระราชินีซืออี เข้าใจว่า คนหนึ่งจะได้แต่งหนังสือเล่าถึงเหตุการณ์ในเมืองจีนในตอนนั้นไว้

---

(๑) เป็นอัครราชทูตที่รัสเซีย

เราไปอยู่ที่โรงแรมที่มารเซย์และได้ไปดูที่ต่าง ๆ แต่พ่อไม่มีบัญญาจะจำหรือเข้าใจอะไร จำได้แต่ขึ้นรถม้าไปบนภูเขาลูกหนึ่ง กลางเมืองมีวิหารสูงตระหง่านสวยมาก แล้วก็ออกเดินทางรถไฟไปเหนือค้างคืนในรถซึ่งพวกเราเด็ก ๆ เห็นว่าสนุกมาก จำได้ว่าที่เมืองลยองส์พอรถไฟจอดในสถานี เขาแบกองุ่นมาขายเป็นพวง ๆ เห็นน่าประหลาดเพราะพวงใหญ่ยาวอย่างที่ไม่เคยเห็นในเมืองเรา ก็เลยซื้อมาแขวนไว้ในห้องปลิดกินไปตลอดทางจนถึงปารีส

ที่ปารีสครึกครื้นมาก เพราะเจ้านายเสด็จมารับทูนกระหม่อมหลายพระองค์ เช่น ทูนกระหม่อมโต ซึ่งบัดนี้ได้ทรงรับสถาปนาพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช(๑) ในปารีสก็ได้ไปดูที่ต่าง ๆ จำไม่ได้ตามเคยเพราะไม่รู้เรื่องและไม่เข้าใจเรื่องราวอันใด พระองค์รังสิตท่านตรัสอยู่ว่า เมืองปารีสนี้เขาไม่อ่านกันว่า "ปารีด" ดอก เขาอ่านกันว่า ปารี ไม่มีตัวสะกด เราก็ดัดเสียงไปจนฝรั่งชมว่าพวกเรารู้ภาษาดีมาก นอกนั้นยังได้ไปเที่ยวอีกมาก จำไม่ได้ทั้งนั้น ในที่สุดก็เดินทางต่อไปทางรถไฟสู่เกาะอังกฤษ มีเจ้าคุณทูตที่ลอนดอน (พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์)(๒) มาสมทบด้วย ในระหว่างเดินทางจะไปยังเรือข้ามช่องทะเลนั้นข้าราชการประจำพระองค์สมเด็จพระบรมโอรสฯ บางท่านมาบรรเลงตลอด คือ เจ้าคุณราชวัลลภานุสิษฐ์ (เจ้าพระยาราชศุภมิตร) หม่อมอนุวัตรวรพงศ (พระยาศรีวรวงศ์) หลวงสรสิทธิยานุการ

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๒) เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เบีย มาลากุล)

(เจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน) เป็นต้น ไม่เบื่อเลย ล้อหม่อมอนุวัตรฯ กันโดยมากเพราะท่านพูดอื้ออ้าชอบกลดี ในเรือที่ข้ามไปอังกฤษนั้น เจ้านายทรงล้อเจ้าคุณวิสุทธฯ เรื่อว่ารักอังกฤษ พอเห็นผาชอคสีขาวโพลนก็ชื่นใจ

การข้ามครั้งนั้นใช้เรือจักรข้างเดินทางไปสัก ๖๐ นาทีก็ถึงเมืองโดเวอร์ฝั่งอังกฤษแล้วขึ้นรถไฟไปอีกสักชั่วโมงหนึ่งถึงลอนดอน ทูนกระหม่อมและคณะข้าราชการเสด็จไปประทับที่สถานทูต พวกนักเรียนไปอยู่บ้านฝรั่งชื่อเฟนนิค ใกล้ๆ สถานทูต แต่พวกเราไม่ชอบเลยเพราะเจ้าของบ้านแกศาสนาจัด ตามห้องนอนแขวนรูปพระเยซูกำลังพักตร์เบี้ยวบูดเพราะเจ็บแผลที่พวกโรมันแกล้งแทงทรมาน พวกเราเห็นเป็นรูปผีมากกว่าอื่น เวลานอนต้องมารวมกันนอนเตียงละสามสี่คน นักเรียนที่มาอยู่บ้านนี้ชั้นต้นก็มีเจ็ดคน อีกไม่กี่วันนายเหลี่ยมนายรื่นก็ถูกตามไปส่งยังโรงเรียนนอกลอนดอน อีกหน่อยก็ทองรอดตาตุ้ไปรัสเซียและเยอรมัน ในที่สุดก็ไปกันหมดพ่อเห็นจะเป็นคนสุดท้าย ผู้ดูแลนักเรียนพาไปเองเพื่อมอบตัวไว้ที่บ้านหมอคอร์ตนี่เมืองแรมสเกตชายทะเลด้านตะวันออก

บ้านหมอคอร์ตนี้มีหมอกับเมียและลูกชายเขาสองคนอายุไล่เลี่ยกับพ่อ แหม่มเจ้าของบ้านเป็นคนดีน่ารัก เธอเลี้ยงพ่อราวกับลูก เวลาจะนอนก็พาขึ้นยังห้องนอนดูแลให้เข้านอนเหน็บผ้าห่มนอนให้แล้วจูบอำนวยพรประจำวัน เวลานักขัตฤกษ์ตรุษฝรั่งเธอก็มีของขวัญน่าเล่นน่ากินมาใส่ถุงไว้ที่ปลายตีนเตียง เวลาปรกติเธอมาส่งให้นอนแล้วนั่งคุยด้วยครู่หนึ่งถามถึงพ่อแม่และบ้านในเมืองไทย เวลาเธอมีแขกเหรื่อถ้า

กลางวันก็เรียกไปแต่กลางคืนเขาไม่นิยมให้เด็กออกรับด้วย วันหนึ่งเธอพาไปกินเลี้ยงของว่างที่บ้านนายทหารกองหนุนคนหนึ่งว่าเคยมาเป็นผู้บัญชาการอยู่ที่สิงคโปร์ เขาชื่อเส้อร์ ชาลส์ วอรเร็น เขาพูดถึงสิงคโปร์ ฯลฯ แล้วเลยเอ่ยขึ้นถามว่า รู้จักปรินซ์โสณบัณฑิตไหม ท่านเคยเสด็จมาที่บ้านเขาที่สิงคโปร์กับธิดาของท่าน เอารูปมาให้ดูด้วยทำเอาเราใจฝ่อคิดถึงบ้านขึ้นมาทันที เมื่อบอกว่านั่นแหละพ่อและพี่ของฉันเลยอื้ออึงกันใหญ่

ที่แรมสเกตน้อยู่ในโรงเรียนทารกที่เขาเรียกกันว่า “คินเดอรการ์เทน” ที่เรียนก็ไม่ยากอันใด ที่ต้องมาเรียนอย่างนี้เพราะเราอ่อนภาษาขาดเครื่องมือที่จะรับวิชาความรู้ อยู่ที่นี่เห็นจะสักห้าเดือนพอได้ภาษาอังกฤษใช้การได้ในการที่จะติดต่อกับใคร ๆ หรือรับฟังการสอนพอประมาณ แต่รายงานก็ยังยืนยันอยู่ว่านักเรียนคนนี้ลำบากที่อายนักและรู้น้อยนัก ยากที่ครูจะค้นได้ว่าขาดความรู้ทางใด เมื่อรู้ภาษาพอจะไปเข้าโรงเรียนประถมธรรมดาที่รอตติงดีนได้ก็ต้องย้ายอีก และต้องจากบ้านพ่อแม่ใหม่คือหมอคอร์ตนีกับภรรยาด้วยความอาลัยว้าเหว่อย่างยิ่งอีกครั้งหนึ่ง พวกคอร์ตนีนี้มีลูกชาย ๒ คน ในเวลาต่อมาอีกหลายสิบปีเมื่อพ่อกลับมาเมืองไทย แล้วได้เขียนจดหมายติดต่อกันบ้างแต่ในที่สุดก็ได้รับข่าวอันน่าสลดใจยิ่งจากแหม่มว่าหมอผู้สามีตายเสียแล้วและลูกชายทั้งสองได้เป็นทหารในมหาสงครามโลกเสียชีวิตหมดทั้งคู่

พ่ออยู่ที่รอตติงดีนด้วยความสุขกายสบายใจ โรงเรียนนี้เป็นโรงเรียนประถมจำพวกที่อยู่ในบัญชีที่โรงเรียนรักบี้แนะนำให้ผู้จะไปเข้า

เข้าโรงเรียนในอังกฤษ

รักบี้ไปผ่านเสียพักหนึ่งเป็นการศึกษาชั้นประถม พ่อไปสอบคัดเลือกได้เข้ารักบี้ในภาคเรียนแรกของปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ซึ่งเป็นฤดูเริ่มจะหนาวรักบี้ตั้งอยู่บนเนินกว้างสูงในภาคกลางประเทศอังกฤษ นิยมกันว่าเป็นที่เหมาะสำหรับเด็กที่อ่อนแอทางอนามัยเช่นตัวพ่อ ทั้งเป็นโรงเรียนที่มีชื่อเสียงว่าเป็นแห่งหนึ่งในจำพวกยอดของโรงเรียนชั้นดีสิบโรงในอังกฤษ นักเรียนไทยที่รู้ภาษาอังกฤษดีมักได้ไปเข้าอันใดอันหนึ่งในสิบแห่งนี้ แต่พ่อนั้นผู้จัดการศึกษารู้อยู่แล้วว่ารู้น้อยแต่เขาเห็นว่าจะฝนทั้งให้เป็นเข็มได้และเขานิยมรักบี้เขาจึ่งให้ไปเข้าเรียนที่นั่นตามแบบของนักเรียนไทยทั่วไป พ่อไปเข้าแผนกมอเดอรน คือแผนกที่ต้องเรียนวิชาแบบแผนน้อยหน่อยแต่ไปหนักทางวิชาสมัยใหม่เสียมาก เช่นลดภาษาโบราณละตินให้น้อยลง ตัดกรีกออกเลย เพิ่มจำพวกคำนวณและวิทยาศาสตร์กับเพิ่มภาษาปัจจุบันให้มากขึ้น ส่วนวิชากลาง ๆ เช่น ประวัติศาสตร์ภูมิศาสตร์ดูเหมือนจะเท่า ๆ กันทั้งสองฝ่าย แต่ทางราชการของเราก็คงจะรู้แล้วว่านักเรียนฝรั่งนั้น ถ้ามุ่งหมายจะให้ทำราชการก็มักจะไปเรียนทางแผนกแบบแผนมิใช่แผนกมอเดอรน ถ้าจะว่าถึงสังคมแล้วนักเรียนแผนกแบบแผนดีกว่าจำพวกมอเดอรนเพราะมีเทือกเถาเหล่ากอมีอัธยาศัยน่าคบกว่ากัน ไทยเราไปรังเกียจจำพวกวิชาภาษาโบราณเสียจึ่งขาดทางสังคม

ที่รักบี้และที่โรงเรียนอังกฤษชั้นดี ๆ ทั่วไปย่อมนับถือการกีฬาอย่างยวดยิ่ง และสอดส่องอบรมความประพฤติก็มาก ไม่น้อยไปกว่าในทางเล่าเรียน การกีฬานั้นนักเรียนไทยย่อมเสียเปรียบฝรั่งเพราะไม่ได้อบรมกันมาอย่างจริงจังและเมื่อไม่เก่งแล้วก็ตามเขาไม่ทันเลยไม่สนุก

จริงอยู่นักเรียนไทยก็มีหลายคนที่ได้ดีทางกีฬาพอประมาณแต่พ่อนั้นตามไม่ทันจริง ๆ เลยไม่สนุก เล่นไปทุกอย่างเพราะกติกาของโรงเรียนบังคับแต่ไม่ได้ดีสักอย่างเดียว ตอนอายุสัก ๑๕–๑๖ เมื่อแรกไปอยู่รักบี้ร่างกายทรุดโทรมจนครูบาอาจารย์สงสัยกันว่าจะเป็นวัณโรค เนื้อหนังที่เคยมีมากก็หมดไปจนครูเห็นว่าถ้าจะบังคับให้เล่นกีฬาอย่างเข้มงวดเกรงจะหักลงจึ่งผ่อนให้ขี่ม้าแทนซึ่งออกจะสนุกเพราะได้เที่ยวไปไกล ๆ จากที่ที่ประจำอยู่ นอกนั้นก็ได้ขี่รถถีบไปบ้างแต่เขาไม่ค่อยจะอยากให้ไปคนเดียวด้วยจะขัดกับระเบียบของโรงเรียน

ในเวลาโรงเรียนหยุดระหว่างภาคเรียนนายเบราวน์ผู้ดูแลนักเรียนมักจะจัดการให้ได้ไปอยู่ด้วยกันกับนักเรียนไทยที่รุ่นราวคราวเดียวกันอย่างนี้ในชั้นต้นพ่อไม่ค่อยจะได้สิทธิเพราะยังพูดอังกฤษไม่ได้ดีเขากลัวจะมัวพูดไทยเสียจึ่งไม่ให้ไปอยู่กับไทยด้วยกันมากนัก

ในตอนท้ายที่สมเด็จพระบรมโอรสฯ ยังเสด็จอยู่ในเมืองอังกฤษท่านรับสั่งให้นายเบราวน์จัดการสอบความรู้ภาษาไทยเป็นคราว ๆ นายเบราวน์เองไม่รู้ภาษาไทย ใครจะเป็นผู้ตรวจให้ไม่ทราบคงจะเป็นข้าราชการสถานทูตหรือนักเรียนรุ่นใหญ่ เช่น หม่อมเจ้าดนัยวรนุช จักรพันธ์ ต่อมาก่อนจะเสด็จกลับจากเมืองอังกฤษปีหนึ่งสมเด็จพระบรมโอรสฯ ทรงจัดการตั้ง “สามัคคีสมาคม” ขึ้นเป็นชมนุมนักเรียนไทยทั้งหมดปีละสักสิบวัน เลือกเช่าหรืออาศัยโรงเรียนใกล้ลอนดอนที่เขาปิดสำหรับฤดูร้อนแล้วใหม่ ๆ เพื่อให้เป็นศูนย์กลางที่นักเรียนส่วนมากจะไปได้สะดวก ในการชุมนุมนี้มีการเลือกหัวหน้าคน ๑ เลขานุการคน ๑ สนทนากรรมการ

ชุมนุมนักเรียนไทยในอังกฤษ พ.ศ. ๒๔๔๕

๔ คนสำหรับจัดให้มีประชุมแสดงบรรยายหรือโต้วาทีคืนละอย่าง และเกษากรรมการอีก ๔ คนสำหรับจัดการกีฬาเวลากลางวันให้มีการแข่งขันตามสมควร การชุมนุมคราวแรกสมเด็จพระบรมโอรสฯ เสด็จมาร่วมชุมนุมด้วย พวกเราชอบการชุมนุมนี้กันทุกคนเพราะได้พบปะกันระหว่างนักเรียนไทยทุกวัยทุกอาชีพ พอจวนจะถึงเวลาชุมนุมนี้ในท้ายภาคเรียนฤดูร้อนทุกคนต่างก็คอยจะมาด้วยความหวัง ความคุ้นเคยชอบพอกันในตอนนี้ได้ยั่งยืนมาจนถึงในชีวิตภายหลังจนตายจากกันไปก็มาก พ่อเองไปเข้าประชุมครั้งแรกเมื่อปีแรกของสามัคคีสมาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ไปประชุมทุกปีขาดปีสุดท้ายปีเดียวเพราะจะกลับอยู่แล้วต้องไปที่อื่นเสีย ได้ช่วยในกิจการต่างๆสุดแต่จะทำได้ คือเป็นเลขาธิการ ๒ ปี เป็นเหรัญญิก ปี ๑ ได้ริเริ่มให้เล่นละคอนขึ้นเป็นครั้งแรกปี ๑ ในจำพวกนักเรียนที่ไปร่วมชุมนุมกันครั้งแรก ๔๐ กว่าคนยังมีเหลืออยู่เวลานี้เพียงสาม คือ หม่อมเจ้าสิทธิพร เจ้าคุณสุพรรณสมบัติ กับพ่อเท่านั้น

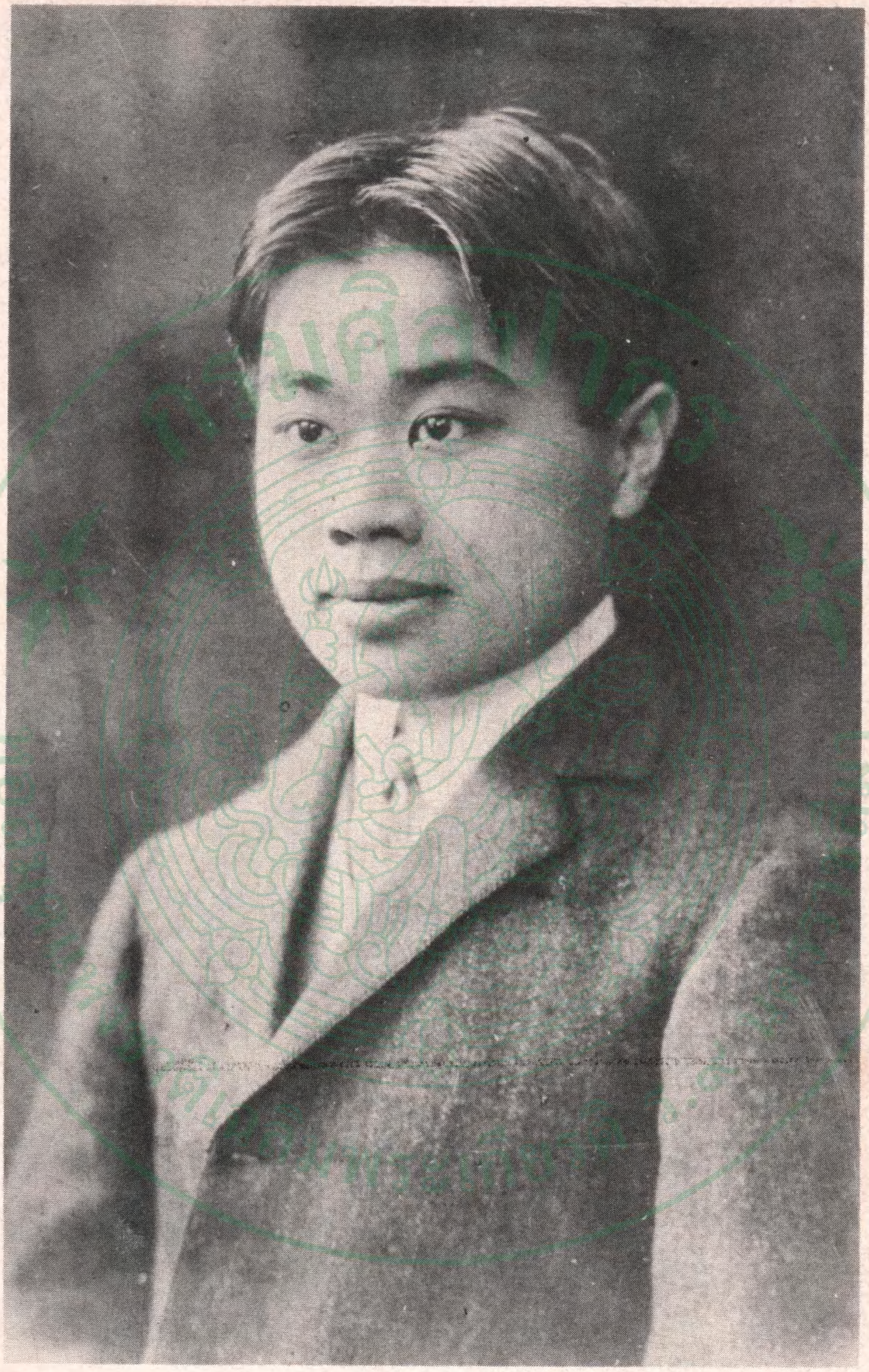
ดังได้เล่ามาแล้ว พ่อเข้าเรียนฝ่ายมอเดอรนที่รักปี แต่เมื่ออยู่ไปได้สักสองปีทางสถานทูตตกลงให้เตรียมไปเข้าอ๊อกซฟอร์ด จึงต้องเหการเรียนมาเข้าใกล้ฝ่ายแบบแผน (แคลสสิคส์) เข้าหน่อย ที่ทำเช่นนี้ย่อมทำให้การเรียนทางมอเดอรนช้าลงเพราะต้องเจียดเวลาไปเรียนภาษาโบราณแทนกรีกเสีย แต่นี่เองเป็นโอกาสให้ได้ไปเที่ยวชมบ้านเมืองกว้างขวางขึ้นกว่าปรกติของนักเรียนเพราะต้องไปเรียนสำสกฤตในเวลาหยุดฤดูร้อนและซ้ำต้องลาเทอมจากรักบี้เสียเทอม ๑ เพื่อไปเรียนสำสกฤตในประเทศเยอรมันด้วย ในประเทศนั้นมีครูทางนี้มากกว่าทางอังกฤษ แต่ก็

มิใช่ว่าได้แต่สุขกฤตอย่างเดียว กลับได้ภาษาเยอรมันเพิ่มขึ้นมาอีกด้วย ถึงขั้นพูดได้สบาย และได้เข้าใจความคิดของอีกชาติหนึ่งในยุโรปซึ่งแท้จริงก็กำลังเป็นชาติสำคัญที่แข่งอังกฤษขึ้นมา สำหรับเราก็ได้แนวความคิดกว้างขวางขึ้นมากไม่ตายตัวอยู่เพียงความคิดอังกฤษแม้จะเป็นชนิดที่ดีมากเช่นจะหาได้ในโรงเรียนเช่นรักบี้

ภายหลังที่ได้ให้ความห่วงใยไว้แก่ผู้ปกครองในเรื่องวิชาความรู้จะไม่เพียงพอเป็นระยะ ๆ มาจนพ้นปีที่สามของการเล่าเรียน คือระหว่างที่ได้ขึ้นไปถึงชั้นห้าในโรงเรียนรักบี้ภายในเวลาปีเศษ การเรียนของพ่อก็ดูทีจะดีขึ้นจนได้รับความยกย่องของผู้ปกครองทุกฝ่าย นายเบราวน์ผู้ดูแลนักเรียนยิ่งกว่าใครหมดได้แสดงความพอใจออกนอกหน้าและเอาใจช่วยพ่อตลอดมา ท่านอุปทูต (หลวงสรรพกิจปรีชา)(๑) นั้นเต็มไปด้วยความหวังดีและอัธยาศัยไมตรีอย่างไม่มีอะไรซ่อนเจือปนอยู่เลย บัดนี้ก็เอาใจช่วยจนถึงเที่ยวอวดใคร ๆ ว่าเรียนดีอย่างเกือบจะไม่มีใครในจำพวกนักเรียนไทยจับได้ แต่ท่านมิใช่นักการศึกษาท่านสนับสนุนไปอย่างผู้ใหญ่ใจดีมากกว่า เมื่อมีปัญหาอันใดเกิดขึ้นในเรื่องการเล่าเรียนท่านก็มักจะหารือเพื่อนทูตด้วยกันดังจะได้เล่าต่อไปเมื่อตอนจบเรียนในมหาวิทยาลัย

---

(๑) ภายหลังเป็นพระยานามเดียวกัน ตำแหน่งอัครราชทูตที่ลอนดอน ท่านชื่อเดิมว่าชื่น โชติกเสถียร

ขณะทรงศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษ

ม. ชีวิตมหาวิทยาลัย

การที่ไปเรียนในมหาวิทยาลัยนั้นนับเป็นขั้นแรกของการเรียนอย่างผู้ใหญ่ สถานทูตมอบเงินใช้จ่ายให้อย่างเหมาไม่รบกวนจุกจิก แต่ถ้าใช้เกินอัตราที่ให้มาในเดือนหนึ่ง ๆ ก็ไม่ให้เพิ่มเติมอันใดอีก อย่างพ่อเป็นคนจนมาเสียจนเคยตัว พอจะเบียดกรอใช้เดือนละห้าปอนด์นั้นได้อย่างหวุดหวิด ความลำบากในเรื่องนี้มีเพียงใดจะเห็นได้เมื่อเล่าว่าเสื้อผ้าที่ใช้ประจำนั้นราคาสำรับละสามหรือสี่ปอนด์ ถ้าเดือนใดตัดเสื้อสักสำรับหนึ่งแล้วอยากจะไปเที่ยวดูมหรสพก็เป็นอันงด เพราะไหนยังจะอยากซื้ออะไรกินบ้างก็ต้องอยู่ในห้าปอนด์นี้ ทางการใช้โดยตรงบ้างก็เช่นในเรื่องค่าเล่าเรียนค่าหนังสือเรียนและค่าเดินทางที่ไกล

แต่การเรียนอย่างผู้ใหญ่นี้ดีที่เราผ่อนผันเอาเองได้ในเรื่องจะเรียนอะไรเพียงไรและระยะใด เราต้องไปฟังการบรรยายสอนในระหว่างภาคเรียน แต่แล้วเราก็ต้องมาอ่านต่อค้นต่อ ถ้าติดขัดอันใดก็ไปหารืออาจารย์กำกับตัวได้ อาจารย์ผู้กำกับตัวนี้เป็นบุคคลสำคัญสำหรับเรามาก เพราะท่านยอมสละเวลาให้เราโดยไม่มีอั้น ในคอลเลจหนึ่งก็มีอาจารย์ประจำนักเรียนไว้สำหรับช่วยเหลือในวิชาที่เป็นกลาง ๆ อาจารย์ของพ่อชื่อแฮมิลตั้น ไฟฟ์ (ต่อมาอีกนานท่านได้รับพระราชทานตราชั้นสองของอังกฤษจึงได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นแบรอเนต เรียกกันว่าเส้อร์) ท่านเป็นผู้ใหญ่ใจเมตตากรุณา ทั้ง ๆ ที่ในสมัยเป็นอาจารย์ของพ่ออยู่นั้นอายุของท่านเห็นจะไม่แก่กว่าพ่อเกินกว่าสักห้าปี ในเวลาต่อมาเมื่อเร็ว ๆ นี้ได้เขียนจดหมายไปถามข่าวคราวท่านครั้งหนึ่ง ท่านแก่มากเสียแล้วยัง

อุตสาหะตอบมาว่าท่านจำได้ดีและยังระลึกถึงเสมอ อีกหน่อยเดียวก็ได้ข่าวว่าท่านตายลง ได้เขียนไปถามข่าวที่เลดี้ไฟฟ์ ภรรยาของท่าน เธอเล่ามาว่าสามีพูดถึง "มิสเตอร์ธานี" เสมอ ครั้งหนึ่งท่านได้รับเชิญไปเป็นผู้เป็นประธานในการแสดงปาฐกถาของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ในที่สาธารณะแห่งหนึ่ง ท่านได้พูดแนะนำผู้จะทรงแสดงปาฐกนั้นว่าท่านยินดีที่ได้เป็นผู้แนะนำพระองค์ชาย เพราะท่านเคยมีศิษย์เป็นไทยมาแต่สมัยที่ยังสอนอยู่ที่อ๊อกซฟอร์ด ชื่อมิสเตอร์ธานี พระองค์ชายกระซิบถามท่านด้วยความประหลาดพระทัยว่าอะไรเป็นอาจารย์เพราะท่านแก่เหลือทนแล้ว เส้อร์แฮมิลตั้นทูลตอบว่า แต่เกล้า ฯ กลับแก่กว่ามิสเตอร์ธานีอีก

ที่ตรงนี้น่าจะแทรกความอีกอย่างหนึ่ง นักเรียนไทยชั้นอนุวงศ์อย่างพ่อนี้ทางราชการไม่เรียกว่า "เจ้า" เพื่อความสะดวกที่จะเล่าเรียนหรือติดต่อกับมหาชนทั่วไป นี่เป็นระเบียบที่ดียิ่งเพราะ "เจ้า" ของฝรั่งนั้นมีน้อยแต่ละองค์มีเงินใช้จ่ายบริบูรณ์ ถ้าเราไปแสดงตัวเป็นเจ้าน่าจะมีโอกาสให้ฝรั่งดูถูกเจ้าไทยเป็นอันมาก ถึงจะประพฤติตัวดีอย่างไรก็ย่อมไม่มีเงินจะใช้ให้สมเกียรติทันเทียมกับเจ้าฝรั่ง อย่างเรา ๆ ที่เป็นนักเรียนนั้นบางรายนายเบราว์น์ก็เคยขยายบ้างว่าเป็นหลานพระเจ้าอยู่หัว แต่เขากำชับทันทีว่าขอไม่ให้พวกฝรั่งรับรู้ว่าเป็นเช่นนั้น เพราะทางราชการไทยไม่พอใจที่จะให้เป็นดังว่า คนอังกฤษโดยมากมีความเข้าใจและมีกัลยาณธรรมพอที่จะไม่มาเซ้าซี้รบกวนถามว่าเป็นเจ้าจริงหรือ แต่ในบางประเทศเขาไม่ชอบรับชายหนุ่มแปลกหน้าเข้าไปไว้ในบ้านของเขา

นายเบราวน์จึ่งจำใจบอกว่าคนนี้คนนั้นเป็นหลานพระเจ้าแผ่นดินเขาจึ่งยอมรับด้วยความเต็มใจและสนใจจะรู้จัก แต่เขาเหล่านั้นบางทีก็อดไม่ได้ที่จะเลียบเคียงซักถามว่าเป็นอะไรกันกับในหลวง เราก็ได้แต่บอกว่าไม่เป็นธรรมเนียมไทยที่จะนับญาติกับพระมหากษัตริย์

ย้อนมากล่าวถึงชีวิตระหว่างที่อยู่ในมหาวิทยาลัยเช่นอ๊อกซฟอร์ดปีแรกพ่อต้องไปเช่าบ้านอยู่ในเมือง "เมือง" อ๊อกซฟอร์ดนั้นปนเปไปกับมหาวิทยาลัยไม่มีขอบเขตกั้นเด็ดขาดออกไป เวลาเช้าสัก ๘.๐๐ น. ต้องสวมเครื่องแบบมหาวิทยาลัยคือสวมครุยและหมวกไปเซ็นชื่อที่ในคอลเลจเป็นการแสดงว่าอยู่ ต่อจากนั้นก็มีกรณียะต้องไปติดต่อกับอาจารย์ประจำบ้าง ไปฟังการบรรยายบ้าง ถ้าเป็นวิชาชั้นต้น ๆ ทุกคอลเลจมักจัดผู้สอนไว้ให้ เราต้องสวมครุยเสมอในโอกาสเช่นนี้ ต่อจากนั้นก็ไม่มีกรณียะอันใดอีก เราทำงานอ่านเขียนค้นคว้าของเราไป หรือไปสังคมต่าง ๆ ซึ่งมีมากเต็มที จะไม่ไปก็ไม่กล้า เกรงจะเป็นการดูถูกเพื่อนในคอลเลจ นักเรียนเหล่านี้มาเข้ามหาวิทยาลัยก็ออกจะตื่นสิทธิของผู้ใหญ่ไปตาม ๆ กัน ฉะนั้นย่อมมีสังคมมากมายก่ายกองเรื่อย ครูบาอาจารย์ก็เมตตาเชิญพวกเราไปร่วมอาหารเรื่อย ๆ แต่ถ้าอยู่ในคอลเลจแล้วมีกฎอยู่ว่า ห้ามออกนอกเขตเมื่อเวลาค่ำคืน ถ้าจะออกไปต้องสวมครุยและหมวกเครื่องแบบ แต่อ๊อกซฟอร์ดมีชื่อว่าเป็นสำนักที่ชอบทำอะไรแปลก ๆ ฉะนั้น ใครทำตามระเบียบดั่งว่านี้ก็เป็นคนโง่ไม่เข้าที จำเป็นจะต้องละเมิดกฎอันนี้ตาม ๆ กัน การละเมิดเช่นนี้อาจถูกจับมาปรับหรือทำโทษเช่นกักบริเวณได้แต่ก็ไม่เคยถูกจับสักที เข้าใจว่าถ้าไม่ไป

เที่ยวเมาเหล้าเอะอะหรือประพฤติก้าวร้าวเหลือเกินแล้วพวกสารวัตรก็เมิน ๆ ไม่เห็นเราเสียบ่อย ๆ

กติกาอีกอย่างหนึ่งซึ่งควรจะยกมาเล่าก็คือ เขาถือว่านอกจากจะต้องมาเซ็นชื่อเวลาเช้าแล้วจะต้องมากินอาหารเย็นในคอลเลจเทอมละเท่านั้นเท่านี้ครั้ง จึงจะนับว่าได้อยู่ในคอลเลจโดยสมบูรณ์ ถ้าเราขาดจำนวนการ "จำพรรษา" เหล่านี้เราขาดสิทธิที่จะรับปริญญาแม้เมื่อสอบไล่ได้แล้วตามเกณฑ์ของมหาวิทยาลัย ความจริงการไปกินอาหารเย็นนี้ก็ไม่เป็นข้อเดือดร้อนอันใด อาหารก็มักจะดี สังคมก็เพื่อน ๆ เราในสำนักเดียวกันนั่นเอง ท่านผู้อ่านหนังสือนี้โดยเฉพาะที่เป็นฝรั่ง คงจะนึกว่าเมื่อเล่าถึงชีวิตในมหาวิทยาลัยแล้ว ยังขาดอยู่อีกแง่หนึ่งซึ่งพ่อเองก็เคยถูกถามเนือง ๆ ชายหนุ่มที่เพิ่งได้รับความยินยอมให้เป็นผู้ใหญ่ย่อมตื่นเต้นในสิทธิใหม่อันนี้ บางทีก็จนเกินขอบขีด ชายหนุ่มที่เป็นนิสิตในมหาวิทยาลัยก็ไม่แปลกไปจากข้อนี้ จะเป็นดีหรือร้ายก็ตามแทบทุกคนก็ผ่านชีวิตเช่นนี้มาโดยเรียบร้อยบ้าง ไม่เรียบบ้าง สำหรับพ่อเพื่อนฝูงและครูบาอาจารย์รู้กันทั้งนั้นว่าเป็นคนขี้อาย ไม่ทำอะไรที่โลดโผนที่จะเด่นแม้ในทางชั่วก็ไม่ทำ ข้อใหญ่ที่รั้งพ่อไว้จากชั่วก็คืออดนึกไม่ได้ว่าคุณทวดจะเสียใจถ้าพ่อเป็นเช่นนั้น เพื่อนฝูงบางคนมักพูดว่าห่วงอะไรกับคนแก่ที่อยู่ห่างไปตั้งร้อยโยชน์พันโยชน์ และการที่วางตัวไว้ในระเบียบดังว่านี่จะทำให้เพื่อนฝูงแหนงว่าทำดีหรือมารยาเกินเหตุ ความจริงถ้าจะไม่ให้ผู้หลักผู้ใหญ่เช่นคุณทวดรู้ก็ไม่ยาก แต่ท่านจะรู้หรือไม่รู้เราก็รู้สึกว่าเราล่วงเกินความรักที่ท่านมีต่อเราอยู่ดี ฉะนั้นพ่อไม่เคยเมาเหล้าเลยทั้งที่

ขณะทรงศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยอ๊อกซฟอร์ด

แวดล้อมไปด้วยเพื่อนฝูงที่คอยแต่จะชักชวนให้กินให้เต็มที่ เรื่องผู้หญิงก็เหมือนกันตั้งใจไม่ยุ่ง ผู้หญิงที่ผ่านไปผ่านมาตามถนนนั้นแน่นอนทีเดียวเขาพยายามติดต่อ แต่ถ้าเราเพิกเฉยเสียเขาก็ไม่สามารถจะฉุดคร่าเราไปได้ หญิงผู้ดีนั้นในจำพวกนักเรียนที่มาเรียนอยู่ด้วยกันก็มีบางคนที่ถูกอัธยาศัย และเขาก็แสดงว่าเขาสนใจในตัวเรามากกว่าเพียงทักทายเล่นหัวกันอย่างเพื่อน โดยเฉพาะพวกหญิงที่มิใช่คนอังกฤษซึ่งแอบไปรู้มาว่าเราเป็น "เจ้า" นั้นทอดสะพานมาบ่อย ๆ ใครเขาชอบเราเราก็ชอบแต่ถึงขั้นรักกันอย่างหนุ่มสาวพ่อตั้งใจละเว้น ใครในจำพวกเพื่อนฝูงเราจะติว่าเซ่อหรือขลาดก็ต้องยอม เพราะถ้าไปตีสนิทเข้าเกิดรู้สึกจำจะต้องผูกพันกับเขาจริง ๆ เข้าก็คงเป็นที่เสียใจแก่ญาติทางบ้านใช่แต่ที่แก่อย่างคุณทวด หากที่ไม่แก่ท่านก็อาจไม่พอพระทัยได้ พ่อเป็นเช่นนี้มาตลอดชีวิต ก็รู้เหมือนกันว่าคนอื่นเป็นอันมากไม่เข้าใจหรือไม่เห็นใจ หรือเห็นว่าเราเป็นบ้าผิดมนุษย์ แต่ก็ช่าง เราเห็นดีอย่างนี้ใครจะมาทำไมเรา

ปัญหาเรื่องการเรียนนั้นก่อนที่จะเข้ามหาวิทยาลัยต้องสอบเรส-ปอนชั่น ซึ่งมองดูเหมือนง่ายแต่เมื่อสอบเข้าจริงกลายเป็นประมาทไปตกวิชาที่ดูง่ายที่สุดคือเลข ความจริงพ่อมีนิสัยไม่ถูกกันกับวิชานี้ มองดูโจทก็แน่ใจว่าทำได้แต่เมื่อทำเข้าจริงมันให้เผลอไปร่ำไปที่จะเขียนเลขนั้นเป็นเลขนี้ ครั้นเมื่อได้ผ่านขั้นนี้ไปแล้วก็ต้องสอบเข้าคอลเลจต่างหากซึ่งยากที่ต้องแข่งขันกันกับคนอื่น เมื่อได้ขั้นนี้แล้ว ก็ต้องสอบมอเดอเรชั่นที่เรียกว่าเป็นขั้นแรกของนิสิต เพราะเรสปอนชั่นนั้นเราไม่ใช่นิสิตเราเป็น

“คนนอก” การสอบไล่ขั้นนี้ถ้าเราสอบไม่ได้ภายในเวลาอันคอลเลจกำหนดเขาจะไล่ออกทันที วิชาก็ปานกลางไม่ยากไม่ง่าย

ในระยะนี้ยังมีต้องสอบความรู้ทางคริสตศาสนาใช้นิวเตสตะเมนต์ภาษากรีกเดิม สำหรับนักศึกษาทั่วไป แต่มหาวิทยาลัยยกเว้นให้แก่ผู้ที่มีสัญชาติเป็นเอเชียหรือประเทศอิสลามในแอฟริกาเหนือถ้าเขาเหล่านั้นสมัครจะสอบทางวรรณคดีของชาตินั้น ๆ แทนได้ เช่นวรรณคดีสันสกฤตหรือบาลีหรืออาหรับโบราณหรือฮีบริวหรือจีนหลวงโบราณ พ่อได้ตกลงจะขอสอบบาลีซึ่งเขากำหนดให้อ่านทีฆนิกาย ลีลกฺขนฺธวคฺค ทั้งวคฺค ซึ่งแท้จริงยากกว่าบาลีที่อยู่ในหลักสูตรปริญญาด้วยซ้ำ จึงได้ติดต่อขอไปเรียนจากศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ ซึ่งมีชื่อเสียงว่ามีความรู้ในทางบาลีมากนั้น โดยปกติท่านไม่รับสอนผู้ใดนอกจากศิษย์โดยตรงในมหาวิทยาลัยแมนเชสเตอร์ของท่าน ท่านเป็นศาสตราจารย์ภาษาเปรียบเทียบ (คือละติน กรีก สันสกฤต บาลี ปรากริต และอิหร่านโบราณ) แต่นี่บางทีท่านจะสนใจว่าเป็นคนไทยที่เป็นพุทธศาสนิกและท่านก็เคยเฝ้าแหนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าจนได้รับพระราชทานเงินไปพิมพ์บาลีปกรณ์ได้กว่า ๑ เล่ม สำหรับสมาคมบาลีปกรณ์

ท่านและภรรยาทั้งบุตรีเล็กๆ พากันต้อนรับดี เวลาเช้าท่านก็สอนให้ บ่ายท่านมีงานของท่าน เราเที่ยวไปตามสบายด้วยรถถีบเป็นส่วนมากจนทั่วเมืองอุตสาหกรรมใหญ่นี้ ได้สนใจในชีวิตกรรมกรจนได้เข้าใจว่าเหตุไรจึงเกิดมีพวกโซเชียลิสต์เหล่านี้ขึ้นมากมาย เมื่อดูไปจริง ๆ ก็อาจเข้าใจทรรศนะของเขาได้บ้างว่าแท้จริงก็ใช่ว่าไร้เหตุเสียทีเดียว

ท่านศาสตราจารย์นั้นแม้ความเห็นจะกระเดียดไปทางโซเชียลิสต์อยู่มากก็เป็นบุคคลที่นับถือได้จริง ๆ เป็นคนตรงที่รักมนุษยชาติ ส่วนความรู้ท่านนั้นพ่อไม่รู้พอจะตัดสินแต่รู้สึกว่าท่านเห็นว่าพระพุทธเจ้าของเราน่าสรรเสริญและเป็นมนุษย์ฉลาดเลิศจริง ๆ นอกจากนั้นท่านเป็นคนมีโวหารโกศล สามารถจะหาถ้อยคำเหมาะและไพเราะมาแปลพระพุทธวจนะได้พอเพียงเป็นอย่างดี(๑)

พ่อกลับไปอ๊อกซฟอร์ดเมื่อได้ไปเรียนอยู่กับท่านศาสตราจารย์ราวเดือนเศษ ได้เข้าสอบลีลกฺขนฺธวคฺคได้ง่าย ๆ จนแปลกใจเพราะเป็นหนังสือยาวและไม่ง่ายนัก เมื่อพ้นขั้นนี้ไปแล้วจะมีเวลาอย่างน้อยปีหนึ่งสำหรับเลือกเรียนวิชาที่จะเป็นวิชาปริญญา

การเลือกวิชานั้นสำหรับพ่อตั้งเข็มทิศไว้ว่าจะรับราชการพลเรือนมิใช่ทางเทคนิค ขั้นต้นก็ไปสมัครเรียนธรรมศาสตร์ซึ่งเป็นวิชาที่ขึ้นชื่อว่าอ๊อกซฟอร์ดเก่งทางนี้กว่าอื่น แต่เมื่อไปโดนท่องกฎหมายโรมันเป็นภาษาละตินเข้าแม้มิได้เดือดร้อนภาษาละตินก็เบื่อศัพท์กฎหมายที่ต้องผ่านไปในเรื่อง จนในที่สุดต้องย้อนไปหารืออาจารย์ประจำวิชาและคอลเลจว่าจะเรียนอย่างอื่นได้ไหม ท่านให้ความเห็นว่า เมื่อคิดจะกลับไปรับราชการทางพลเรือนเช่นนี้แล้ว ควรจะเลือกเอาวิชาที่เป็นกลาง ๆ ที่นึกชอบจริง ๆ ได้ถามท่านว่าที่นึกชอบนั้นวิชาบูรพคดี คือแคลสสิคฝ่ายตะวันออกจะสมควรหรือไม่ คิดว่าพวกฝรั่งที่จะไปเข้าทำราชการโดยมากเขาก็เรียนแคลสสิคของเขาเช่นละติน กรีก และประวัติศาสตร์

---

(1) ดู SACRED BOOKS OF THE EAST : Buddhist Suttas pp. 146-156.

ลอจิก ฯลฯ พวกนี้ไปเป็นทูตก็มี ไปเป็นผู้ปกครองท้องที่ก็มี หากเราจะลองอนุโลมเรียนแคลสสิคของเราซึ่งมีอยู่ในหลักสูตรอ๊อกซฟอร์ดที่เรียกว่าบูรพคดีจะเป็นอย่างไร อาจารย์เห็นชอบด้วยและสนับสนุนว่าเรียนไปเถิดอย่าไปเลิกเสียกลางคันก็แล้วกันจึงได้เสนอเรื่องไปยังนายเบราวน์ ผู้ดูแลนักเรียน นายเบราวน์ก็เห็นชอบ เราได้ขอว่าอยากจะได้เติมภาษาปัจจุบัน เช่น เยอรมันด้วยเพื่อเป็นทางขยับขยายความคิด นายเบราวน์ก็เห็นชอบอีก เป็นอันตกลงจะเบนเข็มทิศไปทางบูรพคดี เรียนภาษาและวรรณคดีสันสกฤตเป็นข้อใหญ่มีภาษาแถม คือ บาลีและเรียนประวัติทางตะวันออกกับแนวความคิดทางวัฒนธรรมของตะวันออกด้วย ในระหว่างปีนี้ให้ไปหาความรู้ทางภาษาเยอรมันในประเทศนั้นเป็นการเพิ่มเติมด้วย

เวลาเรียนของมหาวิทยาลัยอ๊อกซฟอร์ด (เคมบริดจ์ด้วย) นั้นจำกัดเพียงปีละหกเดือนนอกนั้นเป็นเวลาพักผ่อน นิสิตโดยมากได้พึ่งการสอนในหกเดือนที่มหาวิทยาลัยเปิดแต่มักไม่ว่างพอจากการสังคมถึงกับจะหาเวลาดูหนังสือโดยลำพังได้กี่มากน้อย เมื่อถึงเวลาที่มหาวิทยาลัยปิดเช่นในฤดูร้อนปิดใหญ่สี่เดือน ก็ได้มีเวลาดูหนังสือของตัวเอง สำหรับพ่อนอกจากดูหนังสือยังได้ไปเยอรมันอีก มักจะไปอยู่ในครอบครัวเยอรมันเมืองนั้นบ้างเมืองนี้บ้าง บางทีก็ได้ไปเรียนบูรพคดีในสำนักทิศาปาโมกข์ขาจารย์ที่มีชื่อเสียงซึ่งมีอยู่ในเยอรมันหลายคนด้วยกัน เช่นศาสตราจารย์ยาโคบีที่เมืองบอนน์ เมืองเยอรมันเปิดทางคิดให้ได้เห็นอีกทางหนึ่งจากที่เราเคยเห็นมาในสำนักอังกฤษ แต่มีเสียอยู่อย่างหนึ่งพวกสาว ๆ ออกจะตื่นว่าเราเป็นเชื้อพระวงศ์พระเจ้ากรุงสยาม ต้องคอยหลบหลีกในการตอบคำถามให้ดี แม้เราไม่อยากจะตอบอย่างไรที่ไม่จริงแต่ก็ยากอยู่

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา
หอสมุดแห่งชาติ
สาขาจังหวัดนครราชสีมา

พ่อเป็นคนชอบเที่ยวดูภูมิประเทศ ในอังกฤษนั้นเบื่อแล้ว แม้ได้ความภายหลังว่าได้เห็นเมืองอังกฤษไม่ถึงครึ่ง แต่ในเยอรมันไปข้างไหนดูมันสนุกไปหมด ทั้งวัฒนธรรมของเขามีท่วงทีว่าจะใกล้ข้างไทยเรามากกว่าอังกฤษกับเรา เขามีนิยายพื้นเมืองเป็นหลักฐานน่าสนุกสำหรับเราที่ชินมากับการเหาะเหินเดินอากาศในเรื่องรามเกียรติ์ เรื่องพรรค์นี้ถ้าสำหรับคนอังกฤษจะมองไม่เห็นว่าน่าสนุกอย่างไรเพราะเฟื่องนัก แต่สำหรับเราเข้าใจทันทีและพลอยสนุกไปด้วย การที่เดินทางไปและได้ไปพบเห็นที่ทางที่สมมติว่าเป็นที่ในเรื่องนิยายโบราณก็ออกจะ "ครึ้ม" ดี แม้เป็นเรื่องที่เหลือเชื่อ เราที่เกิดมาในสังเวียนที่นับถือพระมหากษัตริย์พอได้ไปพบเห็นน้ำใจ นิยมเจ้านายและรักแบบแผนเราก็เข้าใจได้ทันทีและพลอยชื่นใจตามไปด้วยหลายเรื่อง นอกจากนั้นการเที่ยวไปบนประเทศภาคพื้นยุโรปมีดีอยู่อีกอย่างหนึ่งที่มีอาหารกินได้อร่อยโดยเฉพาะฝรั่งเศส เยอรมัน ถ้าพ่อได้ไปอิตาลีซึ่งครั้งนั้นไม่มีโอกาส ก็คงจะไปมักมากในการกินอีก

หลักสูตรทางบูรพคดีนี้เป็นเรื่องที่มิใคร่มีใครสนใจจะรู้ แต่ถ้าจะนำมาบรรยายไว้ก็เห็นจะไม่จำเป็น จะเป็นที่เบื่อหน่ายเกินไป ขอเล่าเพียงสั้น ๆ แต่ว่า การเรียนวรรณคดีของวัฒนธรรมโบราณอย่างนี้เขาไม่ได้มุ่งจะให้อ่านคัมภีร์เหล่านั้นแตกฉานทุกแง่ทุกมุม เพราะวรรณคดีมีมากเหลือที่จะอ่านตะไปได้ให้ทั่ว ประโยชน์ของการเรียนภาษาแคลสสิคอยู่ที่ให้รู้จักเบาะแสของชนิดเรื่องที่เป็นแบบแผนของวัฒนธรรมโบราณซึ่งเป็นหลักของวัฒนธรรมใหม่ ๆ ของเรา ให้รู้จักเห็นเหตุและผล และ

วิถีทางที่วรรณคดีและวัฒนธรรมนั้น ๆ ได้วิวัฒนาการมาอย่างไร ให้รู้จักแนวทางที่สมัยโบราณท่านค้นคว้าจนเป็นรูปในวัฒนธรรมสมัยใหม่ของเรา ก็แปลว่าถึงแม้ไม่มีในหลักสูตรว่าให้เรารู้ว่าวัฒนธรรมสมัยใหม่เป็นอย่างไรเราก็ต้องรู้ ถ้าจะให้วิชาที่เรียนมาไว้ได้ประโยชน์อันสมบูรณ์ การเรียนของพ่อทำให้มองเห็นทางที่จะค้นต่ออย่างกว้างขวาง เจ้าหน้าที่ในมหาวิทยาลัยจึงได้เสนอมายังนายเบราวน์ผู้ดูแลนักเรียนว่า สำหรับนักเรียนคนนี้ถ้าอนุญาตเวลาให้อีกสักปีหนึ่งจะได้ประโยชน์คุ้มค่า แต่ในปีที่ได้พิเศษนี้พ่อขออนุญาตไปอยู่เยอรมันเสียหกเดือน แปลว่าต้องสละเทอมที่อ๊อกซฟอร์ดเสียอีกเทอมหนึ่ง เมื่อถึงเวลาสอบไล่ในวาระสุดท้ายก็มาสอบตามปรกติ

การสอบไล่ที่อ๊อกซฟอร์ดออกจะการใหญ่หน่อย ต้องแต่งเครื่องแบบของมหาวิทยาลัยอย่างเต็มที่ คือสวมเสื้อผ้าดำหรือมัว ๆ มอ ๆ ผูกผ้าผูกคอขาวห้อยปลายยาวอย่างคนโบราณ ต้องมีหมวกแบบของเขาไปด้วย เมื่อเข้าไปในห้องสอบไล่เขาจัดให้นั่งสับกันกับนักเรียนที่เราไม่รู้จักซึ่งมีทั้งหมดกว่าพันคน เมื่อสอบเสร็จเขากำหนดให้ไปสอบปากเปล่าในเจ็ดแปดวันข้างหน้า เมื่อรายชื่อผู้สอบได้ออกประกาศแล้ว ก็ต้องรอรับปริญญาตามแต่เจ้าพนักงานมหาวิทยาลัยจะกำหนด พวกที่สอบในปลายปีเป็นส่วนมาก เขานัดให้รับปริญญาวันเอนดีเนีย (๒๕ มิถุนายนทุกปี) ซึ่งเป็นวันสำคัญอะไรอันหนึ่งของอ๊อกซฟอร์ดมาหลายร้อยปีแล้ว การแถลงในที่ประชุมใช้ภาษาละตินทุกอย่าง วันนี้เป็นวันใหญ่วันหนึ่งของมหาวิทยาลัยอ๊อกซฟอร์ด

นายเบราวน์เสนอรายงานสรุปการเรียนของพ่อว่า

Mom Chow Dhani arrived in England on the 28th September 1899 being then between thirteen and fourteen years of age. His extreme shyness for a long time rendered him almost inaudible; this and his ignorance of the language made it necessary to defer sending him to a boarding-school; he was therefore placed with a family (Dr. and Mrs. Guy Courtney of Ramsgate) and attended a small school daily with their own little boy. He made good progress here and at Easter was able to go to a well-known Preparatory School at Rottingdean at Brighton..... till the end of the summer term in the following year (1901) when the Headmaster wrote of him in the leaving-school report as follows:

"He has been an example of plodding perseverence and straightforwardness such as none could fail to admire and appreciate"

This description of M.C. Dhani is as true today as when it was written seven years ago.

นายเบราวน์แสดงความเอ็นดูและเวทนาแก่พ่อตั้งแต่แรกไปเป็นนักเรียน คงจะสงสารว่ายังเล็กมาก ครั้นต่อมาเขาก็สนใจติดตามเรื่องราวของพ่อมาโดยลำดับ "เชีย" พ่อเรื่อยมา ในที่สุดขมวดรายงานว่า

I cannot close this review of Mom Chow Dhani's education in England without a brief expression of the warm regard and high esteem in which he is held by all who know him here. It is rare to meet anyone with such gentleness united to so much firmness. He has uncommon strength of character concealed under a manner that may be easily mistaken for timidity. I venture to lay some emphasis on this point in the hope that it may assist in a better appreciation of his true character. Equally strong is his integrity. It would be difficult to find anyone more sincere, straightforward and trustworthy. If he is given a position of responsibility I am confident he will show himself worthy of it and will reveal capacity and wisdom of a high order.

พ่อรักและนับถือนายเบราวน์มากก็จริง แต่ไม่เคยคิดว่าผู้หลักผู้ใหญ่ใดจะมีความเห็นยกย่องพ่อถึงเพียงนี้ จริงอยู่ในบรรดาเพื่อนฝูง

ยกย่องพ่อมากพอใช้ จึงได้เลือกให้ทำหน้าที่ผู้ใหญ่ของสามัคคีสมาคมในสักสามปีสุดท้ายที่ไปประชุม ข้อความที่นายเบราวน์เขียนเสนอทางราชการเช่นนี้พ่อนึกอยู่เหมือนกันว่าท่านผู้ใดจะได้อ่านพบเห็นบ้างหรือไม่ คิดว่านอกจากทางสถานทูตที่ลอนดอนคงไม่มีผู้ใดได้สังเกต ต่อมาไม่ช้าพระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากรอัครราชทูตที่ปารีสซึ่งทรงเป็นที่ปรึกษาของท่านอุปทูตในลอนดอนในเรื่องการเล่าเรียนต่าง ๆ เสด็จมาราชการที่ลอนดอนได้รับสั่งให้หาพ่อไปเฝ้าและตรัสว่า ฉันได้อ่านรายงานการเรียนของเธอมีความพอใจเป็นอันมาก เธอได้เรียนมาแต่ละลำดับของสำนักเรียนในที่ที่อังกฤษเขานับถือกันว่าเป็นสำนักที่ดีเยี่ยมอันหนึ่งทั้งสามแห่งแล้วก็เรียนได้ผลดีด้วย ฉันใคร่จะแนะว่าถ้าเธอเห็นชอบเธอควรจะเลือกเข้ากระทรวงการต่างประเทศ เพราะเคยเรียนมาอย่างนี้แล้วฝรั่งไม่ดูถูกได้ การติดต่อจะสะดวกขึ้นเป็นอันมาก ถ้าเธอตกลงอย่างว่านี้ฉันจะจัดการฝากเธอเข้าโรงเรียนรัฐศาสน์ที่ปารีสสักสองปีก็คงจะได้ปริญญาที่นั่น เธอจะเห็นด้วยไหม แต่พ่อไม่นึกอยากจะทำงานชนิดนั้น ทูลท่านตรง ๆ ว่าไม่เคยนึกฝันในทางนี้และไม่อยากทำด้วย ท่านตรัสซักว่าเหตุไรและคิดจะทำที่ไหน ได้ทูลว่ายังไม่เคยนึกจริงจังในเรื่องทำงานนอกจากว่าจะรับราชการพลเรือน ไม่ได้คิดจะหาทางลัดอย่างใด คิดว่าค่อย ๆ ขึ้นไปตามลำดับจะดีกว่าจะได้รู้งาน แต่จะเป็นงานชนิดไหนนั้น เคยคิดอยู่เพียงว่าอยากทำทางโบราณคดีแต่ไม่มีผู้หลักผู้ใหญ่เห็นด้วยเพราะเมืองไทยเรายังไม่ได้คิดจะทำทางนี้กันจริงจัง ทั้งเงินที่จะใช้ทำก็คงจะมากและเกินกำลังของชาติไทยด้วย จึงได้คิดว่าอยาก

จะไปของานทำที่มหาดไทยซึ่งเข้าใจว่าจะได้มีโอกาสดีที่จะรู้จักบ้านเมืองของเราให้ทั่วถึง ท่านตรัสว่ามหาดไทยนั้นไม่เหมาะสำหรับคนอย่างเรา ๆ ดอก เพราะเป็นงานคล้าย ๆ กับฉาบเฉียว การที่ได้เรียนมาแล้วถึงชั้นสูง ๆ ในมหาวิทยาลัยอาจไม่ช่วยให้สามารถทำงานชนิดนี้ได้ดี แต่เมื่อพ่อยังยืนความเห็นอยู่ท่านก็ไม่ผืนดูเหมือนจะไม่สู้พอพระทัยนัก มาคิดดูภายหลังบางทีก็เสียดายที่ไม่เชื่อท่าน แต่เรื่องหางานทำนี้ยังจะเล่าต่อไปอีกไม่น้อย

ในระยะนี้เผอิญกรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดชเสด็จราชการในยุโรปหญิงกลาง(๑) ตามเสด็จไปด้วย พ่อกับชายกลางได้ไปติดตามเสด็จท่านหลายวัน พ่อเองไม่เคยคุ้นเคยกับท่าน เมื่อแรก ๆ ที่ท่านได้พี่หญิงใหญ่ไปเป็นพระชายาพ่อก็อยู่ในวังกับคุณทวด ได้เฝ้าใกล้ชิดแต่ตอนที่ไปแวะทูลลาที่เกาะพงัน ต่อมาท่านเสด็จไปราชการที่ปารีสอีก ท่านทรงพระเมตตารับไปอยู่ด้วยที่โฮเต็ลที่ประทับ ก็ไม่รู้จะทำตัวให้สนิทกับท่านอย่างไรเพราะไม่คุ้นเคยกันมา ท่านดีด้วยตลอดแต่เราเองเป็นผู้เป็นไม่เข้าหาท่าน มาตอนนี้อายุมากขึ้นแล้วท่านยังคงดีด้วยตามเคย เลยได้สนิทสนมกับท่านและบังเกิดความรักความนับถือในพระองค์ท่านเป็นอันมาก ท่านมีพระนิสัยเห็นใจเราและเข้าพระทัยความคิดความนิยมของเราได้โดยเร็ว เราก็เลยอ่นใจที่จะอยู่กับท่านระหว่างนี้ วันหนึ่งท่านทรงพระปรารภถึงอนาคตว่าจะทำงานที่ไหน ทูลท่านว่าอยากจะได้งานที่มหาดไทยเพราะเห็นว่าน่าเพลิดเพลินทำด้วยเป็นงานที่จะนำให้รู้จักบ้านเมืองของเรา

---

(๑) ม.จ. หญิงสุมนมาลย์ จีระประวัติ

ท่านไม่ทรงเห็นด้วยอีก ท่านแนะให้ไปทำงานกับในหลวงที่ราชเลขา ท่านอยากจะต้อนอย่างนี้มากจนกระทั่งบางโอกาสที่ท่านทรงเชิญบริษัทครปป์มาเจรจาเรื่องที่จะซื้ออาวุธท่านยังได้ทรงใช้ให้พ่อเป็นเลขานการจดรายงานสำหรับส่งไปเสนอที่กรุงเทพฯ เพราะการเจรจานี้ทำกันที่เมืองเอสเส็นประเทศเยอรมัน พูดจากันเป็นภาษาเยอรมันตลอด ท่านตรัสว่าจะได้หัดไว้เผื่อนานไปทำงานในราชเลขาคงจะต้องมีโอกาสจดรายงานประชุมอย่างนี้บ้าง ต่อมาภายหลังตรัสชวนอีกว่า หรือจะทำงานกับฉันๆ ก็มีงานให้ทำ ฉันเต็มใจจะรับแกไว้ในกรมเสนาธิการทหารบกซึ่งต้องใช้ภาษามาก แต่ได้ทูลขัดข้องว่าเป็นเกี่ยวดองกับท่านอย่างนี้ถ้าทำได้ดีทรงยกย่องเขาก็คงนินทาว่าเข้ากัน ถ้าทำไม่ได้ดีเขาก็คงว่าๆท่านเลี้ยงญาติเกี่ยวดองจนผิด ท่านก็ทรงเห็นด้วย อย่างไรก็ดี ท่านทรงชวนให้ตามเสด็จกลับเมืองไทยด้วยกันจึงเป็นอันตกลงกลับ

ในที่สุดแห่งการเรียนที่ถือกันว่าเตรียมสำหรับอาชีพ (เพราะแท้จริงมนุษย์เราย่อมเรียนกันอยู่ตลอดชีวิต) นี้ ย่อมเป็นธรรมดาที่จะมองย้อนหลังไปสำรวจลำดับแห่งความเป็นมา ชีวิตของพ่อนี้ก็แปลกอยู่เหมือนกันตั้งแต่แรกเกิดมาก็ไม่เคยอยู่กับพ่อแม่ หญิงกลางเคยเล่าในเวลาหลังๆ มาว่าพี่ชายใหญ่นี้แม่รักแต่พ่อก็ไม่เคยรู้สึกเพราะไม่เคยอยู่ด้วยกัน แต่พ่อมีคุณทวดเป็นที่ยึดถือเป็นพ่อแม่ เจ้านายในวังท่านพากันติเตียนว่าคุณทวดนั้นไปเอาของเขามาเลี้ยงเป็นลูก ถ้าของเขาบกพร่องไปอย่างไร น่ากลัวจะถูกติว่าเลี้ยงลูกเขาจนเสียคน ซ้ำเป็นลูกชายใหญ่ของเขาเสียด้วย ถ้าจะว่าถึงวิชาความรู้ก็ได้เข้าโรงเรียนดีมาแล้วจนรู้

หนังสือพอสมควรแก่ฐานะ หากแต่เมื่อใกล้จะถึงเวลาไปเมืองนอกก็นึกไม่ออกว่าจะอยู่ด้วยสุขใจได้อย่างไรโดยแยกจากคุณทวด จึงได้หวังจะยึดถือเพศสมณะเพื่อไม่ต้องไปเมืองนอก เลยทิ้งวิชาภาษาฝรั่งเสียสิ้น แต่ต่อมาเสด็จบู่ทรงเกลี้ยกล่อมให้ไปนอกเป็นที่ตกลงกันแล้วจึงต้องไปตามเสด็จทูนกระหม่อมเล็ก ความรู้ภาษาอังกฤษนั้นหมดเกลี้ยงจริงๆ จนผู้ดูแลนักเรียนชักจะหมดหวังที่จะเคี่ยวเข็ญให้เรียนถึงกับรายงานไปยังสถานทูตว่า ไม่เห็นมีทางที่จะเข็นเด็กคนนี้ไปเรียนจริงจังได้ เพราะพูดไม่ออกจากปาก ไม่มีทางที่ครูบาอาจารย์จะหยั่งรู้ได้ว่า รู้อะไรบ้างแล้วหรืออย่างไร แต่เมื่อไปอยู่กับคนอังกฤษไม่มีโอกาสจะพูดไทยกับใครได้ตั้งครึ่งปีและแวดล้อมไปด้วยคนอังกฤษทุกวัยมันก็รู้ไปเอง ไวยากรณ์ก็ไม่ได้เรียนอีกรู้ไปอย่างเครื่องจักรอย่างเด็กฝรั่งหัดหด พอรู้บ้างพอสมควรเขาก็ส่งเข้าโรงเรียนกินนอน แต่ระหว่างนั้นได้รับความสนใจและเมตตาเหมือนเป็นลูกเขาจากผู้ปกครอง เช่น นางคอร์ตนี และจากนายเบราวน์ผู้ดูแลนักเรียนเป็นอย่างมากจนใจสบายรู้สึกเหมือนมีพ่อแม่ขึ้นมา

เรื่องหนักใจของผู้หลักผู้ใหญ่มิได้อยู่แต่เฉพาะการเรียนเท่านั้น อนามัยที่เคยสมบูรณ์ก็ทรุดลง เคยอ้วนก็กลายเป็นผอมจนถูกสงสัยว่าจะเป็นวัณโรคต้องถูกเกณฑ์ให้กินอาหารบำรุงเสียแย่

การที่นายเบราวน์จัดการให้ไปเข้าโรงเรียนรักบี้ในชั้นเดิมพ่อก็ไม่เข้าใจเพราะที่นี่เป็นโรงเรียนเอกอุอันหนึ่ง ไฉนจึงเอาเด็กที่มีแววน้อยที่จะเรียนได้ดีไปเข้า แต่เดาว่าเพราะเมืองรักบี้ตั้งอยู่บนที่ราบสูง

ดินฟ้าอากาศเขานิยมกันว่าเป็นที่ดีสำหรับเด็กที่มีอนามัยไม่สมบูรณ์ ทั้งโรงเรียนนี้มีชื่อเสียงว่าถือระเบียบเคร่งครัดมาแต่ไหน ๆ แล้วเช่นเช้าขึ้นแรกตื่นจะเป็นฤดูร้อนหรือหนาวจัดก็ต้องอาบน้ำเย็นเฉียบ ถ้าหลบหลีกระเบียบอันนี้ถือว่าเป็นมหันตโทษมีอัตราถูกตีสามที ยิ่งกว่าหลบหลีกกีฬาซึ่งโทษหนักเหมือนกัน

ในที่สุดก็กลายเป็นได้อนามัยสมบูรณ์คืนมา และการเล่าเรียนก็ดีขึ้นโดยลำดับ จนเข้ามหาวิทยาลัยได้ในระดับอายุทันเพื่อนนักเรียนอื่น ๆ คืออายุ ๑๘ ปี เพราะมหาวิทยาลัยอ๊อกซฟอร์ดและหอเมอรตั้นไม่ยอมผ่อนผันระเบียบใด ๆ เลย

ง. เดินทางกลับมาอยู่บ้าน

ดังรู้กันอยู่ พ่อเป็นคนชอบเดินทาง เสด็จในกรมทรงชวนให้กลับกับท่านราวกับท่านทรงทายใจถูก คือท่านชวนว่าเรากลับไปด้วยกันโดยรถไฟสายไซเบียเรีย เมื่อไรเธอจะได้ไปอย่างนั้นอีก ความจริงพ่อหวังอยู่และได้รับอนุญาตผู้ปกครองนักเรียนไว้แล้วว่า ตอนจะกลับให้แวะไปต่อการเรียนภาษาและวัฒนธรรมของเยอรมันได้อีกสักหกเดือนในประเทศเยอรมัน แต่เมื่อท่านทรงชวนอย่างนี้ นอกจากจะเกรงพระทัยท่าน ก็ยังอยากจะได้ผ่านไซเบียเรียซึ่งยังไม่เคยรู้จัก จริงอยู่เราก็รู้อยู่ดีว่าไซเบียเรียนั้นไม่มีอะไรน่าดูเลยแต่ตามทางที่จะมาคงจะน่าดูรัสเซียและญี่ปุ่น ทั้งสองประเทศกำลังมีชื่อเสียงโด่งดังอยู่ในเวลานั้นว่าได้รบกันและญี่ปุ่นได้เอาชนะแก่ยักษ์ใหญ่ได้อย่างไม่มีใครหวัง เมื่อเป็นอันตกลง

อย่างนี้แล้ว ในกรมท่านมีพระธุระจะเสด็จผ่านปารีส พ่อยังไม่ได้ร่ำลา พวกพ้องเลยยังไม่อยากจะรีบด่วนมา จึงทูลลาอยู่ในอังกฤษก่อนสัก ๑๕ วันแล้วจึงจะตามไปสมทบกระบวนเสด็จ

ตอนนี้ก็เริ่มลา รายแรกที่ไปลา ก็คือ หมอและนางคอร์ตนีที่แรมสเกต ผู้มีบุญคุณประคับประคองไว้เมื่อยามยากแรกไปถึงเมืองอังกฤษ แหม่มคอร์ตนีดีใจที่ได้พบกันจนน้ำตาไหล เราก็รู้สึกเหมือนเขาเป็นแม่อย่างสนิทสนม ความเดิมที่เขาเลี้ยงน้ำใจไว้ได้ไหลมาสู่ความจำไม่ขาดสาย รู้สึกสลดใจเป็นกำลังที่จะจากมา ถัดจากนั้นก็ไปลาพวกครูบาอาจารย์ที่อ๊อกซฟอร์ด และอาจารย์ดิคคินสั้นที่รักบี้และอื่น ๆ สุดท้ายก็คือนายเบราวน์ซึ่งบัดนี้เรารู้สึกเหมือนบิดาบังเกิดเกล้าเพราะเขาดีจริงๆ

เมื่อเสร็จร่ำลาแล้วก็ข้ามไปทางฟลิสสิงเง็นในประเทศเนเธอร์ลันด์ขึ้นรถไฟไปยังเบอร์ลิน ได้ไปพบเจ้าคุณสุรเสนา (กลิ่น ชูโต) ซึ่งตามเสด็จในกรมมาในหน้าที่องครักษ์และนายทหารผู้ใหญ่ในกระบวน (ท่านเป็นนายพลแล้ว) แต่ตอนนี้ล่วงหน้ามาเตรียมการเสด็จกลับได้เรียนหารือท่านว่า เมื่อก่อนจะออกจากอังกฤษได้รับลายพระหัตถ์พระองค์รังสิตทรงชวนให้ไปอยู่กับท่านก่อนที่กรมนครชัยศรีจะเสด็จมาถึงเบอร์ลิน พระองค์รังสิตท่านประทับอยู่ที่เมืองไฮเดลแบรคซึ่งพ่อยังไม่เคยเห็นและอยากจะเห็นมานานแล้ว นอกจากนั้นท่านจะทรงพาไปฟังออเปราชุดใหญ่ที่เมืองไบรอยท์ เป็นโอกาสดีที่จะได้ฟังออเปราชุดแหวนที่พ่อเคยชอบนักหนานั้นอีกครั้งหนึ่งก่อนที่จะกลับเมืองไทยและคงจะไม่ได้ชมอีก แต่เจ้าคุณเห็นว่าอีกไม่กี่วันในกรมนครชัยศรีก็จะเสด็จมาเบอร์ลินแล้ว ควร

จะรออยู่เฝ้าที่เบอร์ลินนี้ โครงการพระองค์รังสิตก็ล้ม พ่อก็เสียดายยิ่ง แต่ก็ไม่อยากจะทำอะไรที่ในกรมจะไม่พอพระทัย

ครั้นในกรมเสด็จมาถึงเบอร์ลินก็มาประชวรลงด้วยพระโรคประจำพระองค์ในพระอันตประเทศ ท่านประชวร ๆ หาย ๆ เรื่อยมาแต่เมื่อยังเสด็จอยู่ที่ลอนดอนแล้ว แต่ท่านเป็นผู้ที่ห่วงนักที่จะมิให้บริวารของท่านต้องขาดการดูรู้เห็นทุกสถานที่ที่ผ่านไป บางทีระหว่างที่ตามเสด็จอยู่ท่านประชวรลง ท่านทรงหยิบสมุดนำทางมาประทานให้อ่าน พลิกหน้าประทานด้วยแล้วตรัสกำชับให้ไปดูเพื่อมิให้เสียโอกาสที่ได้ผ่านมาไม่ว่าที่ไหน ๆ ท่านประทับอยู่ที่เบอร์ลินราวห้าวันนี้เกือบไม่ได้เสด็จไหนเลย

ครั้นถึงกำหนดที่จะเดินทางต่อมาก็พอพระอาการบรรเทาลง ในกระบวนเสด็จนั้นนอกจากพระองค์ท่านกับหญิงกลางแล้ว กมเจ้าคุณสุรเสนา พระสารภัณฑ์ (ภายหลังเป็นพระยาศรีสรราชภักดี) นายผิน นายรัตน นายชิด และพระองค์รังสิตเสด็จมาสมทบเที่ยวมอสโคว์ด้วยพระองค์หนึ่ง เมื่อรถไฟมาถึงวาร์เซา (Warsaw) กระบวนนี้หยุดให้ผู้โดยสารขนของถ่ายไปอีกสถานีหนึ่งในเมืองเดียวกัน เพื่อขึ้นรถไฟของชาติโปล นายชิดผู้กำกับสัมภาระทั้งหมดหายไปพร้อมด้วยหีบบัตรของบรรดาผู้มาในกระบวนเสด็จทั้งหมด รออยู่เท่าไรก็ไม่มา เจ้าหน้าที่รถไฟเอ๊ะเฟอเจ้านายสั่งหยุดรถไว้ทั้งกระบวนและโทรศัพท์ไปตามตำรวจทั้งเมืองให้สืบสวน ประมาณสักชั่วโมงหนึ่งจึงได้นายชิดมาทั้งหีบบัตรทั้งป่วง ได้ความว่านายชิดไปถ่ายรูปจุดยุทธศาสตร์อะไรเข้า เวลานั้นสงครามรัสเซีย – ญี่ปุ่นเพิ่งยุติลง ตำรวจคาดว่า นายชิดเป็นญี่ปุ่นจึงคว้า

เอาตัวไปขังไว้ในโรงพัก เมื่อเบื่นที่เรียบร้อยแล้วรถไฟเราก็ออกเดินต่อไปจนถึงมอสโคว์ ที่นี่ทองรอดเดี๋ยวนี้เป็นนายร้อยแต่งเครื่องแบบโก้มารับเสด็จในกรม ๆ ทรงชวนมาค้างที่โรงแรมเดียวกัน ค่ำวันนั้นทองรอดพาพวกเราเที่ยวรวมทั้งพระองค์รังสิตด้วยเว้นแต่ในกรมกับหญิงกลาง ไปกันตลอดคืนทั้งนอกเมืองในเมืองสุดแต่เธอจะพาไป รุ่งขึ้นไปดูสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งน่าดูเป็นอันมาก โดยเฉพาะวังเครมลีนอันมีทั้งพระราชฐานทั้งสำนักงานราชการตลอดจนเรือนจำสำหรับโทษต่าง ๆ ของขายที่เป็นผีมือเช่นของลงยาใสเห็นทะลุก็มีมาก

จากมอสโคว์เราแยกจากพระองค์รังสิตกับทองรอดมาขึ้นรถไฟข้ามไซเบียเรีย อันเป็นรถไฟขนาดรางกว้างเต็มเมตรเหมือนรถไฟไทยครั้งก่อน ตามกำหนดว่าจะเดินทั้งกลางวันกลางคืน ๑๓ วัน เสด็จในกรมทรงรับภาระมาอย่างหนึ่งซึ่งตกมาเป็นหน้าที่พ่อ คือพระเจ้าอยู่หัวได้ตรัสมาให้ซื้อหมาวัวมาถวายตัวหนึ่ง ถึงสถานีใดที่หยุดตั้งสองชั่วโมงขึ้นไปพ่อต้องไปจูงมันมาจากรถสัมภาระให้มาเดินเหยียดแข้งเหยียดขาเสมอ จนมันติดพ่อ พอเห็นเข้าก็ดีใจนัก รถไฟนี้หยุดตามสถานีใหญ่ตั้งแห่งละสองหรือสามชั่วโมงแต่ไม่มีใครอยากไปเที่ยวในเมืองนักเพราะไม่มีอะไรจะดู ของที่เขาเอามาเร่ขายที่รถไฟก็มีแปลก ๆ บ้าง เช่น หินฝนทองตามภาคกลางของไซเบียเรียว่ากันว่าถูก ก็พากันซื้อมาคนละหลายชิ้น การเดินทาง ๑๓ วันนี้ความจริงก็เบื่อแต่เขาเลี้ยงดูดี ภูมิประเทศก็เป็นทุ่งคล้าย ๆ กันเกือบตลอดทาง เว้นแต่สุดท้ายสองวันเมื่อเข้าเขตแม่งจูซึ่งหน้าตาเป็นเจ๊กมาก มีเก๋ง มีวัด ฯลฯ แต่ก็นาน ๆ จึงจะพบเพราะทาง

ที่ผ่านมาเป็นทุ่งนาเตียน ๆ เสียมาก ที่ทะเลสาบไบคาลราวหกวันจากมอสโคว์มีเมืองใหญ่ รถไฟหยุดตั้งสี่ชั่วโมง คนมากทั้งขึ้นทั้งลง ถ้าเข้าใกล้ก็เหม็นสาบ

วันสุดท้ายของการเดินทางมีพายุแรงมาก รถไฟเข้าถึงสถานีสุดทางที่วลาดิวอสต๊อกเวลาสักยามหนึ่ง ลมยังจัดอยู่ รถไฟเข้าเทียบท่าเรือ เรือที่จะข้ามไปญี่ปุ่นนั้นเป็นเรือใหญ่ตามแบบเรือที่ข้ามช่องแคบใช้จักรข้างถ่วงน้ำหนัก แต่กระนั้นก็ถูกคลื่นมาก เพราะมีพายุแรงอยู่ตลอด ไม่เป็นอันได้นอนเลย พอรุ่งเช้าก็ถึงเมืองสุรุงา เรือเข้าเทียบท่า ได้แต่กลิ้นน้ำปลาคาวไปหมด เราขึ้นบกมีทหารมารับเสด็จในกรม นำเสด็จไปเสวยเครื่องเช้าที่โรงแรมแห่งหนึ่งแล้วก็ขึ้นรถไฟต่อไป ระหว่างทางได้พบนักเรียนคนหนึ่งที่มารับเสด็จในกรม คือหม่อมราชวงศ์โบ้ย มาลากุล เป็นนักเรียนในพระอุปถัมภ์สมเด็จพระบรมราชินีนาถผู้ทรงเลี้ยงดูสกุลมาลากุลนี้อยู่เสมอ ในที่สุดก็ไปถึงโตกิโยในวันรุ่งขึ้น ที่นี่เจ้าคุณทูต (พระยานริศรราชกิจ ภายหลังเป็นพระยาวิสูตรสาครดิฐ สกุลโชติกเสถียร) มารับเสด็จและตามเสด็จตลอดทาง ทำให้ครึกครื้นเพราะท่านเป็นคนสนุกเฮฮามาก ระหว่างที่อยู่ญี่ปุ่นนี้มีเวลาจำกัด ไม่ได้ดูเมืองที่สำคัญทางวัฒนธรรม เช่น กิโยโตหรือนะระ แล้วก็ไปลงเรือที่เมืองโคเบ้เป็นเรือของบริษัทเยอรมัน ตามทางที่มาแวะเซี่ยงไฮ้ คณะนายทหารถวายเลี้ยงในกรมในฐานทหารด้วยกัน มีอาหารตั้ง ๔๐ ลำดับ นั่งกินกันอยู่เห็นจะไม่น้อยกว่า ๔ ชั่วโมง เสร็จคาวแล้วก็หวานแล้วก็ย้อนไปคาวอีก มีปลาดิบยกเข้ามาทั้งตัว พอหั่นลงไปมันกระโดดขึ้นเต็มแรงไปตกลงบน

ตักเจ้าคุณสุรเสนา เจ้าคุณเกลียดของพรรค์นี้อยู่แล้ว เดือดร้อนเป็นกำลัง จากเซี่ยงไฮ้ก็มาฮ่องกง แล้วก็มาจอดอยู่นอกสันดอน จะเล่าอะไรนักก็จำไม่ค่อยจะได้เพราะนานมาแล้ว ที่สันดอนคณะนายทหารลงเรือย่อม ๆ ออกไปรับเสด็จเข้ามาขึ้นที่ท่าสมุทรปราการ ชายใหม่ออกไปรับที่นั่นเพราะเสด็จบู่ประชวรมากเสด็จไปรับไม่ได้ เจ้าคุณสิงหเสนี (แต่ยังเป็นพระยาประสิทธิศัลการ) ก็ไปรับด้วยกัน ท่านกลับจากเป็นทูตที่ลอนดอนเข้ามาเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงกลาโหม จากสมุทรปราการมารถไฟถึงกรุงเทพ ฯ

บ้านเราที่ตลาดน้อยอยู่ระหว่างถนนเจริญกรุงตอนวัดญวนหรือวัดอุภัยราชบำรุงกับคลองผดุงกรุงเกษม พ่อเองไม่เคยอยู่เพราะไปอยู่เสียในพระบรมมหาราชวังกับคุณทวดตลอดสมัยที่เกิดมาจนอายุ ๑๓ ซึ่งไปเมืองนอกเพื่อการเรียน ไม่รู้สึกว่าเป็นบ้านเลย ได้ทราบมาว่าวังของพ่อนั้นเดิมอยู่ที่ปากคลองตลาดอันคุณทวดได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเพื่อสร้างเป็นวังของพระโอรสของท่าน เสด็จปู่ทรงเล่าว่าที่วังเก่านั้น ท่านเขียนแบบสร้างตำหนักตามพระอัธยาศัย และที่นั้นอยู่ติดฝั่งแม่น้ำซึ่งควรจะเย็นสบายหากแต่มีเรือกะบี่น้ำปลาจากแม่น้ำแม่กลองมาเช่าที่จอดอยู่ยืดยาวเลยที่ของท่านออกไป และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้ามีพระราชประสงค์จะทรงสร้างวังพระราชทานพระราชโอรสจึงตรัสขอแลกเปลี่ยนกับที่ใดที่หนึ่งสุดแต่ท่านจะมีพระประสงค์ได้เป็นวังใหม่ เวลานั้นท่านได้รับพระบรมราชโองการให้ไปราชการรักษาความสงบทางภาคพายัพซึ่งพวกที่ฝักฝ่ายกับอังกฤษพยายาม

ยุแหย่ให้ราษฎรบีนบ่วนทำนองจะให้ขอปลีกแยกออกไปขึ้นแก่อังกฤษซึ่งปกครองพม่าและลาวเงี้ยวอยู่แล้ว กรมพระคลังข้างที่จะจัดการถวายคลองตลาด แถมมีบ้านจีนมีตึกแบบจีนใหญ่โตอยู่ในที่ทางด้านคลองผดุงกรุงเกษม แต่ไม่สู้จะน่าอยู่ได้สบายเพราะอาคารแบบจีนย่อมกั้นจุกจิกไม่มีท่าลม ดูเหมือนจะเคยเป็นบ้านนายอากรจีนซึ่งค้าขายขาดทุนต้องยกบ้านใช้หนี้พระคลังข้างที่ อย่างไรก็ดี การที่พระคลังข้างที่เข้ามาดูแลจัดการสร้างและบูรณะวังใหม่นี้แม้จะได้เนื้อที่ไม่สู้จะกว้างแคบกว่าวังเก่าก็เป็นรูปร่างชอบกล คือเป็นเนื้อที่บ่องกลางแต่ทางด้านถนนเจริญกรุงซึ่งน่าจะเป็นหน้าวังนั้นแคบมากพอสร้างเป็นถนนเข้าไปยังข้างในเท่านั้น ส่วนตำหนักนั้นเล่าพระคลังข้างที่ทำและออกแบบ แม้จะใหญ่โตโอ่โถงกว่าตำหนักของเจ้านายโดยมากที่เป็นชั้นเดียวกันกับเสด็จปู่ก็ดี แต่สร้างไปอย่างไม่มีความมุ่งหมายที่จะให้อยู่ได้สบายเลยเพราะกั้นด้านที่เป็นท่าลมไว้จนหมดเว้นห้องเดียวที่ต่อมาใช้เป็นห้องบรรทมและมีห้องย่อม ๆ ซึ่งท่านทรงใช้เป็นห้องทรงพระอักษรอีกห้องหนึ่ง

เมื่อก่อนพ่อไปเมืองนอกนั้นวังนี้มองดูเห็นเป็นวังที่มีท่าทีงามสมพระเกียรติยศของท่าน เพราะท่านทำสวนมีสนามใหญ่และได้ยินว่าเจ้าของท่านตั้งพระทัยทำให้โอ่โถงทางนี้มาก แต่ตอนที่กลับมานี้เจ้าของท่านประชวรเสียติด ๆ กันหลายพัก แม่ก็ตายเสียแล้ว ขาดผู้ปกครองวังและแม่บ้าน เลยดูรกร้างว่างเปล่าน่าสลดใจ ไม่นึกอยากอยู่เลย แต่ก็อยู่ด้วยความเต็มใจเพราะครอบครัวของเราก็อยู่กันทั้งนั้น เว้นแต่พี่น้อง

วังตลาดน้อย

ที่ออกเรือนไปแล้วสององค์ ในขณะนี้คุณทวดออกมารับด้วยจากในพระบรมมหาราชวัง น้อง ๆ ก็มีชายใหม่ (รัชฎาภิเศก) กำลังจะโตเป็นหนุ่ม ตื่นเต้นพี่ชายช่วยเหลือทุกอย่าง น้องหญิงน้อยซึ่งเข้าไปอยู่ในพระราชสำนักสมเด็จพระบรมราชินีนาถตั้งแต่ก่อนแม่ตาย และหญิงเล็กไปอยู่เมื่อแม่ตายแล้วก็กำลังอยู่ที่วังด้วย ถัดลงไปเรียกกันว่าชายนิด (ทวีธาภิเศก) อยู่โรงเรียนราชวิทยาลัย ถัดลงไปยังเล็กวิ่งเล่นอยู่ที่วัง ภายหลังจึงได้ไปเข้าโรงเรียนนายร้อยและเล่าเรียนได้ดีจนได้ทุนไปเรียนต่อที่อังกฤษ แล้วกลับมารับราชการในกระทรวงกลาโหมในทางวิชาการเป็นส่วนมากจนเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองในศก ๒๔๗๕ จึงขาดโอกาสที่จะทำราชการอันใดที่เป็นชั้นเป็นอัน คนนี้ชื่อมุรธาภิเศก ถัดไปเป็นหญิงชื่ออภิสิตสมาคมอยู่กับคุณทวดเรื่อยมา น้องที่ไม่ได้อยู่ที่วังเวลานั้นยังมีน้องชายฉัตรมงคลไปเล่าเรียนที่เมืองอังกฤษโดยทุนเล่าเรียนหลวงที่สอบแข่งขันกันไปปีละสองคน เวลานั้นเรียนทหารที่แชแทมเป็นทหารช่างซึ่งเปลี่ยนเรียกกันภายหลังว่าทหารสื่อสาร เขามีวิชาดีได้เป็นถึงนายพลจเรทหารบก ก็พอเกิดเปลี่ยนแปลงการปกครองก็เลยถูกปลดจากราชการเยี่ยงพระราชวงศ์ที่เป็นทหารเด่น ๆ

ขณะที่กลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ นั้นเสด็จบู่พึ่งจะเริ่มทุเลาพระอาการประชวร เมื่อพ่อไปเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสฯ ท่านยังตรัสว่า เธอกลับเข้ามาเวลานี้เหมาะทีเดียวเพราะเสด็จพ่อของเธอกำลังประชวรมาก หวังว่า เมื่อลูกเข้ามาดังนี้ท่านคงจะสบายพระทัยและหายประชวรโดยลำดับ ญาติพี่น้องอันใดนอกจากในพระราชวงศ์ก็ไม่มีกี่มากน้อย ที่ได้เห็นหน้า

กันมากหน่อยก็มีหลวงพิศาลเสนามาตย์ (หมอง) บุตรพระยาสุนทรบุรี-ศรีพิชัยสงครามเจ้าเมืองนครชัยศรี ซึ่งรู้จักมาแต่เมื่อมาอยู่ที่วังตลาดน้อย แล้วไปรับราชการทหารได้เป็นนายทหารฝ่ายผู้ช่วยพลรบจนถึงยกกระบัตร ทัพบกมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสารภัณฑวิสุทธิ์ ผู้ที่ไปมาหาสู่อยู่เหมือนอย่างเมื่อเสด็จปู่ยังทรงเป็นเสนาบดีว่าราชการกระทรวงอยู่นั้นก็มีเจ้าคุณสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี) ซึ่งในระยะนี้เอาธุระประคับประคองท่านเป็นอันมากอย่างน่านับถือและสรรเสริญ แล้วยังมีพระยาวิสูตรสาครดิฐ (เทียน) ซึ่งเคยติดต่อมามากและเมื่อใดท่านมีพระธุระเช่นฉลองพระชนมายุก็ยังมาช่วยจัดการต่าง ๆ เจ้าคุณวิสูตรนี้พ่อรู้จักเมื่อเป็นขุนเลขาเป็นผู้ประจำพระองค์เสด็จปู่อยู่นานในหน้าที่เลขานุการแล้วติดตามท่านไปอยู่กรมเจ้าท่าเลยอยู่ในนั้นมาจนได้เป็นอธิบดี พวกราชสำนักที่เคยนับถือท่านและท่านโปรดปรานนั้น แม้จะแสดงว่ายังรักใคร่จงรักภักดีต่อท่านก็นาน ๆ จะได้เห็นสักครั้งหนึ่ง บางคนก็มิใช่ว่าตั้งใจจะทอดทิ้งแต่มิได้เคยมีนิสัยที่จะไปช่วยเหลือธุระใครนอกเวลาราชการ ที่รู้ว่ายังรักท่านอยู่ก็ได้เห็นบ้าง เช่น เวลาท่านสิ้นพระชนม์ลง คนเช่นพระยาอัพภันตริกามาตย์ (จ่าง) ก็มาร้องไห้อย่างเอาไว้ไม่อยู่ทีเดียว อีกคนหนึ่งที่ควรจะยกขึ้นพูดถึงในระยะนี้ คือ หมอเฮส์ ซึ่งเป็นเพื่อนท่านตลอดชีวิตเขารับตรง ๆ ว่าเขาเคยได้รับพระอนุเคราะห์ทางเงินทองมามาก ท่านเองก็ทรงเล่าว่าเมื่อเขาจะลงทุนตั้งบริษัทใหญ่ (ดูเหมือนจะเป็นรถไฟแม่กลอง) เขาก็มาขอประทานยืมเงิน ท่านเป็นคนที่ไม่สะสมเลย ต้องทรงรวบรวมเงินที่ทรงเก็บไว้ในชื่อของลูก ๆ เช่นเงินทำขวัญวันเกิด ทำขวัญ

โกนจุก ฯลฯ ได้เบ็นจำนวนหนึ่งให้ไป แต่ไม่ช้าเขาก็นำมาคืนถวายหมด หมอนี้ยังได้พบบ่อย ๆ ในระยะนี้เพราะเขาไม่ทิ้งท่านเลย

ย้อนมากล่าวถึงตัวเองเสียที เพราะนี่เบ็นอัตตชีวประวัติ บัญหาในระยะนี้ก็คือจะหางานทำ ในชั้นต้นในกรมหมื่นนครชัยศรีทรงพาไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่พระที่นั่งอภิเศกดุสิตต่อจากเสด็จออกขุนนางประจำสัปดาหะ เบ็นการรายงานตัวทางพระราชวงศ์ เจ้านายประทับกับพื้นคอยเฝ้าอยู่ที่เฉลียงพระที่นั่ง เมื่อประทับออกขุนนางในพระที่นั่งเสร็จแล้วเสด็จออกมาประทับบนพระเก้าอี้ ไม่เคยเห็นท่านกะปลกกะเปลี้ยอย่างนี้เลย เมื่อย้อนหลังขึ้นไปสักบีหนึ่งท่านเสด็จประพาสยุโรปเสด็จไปประทับแรมอยู่ที่สถานทูตไทยที่ ๒๓ แอชเบอร์นเปลซในลอนดอน ทางสถานทูตเรียกบรรดานักเรียนทั้งหมดให้ไปเฝ้าในการเลี้ยงกลางวัน เสด็จออกมาในห้องรับแขก ทรงเครื่องเย็นและสายสะพายตามนิยมของอังกฤษ ท่านทูตที่ปารีสทรงจัดการให้นักเรียนยืนเข้าแถวเฝ้าก่อนเสด็จลงไปเสวย ยังได้ทรงทักทายปราศรัยนักเรียนเบ็นรายตัว ดูก็ยังทรงพระอนามัยสมบูรณ์อยู่เท่าที่เราจะมองเห็นได้ เรายังเห็นประหลาดกันว่าท่านทรงทักได้ทุกคน ด้วยเรื่องต่าง ๆ กัน เมื่อเสด็จมาถึงพ่อตรัสว่า "คุณย่าก็อยากจะมาด้วยนะ ถ้าระยะทางมันใกล้กว่านี่สักหน่อยข้าก็จะเอามาด้วย" แต่ตอนที่เฝ้าที่กรุงเทพ ฯ นี่สังเกตว่าไม่มีพระกำลังจะทรงพระดำเนินกี่มากน้อยเลย กรมหมื่นนครชัยศรีทูลขึ้นว่าได้นำธานีมาเฝ้าเบ็นการรายงานตัวที่กลับมา ท่านตรัสเล่น ๆ ว่า "อ้ายนี่อิน[๑] ไหม ?" สมเด็จ

---

(๑) ครึ

พระบรมโอรสกราบบังคมทูลว่า “อิน พะย่ะค่ะ” แล้วทรงปราศรัยเรื่อย ๆ ไป กรมหมื่นนครชัยศรีทรงพระปรารภอยู่บ่อย ๆ ระหว่างที่ตามเสด็จท่านมาว่าอยากให้ไปทำงานที่ราชเลขากับในหลวง แต่ก็ยังมิได้ต่อเรื่องกันไปอย่างไร ต่อมาพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์อธิบดีกรมศึกษาธิการให้หลวงสินิทราช (รื่น ศยามานนท์) มาชวนไปทำงานในกรมศึกษาเพราะนายรื่นชอบกันกับเรามานานแล้ว แต่ก็ไม่ได้ตกลงเพราะมุ่งจะไปมหาดไทย ต่อมาเสด็จบู๊ซึ่งไม่ค่อยจะทรงเห็นดีข้างไปเข้ามหาดไทยนักแต่ก็ทรงผ่อนผันตามที่อยากโดยเมื่อทรงสบายพอก็ทรงพาไปเฝ้าเสนาบดี บ่นไปพลางด้วยว่าอัศจรรย์จริง ๆ ที่ใคร ๆ ก็อยากไปทำงานมหาดไทยนัก ได้ไปเฝ้าที่วังเก่าตำบลสะพานเหล็กบนข้างคลองโอ่งอ่างกรมหลวงดำรงตรัสว่าทรงยินดีรับแต่ทรงเตือนไว้ด้วยว่างานในมหาดไทยนั้นไม่เหมาะสำหรับผู้ที่ได้ลงทุนเรียนมาจนได้ปริญญาสูงถึงปานนี้ เพราะเป็นงานไหวพริบมากกว่าความรู้ เงินก็ขัดสน ถ้าเธอไปของานที่อื่นเช่น ต่างประเทศ หรือธรรมการ เขาคงให้ขั้นสูงตามปริญญาของเธอ ๒๔๐ บาท แต่ที่มหาดไทยนี้ฉันมีให้เพียง ๑๕๐ บาทเท่านั้นจะพอใจหรือก็ได้ทูลว่ามิได้คิดกำหนดจะขอประทานเท่าไรที่มาสมัครก็เพราะนึกชอบที่จะได้ออกรู้จักบ้านเมืองและประชาชนของเรากว้างขวางเท่านั้น เป็นอันตกลงทรงนัดให้ไปยังศาลาลูกขุนในวันหลัง

ระหว่างนี้ก็ออกเที่ยวเฝ้าเจ้านายที่นับถือ สมเด็จพระบรมราชินีนาถได้เฝ้าในสวนดุสิต สมเด็จเสด็จออกประทับที่เฉลียงด้านหน้าพระตำหนักสวนสี่ฤดู ตรัสให้เชิญเสด็จเจ้านายเสด็จป้าเสด็จอามาอีกบางพระ-

องค์ ตรัสทักทายเป็นอย่างดีทั้งนั้น โดยมากก็รวมใจความได้ว่า “เหมือนหม่อมเอมแต่ขาว” มิฉะนั้นถ้าเจ้านายชั้นอ่อนพระชันษาลงมาก็ว่า “ก็สียะตราอยู่นั่นเอง” สมเด็จตรัสไต่ถามอะไรอยู่นานจนเมื่อจะทูลลาออกมาก็ไม่ทรงยอม จนทูล (เพราะเคยชินกับการเป็นชาววัง) ว่าประเดี๋ยวจะติดประตู ท่านทรงพระสรวลใหญ่ตรัสว่าข้อนั้นจะไปทุกข์อะไรก็สนุกใหญ่ไปเท่านั้นแหละ ต่อมาก็ไปเฝ้าเจ้านายอื่น ๆ ที่เคยคุ้นเคยกับท่านแต่ครั้งอยู่ในวังอีกบางพระองค์ เวลานั้นยังเหลืออยู่ไม่น้อยพระองค์ แต่ฝ่ายหน้านั้นไม่สู้จะคุ้นเคยกับท่าน ที่เป็นรัชกาลห้าก็มีแต่ชั้นใหญ่ ๆ เสียโดยมาก เมื่อวันไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวที่สวนดุสิต กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์หันมาทอดพระเนตรแล้วตรัสถามว่า “นี่ลูกกรมพิทย์ใช่ไหม” พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ทรงทักเป็นอย่างดีด้วยถามถึงทุกข์สุข ฯลฯ นอกนั้นก็ไม่ใคร่รู้จักใครอีก แต่คุณทวดท่านแนะให้ไปหาบรรดาคุณทวดที่รู้จักกันมาแต่เมื่อครั้งอยู่กับท่านเมื่อเล็ก ๆ ก็ได้ไปหาคุณทวดหลายท่านเพราะท่านยังมีชีวิตอยู่โดยมาก ท่านทักทายปราศรัยทั้งนั้นเว้นคุณทวดห่วงซึ่งท่านไม่เราะราย ท่านนั่งนึงอยู่ครู่หนึ่งไม่พูดว่าอะไรจึงเรียนถามท่านว่าคุณย่าจำฉันได้ไหมคะ ท่านค้อนพลางพูดว่า “ละคอนโรงเดียวกัน ทำไมจะจำไม่ได้” แล้วก็ปราศรัยดีต่อไป

ภายในไม่กี่วันถึงกำหนดพระราชพิธีฉัตรมงคล เจ้าหน้าที่หมายมาให้ไปรับพระราชทานตรา “ตติยจุลจอมเกล้าดำรงตระกูล พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ป.จ.” ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย การไปงานพระราชพิธีนั้นความจริงไม่ต้องประหม่าอันใดเพราะเมื่อเล็กๆ

เคยออกไปกับคุณทวด แล้วตามเสด็จเจ้านายเล็ก ๆ ที่ตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัวเสมอ ลำบากแต่ต้องสวมเสื้อเยียรบับมีเสื้อครุยทับหนักทีเดียว เมื่อกลับมาถึงวังตลาดน้อยเสด็จปู่ซึ่งเพิ่งจะหายประชวรพอจะขยับเขยื้อนพระองค์ได้นั้นดีพระทัยมาก เพราะท่านเป็นลัญจกราภิบาลของตรานี้และยังคงทำหน้าที่ตรวจตราทะเบียนอยู่ ให้เขาหามพระเก้าอี้ลงมาคอยอยู่ในสนามหน้าตำหนักแล้วลูบหัวประทานพร ทรงบ่นว่าพ่อเสียดายนักที่ไม่สามารถจะไปถวายตราตามหน้าที่ในวันนี้ได้ ระหว่างนี้ก็ได้ไปเฝ้าในงานพระราชพิธีต่างๆ ตามหน้าที่พระราชวงศ์ผู้น้อย เป็นทำนองสังคมเพราะได้พบญาติพี่น้องที่ไม่ได้พบกันมานาน

ผู้หลักผู้ใหญ่ไทยที่ได้เลี้ยงเด็กผู้ชายมามักจะอยากให้เด็กนั้นได้บวชพระ เมื่อความประสงค์อันนี้สำเร็จไปแล้วก็เป็นอันว่าความพยายามของท่านเป็นผลสมปรารถนา ความเหน็ดเหนื่อยที่ได้อุทิศให้แก่การเลี้ยงเด็กมาก็เป็นอันถึงที่สุดตอนนี้ ถ้าท่านเลี้ยงเด็กผู้หญิงก็ถึงที่สุดเพียงเด็กได้แต่งงานไปเป็นที่เรียบร้อย แต่ในราชสกุลการแต่งงานลำบากกว่าในฝูงชนทั่วๆ ไปเพราะติดขัดด้วยราชประเพณี เด็กผู้หญิงในราชสกุลจะไปแต่งงานกับผู้ต่ำกว่าในฐานันดรย่อมเป็นการลำบาก จึงเต็มไปด้วยเจ้านายฝ่ายในที่เป็นโสดอยู่ อย่างไรก็ดี ปัญหาเฉพาะหน้าของพ่ออยู่ที่เรื่องบวช ไปสมัครทำราชการไว้ใหม่ๆ จะไปลาบวชก็ขัดกฎหมายว่าด้วยบำเหน็จบำนาญ แม้เราจะไม่ห่วงที่จะคำนวณให้ได้เงินรายนี้เต็มเม็ดเต็มหน่วยเจ้าหน้าที่ก็ร้องขัดข้องที่ไม่มีใครเขาทำกัน อย่างไรก็ดี พ่อก็ได้อนุญาตในที่สุดโดยตกลงกันว่าจะไม่ทวงเอาเงินที่จะขาดไปนี้ในเมื่อถึง

ทรงผนวช

หอสมุดแห่งชาติ สาขานครราชสีมา
101
923.2593
W669ค
๔๕ ค.13
ม.28 บ.3948 ขก.

เวลาที่จะคำนวณบำนาญ แท้จริงเมื่อถึงนั้นเข้าพ่อก็ไม่ได้บำนาญเต็มอยู่ดี เพราะถูกปลดออกโดยเกิดเปลี่ยนแปลงปกครองแผ่นดินก่อนอายุที่จะรับบำนาญได้ แต่นี่เล่าข้ามไป

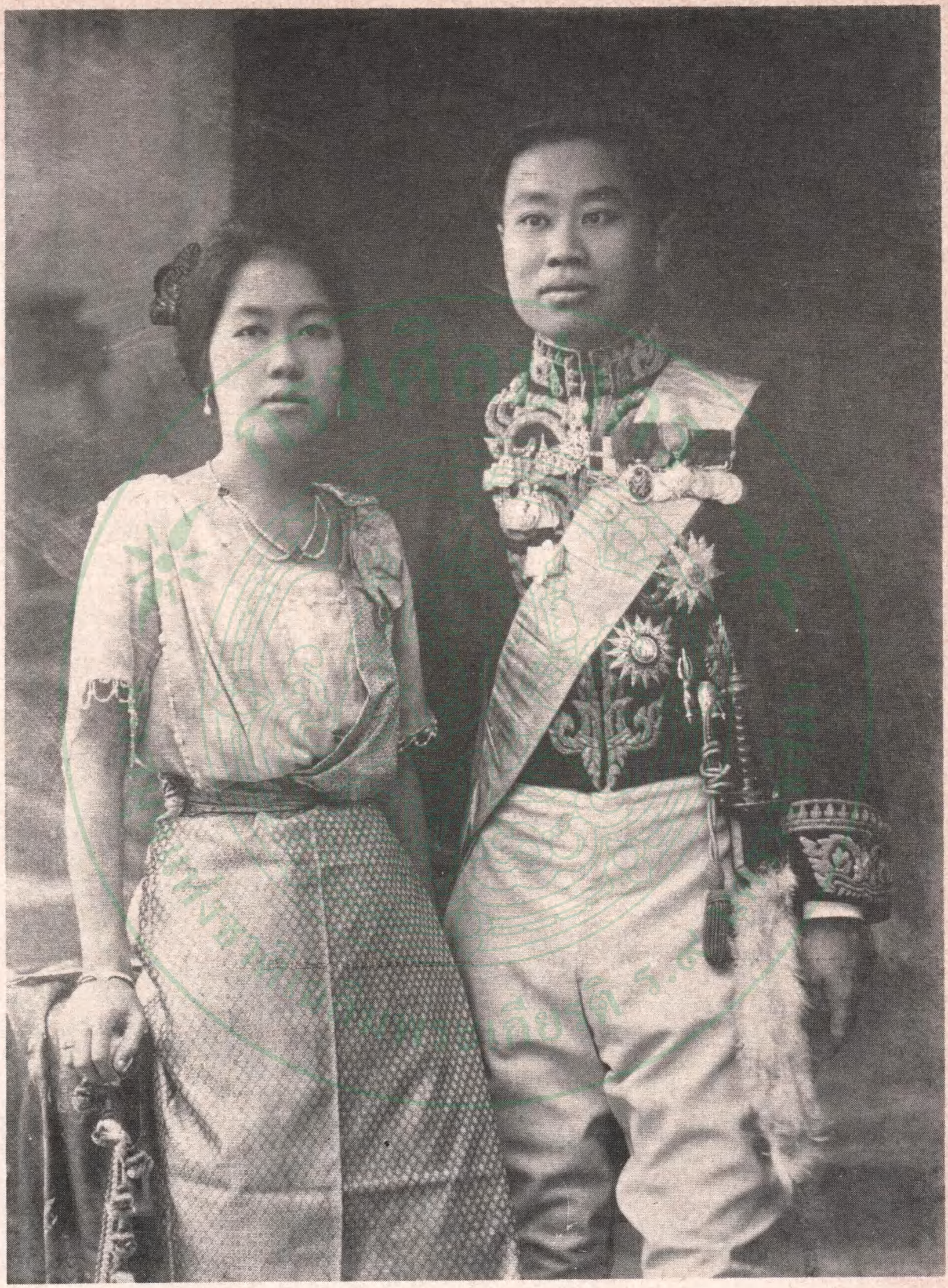
บัดนี้ในเดือนกรกฎาคมเมื่อจะเข้าพรรษาก็เป็นอันบวชเป็นนาคหลวง มีพระองค์เจ้าสุริยงคประยูรพันธ์เป็นหัวหน้า กับมีหม่อมเจ้าอื่นอีกหลายองค์ ได้เข้าพิธีในวัดพระศรีรัตนศาสดารามหน้าที่นั่ง จำได้ว่าเจ้าหน้าที่ราชบัณฑิตที่มาครองผ้าเหลืองให้นั้นเป็นคนมักประหม่า พระเจ้าอยู่หัวประทับทอดพระเนตรอยู่ และทรงทักว่าครองผ้ายุ่มย่าม ท่านผู้นั้นตกใจที่ทรงทักเลยหมุนไปหมุนมา พระเจ้าอยู่หัวเสด็จจากที่ประทับมาชี้ให้ว่าให้ม้วนเข้าไปอย่างไรและทรงตำหนิว่าได้แต่จะทำฝรั่งไม่รู้จักหน้าที่ของตัว พ่อเข้าไปรับศีลต่อพระราชาคณะในหัตถบาส์แล้วขอบรรพชาอุปสมบทต่อเสด็จอุปัชฌาย์ ท่านโปรดให้พระสาสนโสภณ (อ่อน) เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์เป็นกรรมวาจาเพื่อจะรักษาสัมพันธ์กับวัดราชประดิษฐ์ซึ่งเสด็จปู่เคยประทับจำพรรษาเมื่อท่านทรงผนวช การบวชนี้ออกจะเป็นการใหญ่ถึงครึ่งยศเพราะนาคหลวงมีพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงคประยูรพันธ์ เจ้านายเสด็จกันมาก เสด็จปู่ก็ปลื้มถึงผีนพระองค์ที่ยังอ่อนเพลียอยู่มาจูงเข้าโบสถ์ตามหน้าที่ของพ่อถึงบันไดขั้นแรก สมเด็จพระบรมราชินีนาถและเจ้านายฝ่ายในเสด็จมามาก

บวชแล้วก็ไปยังวัดบวรนิเวศอยู่กุฏิบนคณะสูง ที่นี่ไม่นับว่าเป็นที่อยู่ชั้นเยี่ยมแต่สบายได้ลมเย็นเกือบตลอดวัน เย็นกว่าบนตำหนักทรงพรตซึ่งพระองค์สุริยงค ฯ ประทับอยู่ตามพระอิสริยยศ พระสาสนโสภณ

นั้นท่านเป็นผู้รู้พระไตรปิฎกแตกฉาน ได้ประโยคสูงสุดในการสอบไล่ธรรมวินัยแต่ตอนนี้ท่านอายุมากเสียแล้ว แม้เมื่อเวลาสวดญัตติในหน้าที่กรรมวาจาจารย์ก็รู้สึกเหมือนจะแทบหอบ และต่อมาไม่ช้าท่านก็ถึงมรณภาพ ดูเหมือนพ่อจะเป็นศิษย์คนสุดท้ายของท่าน ในวัดบวรนิเวศเจ้าคุณญาณวราภรณ์ซึ่งพ่อเคยรักใคร่และนับถือมากแต่ไม่มีหน้าที่ในการวัดเพราะท่านอยู่นอกราชการเสียแล้ว ได้เป็นผู้กำกับการเล่าเรียนและเป็นผู้ใหญ่สำหรับเราไปรบกวนถามอะไรได้ทุกอย่าง ท่านก็เต็มใจช่วยเสมอ พ่อรักและนับถือมาแต่เมื่อบวชเณรและท่านก็ออกจะเอ็นดูมากอยู่ เพราะแม้เมื่อพ้นจากบวชมาแล้วท่านยังเอาใจใส่ไต่ถามและมีวิสาสะต่อกันเรื่อยมา จนในที่สุดท่านได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลปัจจุบัน ท่านมีราชการปกครองจุกจิกแต่ก็ไม่เคยที่จะแสดงว่าไม่ยินดีจะพบเลย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าซึ่งยังดำรงพระยศเวลานั้นเป็นเพียงกรมหลวงวชิรญาณวโรรสก็ทรงพระเมตตาในฐานเป็นหลานลูกของพระอนุชาที่ท่านคุ้นเคยด้วย แต่บางทีจะไม่ทรงนิยมเท่ากับศิษย์อื่นบางท่านที่มีทีท่าเป็นฝรั่งกว่าพ่อ อย่างไรก็ดีการบวชครั้งนี้นับว่าได้ประโยชน์ในทางได้ความรู้ในพระธรรมวินัยทั้งในทางรู้จักคนกว้างขวางขึ้น

จ. ในครอบครัวของเรา

เหตุการณ์สำคัญยิ่งอันหนึ่งในครอบครัวของเราก็คือ ในศก ๒๔๕๖ เสด็จบู๋สิ้นพระชนม์ ท่านประชวรออดแอดเรื่อยมาจนถึงศกนี้ก็สิ้นพระ

ชนม์ลงที่วังตลาดน้อย ตั้งแต่หม่อมย่าตายไปแล้ว และแท้จริงตั้งแต่ท่านบ้าประวาศสวัสดีถึงชีพิตักษัยไปนานแล้วนั้นเสด็จบู่ท่านตกอยู่ฐานะผ่อพระทัยเปล่าเปลี่ยวด้วยขาดที่รักที่สุดในครอบครัวของท่าน ท่านก็ทรุดโทรมเรื่อยมา สำหรับพวกเราลูก ๆ ก็ลำบาก เพราะแม้เราพี่น้องเก้าคนที่เหลืออยู่นี้จะมิได้แตกสามัคคีแก่กันก็ดี เราไม่มีหลักฐานหรือฐานะทางอาชีพพอเพียงจะเรียกว่ามั่นคงได้ และเราเป็นครอบครัวที่ยากจนเรื่อยมา เผอิญมีผู้ "หวังดี" แทรกแซงเข้ามา "ช่วยเหลือลูกกำพร้าที่น่าสงสาร" เหล่านี้เลยมีผลที่เราต้องต่อสู้ผู้หวังดีด้วยความลำบาก ท่านไม่ได้ช่วยเราเลย ความจริงเสด็จบู่นั้นเมื่อยังหนุ่มท่านเป็นผู้สามารถในราชการเมื่อเราเทียบพระชันษาท่านกับเจ้านายพี่น้องของท่านที่ทำราชการอยู่ด้วยกันแล้วท่านเด่นพอใช้อยู่ เช่นได้เป็นข้าหลวงแทนพระองค์พระเจ้าอยู่หัวไปประจำที่นครเชียงใหม่ซึ่งในเวลานั้นกำลังรวนเรจะไปเข้ากับอังกฤษเสียให้ได้ เมื่อกลับมาจากเชียงใหม่ท่านได้เป็นเสนาบดีกระทรวงมุรธาธรซึ่งบังคับบัญชางานราชเลขานุการ งานรัฐมนตรีสภา ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงเตรียมจะให้ขยายตัวขึ้นเป็นปาร์ลิยเมนต์ในภายหน้า ในที่สุดได้ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการและกระทรวงวัง ในหน้าที่สุดท้ายนี้ปรากฏว่าท่านสนองพระเดชพระคุณอยู่นานกว่าเสนาบดีวังผู้ใดในรัชกาลที่ห้านั้น สังเกตจากพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานลงมายังท่านจะเห็นได้ว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอยสนิทสนมและไว้พระราชหฤทัยในพระองค์ท่านอย่างใกล้ชิด ท่านก็กล้าออกความคิดกล้าทูลกิจการต่าง ๆ อย่างกันเองปราศจากพิธีรีตองประการใด แต่ในที่สุดก็ต้องออกจาก

ราชการ ได้ยินท่านผู้ใหญ่อื่น ๆ ท่านปรารภกันอยู่เสมอว่าพระเจ้าอยู่หัวยังทรงหวังอยู่เสมอว่าจะทรงใช้ท่านอีกในวันหนึ่งข้างหน้า แต่ท่านมิได้ถวายช่องที่จะทรงใช้เพราะประชวร ฯลฯ เสียเรื่อย

นอกจากราชการในหน้าที่โดยตรงแล้วท่านยังได้ร่วมพระราชหฤทัยพระเจ้าอยู่หัวในงานอดิเรกบางอย่างมาจนสิ้นพระชนม์ทั้งที่มิใคร่จะสามารถเสด็จไหนได้นั้น คือในเรื่องเก็บสะสมลายครามและตั้งโต๊ะที่บูชาในงานนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ อันเป็นเครื่องหย่อนพระราชหฤทัยพระเจ้าอยู่หัว ในการประกวดลายครามนี้เสด็จปู่มีชื่อเสียงว่าเป็นตุลาการที่เที่ยงธรรมเสมอ จึงได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้เป็น “สังฆราชกิมตึ๋ง” มีหน้าที่เป็นประธานตุลาการทุกโอกาส มีพัชยศที่ต้องทรงถือเป็นพัชงารูปอย่างพัชสังฆราชฝ่ายมหายาน

เมื่อท่านสิ้นพระชนม์ลงพวกเราก็คงอยู่ที่วังตลาดน้อยพักหนึ่ง แต่ตลาดน้อยเวลานั้นไกลจากเป็นรมณียสถานเพราะมีขี้เถ้าโรงสีโปรยมาเกลื่อนกลาดทุกฤดู เวลาหน้าฝนลมใต้ก็พัดขี้เถ้าและกลิ่นเผาศพมาหน้าหนาวก็มีขี้เถ้าทางเหนือกับกลิ่นเผาศพวัดสามจีน ฯลฯ คุณทวดท่านจึงได้ออกเงินส่วนตัวท่านซื้อที่ให้แปลงหนึ่งที่ถนนราชวิถีทางสามเสนแล้วออกเงินปลูกเรือนให้หลังหนึ่งอยู่มาได้พอสบายแต่ก็คับแคบ ท่านจึงได้ชวนกันไปซื้อที่อีกแปลงหนึ่งโดยออกเงินกันสี่คน คือคุณทวด พ่อและอาน้อย อาเล็กพอให้ได้อยู่ติด ๆ กันโดยไม่มีคนอื่นเข้ามาแทรกแซง แต่พ่อนั้นอยากจะทำเรือนใหญ่หน่อยหากไม่มีเงิน จึงยืมเงินอาใหม่ อาน้อยอานิดมาช่วยในการปลูกสร้าง พ่อผ่อนใช้เขาทั้งต้นทั้งดอกเบี้ยตาม

ลูก ๆ

นิวัตวาร ปาณฑิตย์ สุพิชชา

กำลัง พอใช้หมดก็พอดีกับต้องออกจากราชการในคราวเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน จะต้องขออวดหน่อยหนึ่งว่าเรื่องบ้านนี้สมเด็จกรมพระยาดำรงเมื่อได้เสด็จไปเยี่ยมพ่อเจ็บครั้งหนึ่งออกพระโอษฐ์มาว่าทรงนับถือพ่อที่ทำราชการอยู่ในรัชกาลที่หกในตำแหน่งใกล้ชิดอย่างที่คนอื่นเขาขอพระราชทานทั้งที่ทั้งเงินปลูกบ้านได้ง่าย ๆ แต่นี่มิได้ขอพระราชทานรบกวนเลย

ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ พ่อได้กราบบังคมทูลสมเด็จพระพันปีหลวงซึ่งทรงรบเร้าอยู่เสมอให้แต่งงานนั้นว่าเป็นอันตกลงขอพระมหากรุณาในเรื่องนี้แต่คนที่ท่านทรงเลือกประทานหลายคนนั้นเผอิญพ่อไม่รู้จัก บัดนี้ก็ไม่รู้จักแต่ตกลงสนองพระมหากรุณา ได้ทูลว่าได้เลือกเอาแม่(๑)นแหละ ท่านทรงติดต่อกราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัวสำหรับงานเษกสมรสเสนาบดีวังได้มาบอกพ่อว่าพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบด้วยความพอพระราชหฤทัย และโดยเหตุที่พ่อเป็นลูกกำพร้าทั้งพ่อทั้งแม่จึงจะทรงรับเป็นพ่อและให้เทียบเกียรติที่จะพระราชทานอย่างลูกหลวง คือพระราชทานเลี้ยงกลางวันที่พระราชวังบางปะอินอันเป็นที่ประทับอยู่ ณ บัดนั้น ทั้งยังพระราชทานเงินรับไหว้พ่อ ๑๕ ชั่ง กระดุมข้อมือ ว.ป.ร. เพชรลงยา ๑ คู่ พระราชทานเข็มพระบรมนามาภิไธย รามร. เพชร ๑ อัน และเงินรับไหว้ ๑๐ ชั่งแก่แม่

พ่อมีลูกสี่คน คนแรกเป็นผู้ชาย ตายเสียแต่ยังเล็กอายุไม่ถึงกี่วันแล้วก็มี นิวัตวาร ปาณฑิตย์ สุพิชชา นี่แหละ

---

(๑) ประยูร สุขุม บุตรีเจ้าพระยายมราช (บั้น สุขุม)

๒. ทำราชการ

กระทรวงมหาดไทย

เมื่อสึกออกมาแล้วก็ได้ตั้งหน้าทำราชการที่มหาดไทย ขั้นต้นเข้าไปอยู่ในเวรวิเศษอันเป็นสำนักเลขาธิการของเสนาบดี มีหม่อมเจ้าไตรทศประพันธ์เป็นเจ้ากรม เสนาบดีขอท่านมาจากกระทรวงการต่างประเทศ ต่อมาไม่ช้าเสนาบดีทรงย้ายพ่อไปเป็นเลขานุการของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขนลพบุรีราเมศร์ เจ้ากรมพลำพัง กรมนี้เป็นกรมซึ่งมีหน้าที่ทางปกครองโดยตรงเช่นรักษาประวัติข้าราชการตั้งแต่สูงสุดในกระทรวงลงมาจนตลอด ดูแลทุกข์สุขของพลเมืองตลอดจนพิจารณาสถิติในการปกครอง และหาทางที่จะต่อสู้ผักตบชวาซึ่งกำลังระบาดท่วมแม่น้ำลำคลองทั่วพระราชอาณาจักร การที่มาเป็นเลขานุการสมเด็จชายนี้พอใจที่ได้นายที่ดีมาก ท่านทรงสอนงานการมากและบางคราวเสด็จออกตรวจราชการก็โปรดให้ตามเสด็จ จำได้ว่าครั้งแรกที่จะตามเสด็จท่านตรัสถามว่าเธอจะ "รัฟอิต" ได้ไหม ก็ทูลทันทีว่าทำไมจะไม่ได้เมื่อท่านเองก็ "รัฟอิต" ได้ เมื่อไปตามเสด็จเข้าจริงแทนที่จะลำบากกลับสบายและเพลิดเพลินมาก พ่ออยู่ในเรือไฟที่เคยเป็นเรือพระที่นั่งท่านไม่มีใครปะปนมีหน้าที่จูงเรือเครื่อง ท่านเองทรงเรือกอนโดลาพ่วงเรือไฟอีกลำหนึ่งขึ้นไปตามแม่น้ำน้อย แวะตรวจการมหาดไทยที่อ่าง-

ทองแล้ววกกลับลงมาทางแม่น้ำวิเศษชัยชาญ แวะทอดพระเนตรพระพุทธไสยาสน์วัดขุนอินทรประมูล พ่อไม่รู้จักน้ำตาลเมาถูกเพื่อนหลอกว่าเป็นน้ำตาลสดเลยกินเมาหลับไป ถึงเวลาจะเสด็จรับสั่งห้ามมิให้ปลุก เลยขาดโอกาสที่จะได้เห็นพระนอนที่ว่ากันว่าใหญ่ที่สุดในเมืองไทย การตามเสด็จเจ้านายยังได้ตามอีกหลายพระองค์นอกจากกรมนครชัยศรีและสมเด็จชาย มาจนแก่นี้ก็ยังได้ตามเสด็จพระราชดำเนินอีก ได้รับแต่ความพอใจเสมอไม่เคยย่อท้อเลย เพราะไหนจะได้เห็นได้รู้อะไร ๆ ที่ควรจะได้รู้ไหนจะสะดวกสบายพอสมควร แล้วยังซ้ำไม่ต้อง "เป็นพระองค์" ซึ่งบางเวลาก็เบื่อที่ต้องหาเรื่องไปปราศรัยใคร ๆ ที่เขามารับอีกด้วย

ในระหว่างที่อยู่ในมหาดไทยนี้ได้มีราชการพิเศษอันหนึ่งซึ่งออกจะแปลกๆ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงแต่ยังมีพระชนม์อยู่นั้นมีพระราชประสงค์จะทรงสร้างพระราชวังขึ้นไว้สักแห่งหนึ่งที่เพชรบุรี เพราะโปรดเมืองนั้นว่าเป็นเมืองสมบูรณ์และครอบครัวของเจ้าจอมเอิบก็อยู่ที่นั่น เจ้าจอมเอิบในระยะนี้เป็นผู้ที่รับใช้ใกล้พระองค์เป็นระยะเวลายาวเรื่อยมา ได้ทรงสั่งให้สร้างวังนี้ขึ้นเป็นแบบเยอรมันและจ้างสถาปนิกเยอรมันเข้ามาทำ แต่นายช่างไม่รู้ภาษาใดที่จะพูดกับใครในเพชรบุรีได้ เจ้าคุณผู้ว่าราชการจังหวัด (พระยาสุรพันธพิสุทธิ์) พูดเป็นแต่ภาษาไทย พวกข้าราชการหนุ่ม ๆ บางคนพูดอังกฤษได้บ้าง แต่ในที่สุดเกิดขัดใจกันขึ้นระหว่างเจ้าเมืองกับนายสถาปนิกซึ่งแท้จริงเป็นศิลปีนที่อยากจะทำงานเป็นชิ้นเป็นอันที่สุด เสนาบดีจึงตรัสสั่งพ่อว่าเธอรู้ภาษาเยอรมันให้ออกไปช่วยเจ้าเมืองสักพักหนึ่ง พอให้พระราชวังเป็นรูปเป็นร่างขึ้นเถิด พ่อก็

ออกไปรายงานตัวต่อเจ้าคุณ ท่านดีมากพูดรับรองดีและว่า ๆ หม่อมฉัน เป็นเพื่อนกับเสด็จพ่อท่านทีเดียว เช้าขึ้นก็ไปที่สร้างพระราชวังทางบ้านบึนใต้เมืองเพชร ติดต่อกับนายเดอริงสถาปนิกพักหนึ่งแล้วเจ้าคุณก็กลับมาจวน งานต่าง ๆ ที่เป็นประจำเขาเอามาเสนอท่านที่จวนนี้ แต่พ่อนั้นเจ้าคุณอนุญาตว่าจะไปเที่ยวที่ไหนก็ไปได้ ให้ม้าไว้ตัวหนึ่งเป็นม้าตำรวจแข็งแรงแต่ไม่บิดพลิ้วเลย พ่อได้ถือโอกาสที่ไปอยู่สักเดือนหนึ่งเที่ยวเสียทั่วเมืองเพชรตลอดถึงบ้านลาวเลยเขาบันไดอิฐออกไป ได้พยายามวิสาสะกับราษฎรด้วยคิดว่าหน้าที่มหาดไทยคงจะต้องเป็นเช่นนั้น รู้สึกว่าได้ประโยชน์ได้ความรู้ดี คนเมืองเพชรที่ว่ากันว่าเหี้ยมโหดไม่อยากคบคนแปลกหน้านั้นก็ไม่เห็นแสดงเกลียดชังอันใด บางทีในบ้านไกล ๆ ออกไปเขาเห็นขี่ม้าไปคนเดียวเขาทักดี ๆ ด้วยซ้ำว่า พ่อหนุ่มจะไปข้างไหนกัน แล้วก็มักยื่นของกินเล่นให้บ่อย ๆ เพราะพวกนี้หาบของกินเป็นขนมเข้ามาขายที่ตลาดกันมาก ถ้าเรากินก็เห็นขัน หัวเราะกันอย่างมีเมตตา

ต่อมาเมื่อกลับเข้ามายังกรุงเทพ ฯ แล้ว วันหนึ่งเจ้าคุณวิเศษสิงหนาทปลัดสำรวจประจำกรมพลำพังซึ่งเป็นท่านองรองเจ้ากรม (สมเด็จชาย) บอกว่า ตกลงกันว่าสมเด็จชายจะเสด็จไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช พ่อก็จะย้ายไปเป็นข้าหลวงมหาดไทยมณฑลกรุงเก่า เมื่อคำสั่งตกมาจากราชเลขานุการแล้วก็เตรียมตัวไป การที่ไปนี้ไปเรือไฟซึ่งจะขนสัมภาระของใช้ต่าง ๆ ได้มากกว่าไปทางรถไฟ ได้ชวนคุณทวดไปด้วย การเดินทางครั้งนั้นทวนน้ำกินเวลาสัก ๘ ชั่วโมงจึ่งถึงอยุธยาซึ่งยังเรียกกันอยู่ว่ากรุงเก่า เจ้าคุณโบราณบุรานุรักษ์

ข้าหลวงเทศาภิบาลมีจวนอยู่ที่บ้อมเพชร ท่านให้จอดแพที่หน้าบ้านของท่านตรงที่น้ำเชี่ยวคุ้งสำเภาล่ม อากาศเย็นสบาย แต่ไปไหนแต่ละทีกินเวลานานหน่อยเพราะเราไม่มียานพาหนะทางบก ทางเรือก็น้ำเชี่ยวมาก เพียงไปทำงานที่ศาลารัฐบาลในวังจันทร์เกษมเวลา ๘ น. ถึง ๑๓ น. ก็กินเวลามาก จึงขอลาเจ้าคุณเทศาฯ ไปจอดแพที่ปากคลองทรายท้ายเกาะหน้าวังจันทร์ซึ่งเคยเป็นตำหนักกรมขุนมรุพงศ์เมื่อทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล ตรงนี้ข้ามไปทำงานทุกๆวันง่ายหน่อย และจะไปไหนต่อไปอีกก็ยังมีเวลาพอ พ่อไปทำงานแต่เช้า เอาอาหารกลางวันไปด้วยหรือให้ส่งตามไปกินที่ในวังจันทร์ พอออกจากที่ทำงานก็มักจะถือโอกาสลงเรือเที่ยวดูสถานที่ไปเสมอ กรุงเก่านี้น่าดูมาก สงสัยอะไรก็ไปถามเจ้าคุณเทศาฯ ซึ่งท่านสนใจในประวัติศาสตร์สมัยกรุงเก่าและรู้แตกฉาน บางวันท่านก็ชวนให้ไปกับท่าน ออกตรวจแม่น้ำลำคลองในเวลากลางคืนเพราะพวกคลองเล็กๆ น้อยๆ ในร่วมเมืองโบราณยังมีอยู่มาก และมักเป็นที่ซ่อนม้วสุมของผู้ร้ายในเวลากลางคืน เจ้าคุณเทศามักลงเรือเล็กให้พายไปในคลองเหล่านั้น สั่งด้วยว่าท่านไปด้วยกันแล้วเอาปืนไปด้วยแต่อย่าไปยิงใครเข้านอกจากหม่อมฉันจะสั่งให้ยิง เวลาที่พายเรือไปมืดๆอย่างนี้มีไฟจุดริบหรี่ที่หัวเรือเราพอกันมิให้เขานึกกันว่าเราเป็นผู้ร้ายไปๆ ก็เห็นหัวใหญ่เกินขนาดมนุษย์โผล่ขึ้นมาในที่มืดข้างๆ ฝั่งคลอง เมื่อเพ่งเล็งดูจริงก็จะรู้ว่าเป็นเศียรพระพุทธรูปของวัดร้างซึ่งมีกอต้นไม้ปกคลุมอยู่จนไม่เห็นว่าเป็นวัดหรือบ้านคน นานๆก็พบเรือเล็กๆจอดอยู่ข้างทาง เจ้าคุณมักจะแวะเข้าไปดูและทักเมื่อเห็นว่าเขาจอดอาศัยอยู่โดยสุจริตแล้ว

เราก็เลยไป บางทีท่านก็พูดจาทักทายเขาตามสมควร ที่เจ้าคุณเทศาทำอย่างนี้มีประโยชน์ เพราะรู้กันไปทั่วว่าท่านอาจจะมาพบเข้าในที่เปลี่ยว เป็นการตัดช่องที่ผู้ร้ายจะแอบอยู่ได้ ที่อีกแห่งหนึ่งซึ่งผู้ร้ายมักไปซุ่มอยู่ในเวลากลางวันก็คือวัดไชยวัฒนารามทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสายสีกุก เพราะวัดนั้นรกร้างมาก พ่อเคยเห็นว่าน่าดูเพราะเป็นบริเวณกว้างขวาง แต่เต็มไปด้วยหนามและต้นไม้เตี้ย ๆ แรกที่จะรู้จักวัดนี้ก็โดยที่ไปกับเจ้าหน้าที่ติดตามผู้ร้าย แต่ในคราวที่ไปกันครั้งนี้ไม่พบผู้ร้ายดังที่หวังกันไว้ วัดนี้มีเรื่องปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าว่า พระเจ้าปราสาททองยกบ้านเดิมของพระพันปีหลวงสร้างขึ้นเป็นวัดมีพระมหาธาตุเจดีย์ มีพระระเบียงและมุมพระระเบียงเป็น “ทรงเมรุทิพเมรุรายอันรจนา และกอปรด้วยพระอุโบสถพระวิหารการเปรียญ” และพระราชทานนามว่าวัดไชยวัฒนาราม ซึ่งพ่อได้สอบทวนทางกฎหมายเก่าเพราะศักราชค้านกันกับความในพงศาวดารนี้และได้เขียนผลของการสอบสวนไว้ในวารสารสยามสมาคมแล้ว (๑)

อีกเรื่องหนึ่งซึ่งน่าจะเขียนไว้ในที่นี้ เมื่อราวปลายเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ เจ้าคุณเทศาได้รับลายพระหัตถ์กรมหลวงดำรงราชานุภาพว่าพระเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่ทรงพระสำราญ มีพระราชประสงค์จะเสด็จขึ้นไปพักที่บางปะอินอย่างไม่มีพิธี ให้จัดข้าราชการไปประจำสักคนหนึ่งที่พอจะมอบให้ดูแลพระราชสำราญได้แต่ไม่ให้เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ถึงชั้นเทศาเพราะไม่มีพระราชประสงค์จะให้เกรียวกราวไป เจ้าคุณสั่งให้พ่อ

---

(๑) วารสารสยามสมาคม XXXI, 1. 1939.

เป็นผู้ไปประจำอยู่ที่บางปะอินโดยอ้างว่า “เป็นผู้ที่พระเจ้าอยู่หัวทรงคุ้นเคยมาแต่ทรงพระเยาว์ คงจะพอพระราชหฤทัยว่าปราศจากพิธีโกลาหล” ก็เตรียมตัวอย่ รอฟังต่อไปว่าจะเสด็จขึ้นไปเมื่อใด แต่อีกสักสามวันเจ้าคุณเข้ามาในศาลารัฐบาลที่ทำงาน พอพบพ่อเข้าก็ร้องไห้โฮ พลางพูดว่า “พระเจ้าอยู่หัวสวรรคตเสียแล้ว ท่านจะเข้าไปกรุงเทพฯ เพื่อสักการะพระบรมศพฐานพระราชวงศ์ก็ไปเถิด”

ระหว่างที่รับราชการเป็นมหาดไทยมณฑลกรุงเก่าอยู่นั้น เจ้าคุณเทศาสั่งให้ออกไปทำความคุ้นเคยกับท้องที่เสียบ้าง ซึ่งก็อยากมานานแล้วที่จะทำ จึงได้ออกเดินทางโดยเรือสองแจวขึ้นไปตามลำน้ำลพบุรี ราว ๔ ชั่วโมงก็ถึงอำเภอมหาราช พักนอนที่หน้าวัดที่เรียกกันว่าวัดอุโลม เข้าใจว่าคงจะเป็นวัด “อู่ลม” เพราะที่นั่นเป็นทางแยกของแม่น้ำ ทางหนึ่งขึ้นไปลพบุรี อีกทางหนึ่งขึ้นไปอ่างทอง มีลมพัดแรงตลอดเวลาจากทิศใต้สบายดีมาก แต่ท้องที่อำเภอนี้ส่วนมากเป็นที่ลุ่ม บีใดฝนชุกก็น้ำท่วมการทำนาไม่ได้ผลเท่าที่ควร แปลกที่อำเภอนี้ยิ่งกว่าอำเภอใดในแถบนี้เป็นที่ลุ่มมาก ฉะนั้น ถ้าบีใดที่นี่ได้ข้าวดีอำเภออื่นๆ ก็ไม่ดี ได้ผลน้อย ราษฎรในอำเภอนี้ไม่น้อยนัก ทำมาหากินตรงไปตรงมาเป็นส่วนมาก แต่แม้กระนั้นก็มีโจรกรรมกระเส็นกระสาย ได้เดินทางต่อไปทางแม่น้ำลพบุรี ออกเรือแต่เช้าพักหุงต้มอาหารกลางวันกลางทาง แล้วต่อไปจนถึงท่าพระราชวังที่ลพบุรี เวลาบ่าย เจ้าคุณพิสุทธิธรรมธาดา ผู้ว่าราชการมานั่งคอยรับอยู่ที่ท่านั้น ท่านจัดแพให้พักในคืนนั้น ได้ขึ้นไปชมเมืองและพระนารายณราชนิเวศ แล้วไปตรวจระเบียบการอำเภอตามเคย จำ

ได้ว่าออกจะรุ่มร่ามไม่เป็นระเบียบ ได้ชี้แจงให้นายอำเภอตลอดจนปลัดจังหวัด ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบเหนือนายอำเภอในเรื่องระเบียบการปกครองอย่างนี้ แต่ข้อมุ่งหมายใหญ่ที่เจ้าคุณเทศามอบให้มาทำ ก็คือ ตรวจลำน้ำและเบาะแสของผักตบชวาที่ลอยลงไปจุกทางน้ำในจังหวัดล่าง ๆ เช่น อยุธยา จึงได้ออกเดินทางในวันรุ่งขึ้นไปยังอำเภอท่าวุ้ง วันนี้เดินทางเกือบตลอดวัน อากาศร้อนจัด คนแจวต้องจ้างมาผลัดอีกสองคู่ ที่อำเภอทางตะวันตกของลพบุรีแห่งหนึ่งได้แวะเข้าไปขออาศัยหุงต้มมื้อกลางวันและพักคนแจว เจ้าของบ้านใจดีและเป็นกำนันซึ่งเป็นตำแหน่งที่รับผิดชอบต่อข้าหลวงมหาดไทยในเขตอำเภอนั้น เขาแกงไก่ไว้เสร็จเขาตักมาให้กิน อร่อยมากเสียแต่เผ็ดจัด ถัดจากนั้นแวะขึ้นไปนมัสการพระศรีอาร์ยที่ชาวบ้านนับถือกันนักหนา ถึงเดือน ๑๒ ก็มีการบอกบุญไหว้พระรูปท่าน เป็นงานใหญ่ของท้องที่นี้เสมอมิได้ขาด แล้วเดินทางต่อมาจนค่ำจึงได้แวะนอนที่บ้านแห่งหนึ่ง รุ่งขึ้นก็ย้อนลงมาถึงอำเภอมหาราชและกลับอยุธยา การเดินทางตรวจงานอำเภออย่างนี้น่าเพลิดเพลินและได้ความรู้ในเรื่องท้องที่มาก หวังอยู่ว่าพอฝนหยุดก็จะได้ออกไปในท้องที่อื่น ๆ ที่อยู่ในเขตของมหาดไทยมณฑลกรุงเก่า คือ จังหวัดอยุธยา อ่างทอง ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี รวมห้าด้วยกัน อันเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญยิ่งในพระราชอาณาจักร

แต่ไม่ทันจะถึงฤดูฝนหยุดดีก็ได้รับคำสั่งด่วนจากกระทรวงมหาดไทยให้รีบกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ เพราะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเจ้ากรมราชเลขานุการในพระราชสำนักที่ตั้งขึ้นใหม่สำหรับสมเด็จ

พระพันปีหลวง เข้ามาเผ้าเสนาบดี ๆ ตรัสว่านี่อะไรกันก็ไม่รู้ อยู่ ๆ ก็มีคำสั่งมาอย่างนี้ ทางดีที่สุดเธอไปเผ้าสมเด็จเวลาท่านเสด็จออกทรงธรรมที่พระบรมศพ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเถิด

กรมราชเลขาธิการ

ก. ราชการโดยตรง

พ่อเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ราวเดือนพฤศจิกายน ได้ไปเผ้าสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เวลาที่ท่านเสด็จออกทรงธรรมหน้าพระบรมศพทุกวันต่อจากงานหลวง ท่านเสด็จออกมาประทับกับพื้น พวกเราก็หมอบเผ้า บางวันพระถวายเทศน์นานหน่อยก็เขยิบเข้าไปใกล้เสากลางพระที่นั่งด้านที่เราอยู่แล้วก็หมอบเหยียดขาออกไป เพราะหมอบจริง ๆ ไม่ไหวในเวลาตั้งชั่วโมงกว่าที่พระบางรูปถวายเทศน์อยู่นั้น จำได้ว่าวันหนึ่งพระสาสนโสภณ (เจริญ, ภายหลังเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาสถวายกว่าชั่วโมงหนึ่ง ข้อศอกเจ็บระบมไปหมดเพราะหมอบอยู่นาน ขาก็ขัดเลยต้องเหยียดยาวออกไปดั่งว่าเป็นครั้งแรก วันแรกที่เข้าไปเผ้านั้นสมเด็จทอดพระเนตรเห็นก็ทรงกวักเรียกเข้าไปใกล้ที่ประทับพลางมีพระราชเสาวนีย์ถามว่า บ้าขอแกเข้ามาเป็นราชเลขาอย่างนี้ชอบไหม คงไม่ชอบละสิ เราก็ไม่สามารถจะปฏิเสธท่านได้ แล้วท่านก็เลยตรัสว่าความจริงบ้าไม่มีงานอันใดจะให้ทำดอก หากลูกโตเขาไม่มีคนจะ

ใช้เขาตั้งตำแหน่งให้บ้าอย่างนี้ จึงขอแกมา แกก็ไปทำราชการกับเขา เถิด พ่อจึงตั้งใจอยู่ว่าท่านทรงพระเมตตามาตลอดไม่มีทางใดจะสนอง พระเดชพระคุณก็มานั่งฟังเทศน์เผ้าอย่างนี้ก็แล้วกัน ส่วนกลางวันก็ไป ทำราชการที่กรมราชเลขานุการที่บนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ครั้นไปที่กรมราชเลขานุการจึงไปเผ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม-ขุนสมมตอมรพันธ์ซึ่งทรงเป็นราชเลขานุการอยู่ ท่านตรัสให้ไปเผ้ากรมหมื่นปราจิณกิติบดี ๆ นี้เคยเห็นท่านมาตั้งแต่เมื่อก่อนไปเมืองนอก แต่จนบัดนี้ก็ไม่เคยได้รับสั่งด้วยเลย บัดนี้พอได้เผ้าท่านทรงพระสรวล ทักว่าจะมาเป็นราชเลขาหรือ ดีแล้วมาอยู่ด้วยกัน

ความจริงตลอดเวลารัชกาลที่ห้ามา ตำแหน่ง “ราชเลขานุการ” เป็นตำแหน่งสูงเทียบฐานะเสมอด้วยเสนาบดี แต่มีราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศอยู่อีกซึ่งเทียบด้วยอธิบดีและมีผู้ช่วยราชเลขานุการเทียบด้วยปลัดทูลฉลอง บัดนี้มีราชเลขานุการของสมเด็จขึ้นอีกเทียบเพียงชั้นเจ้ากรม แต่ก็เรียกสั้น ๆ อย่างเดียวกัน คำว่า “ราชเลขาธิการ” พึ่งเกิดขึ้นต่อมาในรัชกาลที่หกตอนกลาง ๆ

งานที่ท่านทรงมอบให้ทำนั้นคือหน้าที่ผู้ช่วยราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ ซึ่ง หม่อมเจ้าดนัยวรนช ทรงทำอยู่หกประชวรเรื้อรังอย่างสามวันดีสี่วันไข้ ส่วนราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศนั้น กรมหมื่นปราจิณทรงเป็นแต่ท่านไปช่วยทางราชเลขานุการเสียบ้างจึงมิใคร่ได้เกี่ยวข้องนัก

การทำราชการที่เคยเห็นมาเพียงเวลาที่เล่าถึงนี้ แรกเข้าไปเบื่ออย่างยิ่งเพราะไม่รู้ว่าจะต้องทำอะไร เมื่อเข้าไปในเวรวิเศษกระทรวงมหาดไทยท่านไตรทศผู้เป็นนายท่านตั้งพระทัยช่วย หยิบโน่นหยิบนี่มาให้ทำ ลงท้ายก็ไม่มีอะไรทำมากนัก คงเป็นด้วยเราหน้าใหม่คนเก่า ๆ ท่านไม่แน่ใจว่าเราจะทำอะไรได้เพียงใดเลยมิใคร่จะได้คิดให้ทำอะไร ครั้นเมื่อย้ายจากท่านไตรทศมาอยู่กรมพลำพังสมเด็จชายประทับอยู่ห้องในทรงมอบพ่อไว้ให้แก่พวกปลัดกรมพลำพัง หนังสือราชการเข้ามาต่างคนก็ต่างหยิบโน่นหยิบนี่ไปทำโดยมาก ไม่เหลืออะไรให้เราทำเลย จึงหาหนังสือฝรั่งเข้าไปนั่งอ่านตามชอบใจ ซ้ำสมเด็จชายเสด็จมาทอดพระเนตรเห็นเข้า กลับทรงส่งเสริมหยิบหนังสือดี ๆ ที่วังมาประทานให้อ่านอีกโดยเข้าพระทัยว่าเราอ่านในเวลาที่ว่างงาน ต่อมาเมื่อไปเป็นข้าหลวงมหาดไทยที่กรุงเก่างานในหน้าที่มากไม่มีเวลาอ่านหนังสือเลย บางวันเพียงแต่เซ็นปลดทหารแทนผู้ว่าราชการจังหวัดก็เข้าไปตั้งครึ่งค่อนวัน แต่ที่นี่เป็นแห่งแรกที่บอกได้ว่าราชการในหน้าที่นั้นมีอะไรบ้าง มาถึงราชเลขาก็มาพบเรื่องไม่มีอะไรทำอีกจนระอาการที่จะไปทำงาน เลยหลบๆเลี่ยงๆในปีแรกเสียมาก ครั้นครบกำหนดปีได้ทราบว่าเงินเดือนขึ้นตามขั้นให้นึกละอายใจเป็นกำลังที่ได้ไถลเถลอยู่ งานเฉพาะหน้าในตำแหน่งใหม่นี้ก็มีร่างหนังสือพิธีการทูตซึ่งควรจะทำที่กระทรวงการต่างประเทศแต่ฝากไว้ก่อนในกรมราชเลขา ฯ งานนี้มีชนิดที่เป็นครั้งคราวบางทีก็ว่างไปนาน ๆ คือ ร่างพระราชสาส์นใหญ่ ตั้งหรือถอนทูต พระราชสาส์นน้อย บอกหรือตอบข่าวประสูติ สิ้นพระชนม์ ในพระราชวงศ์

ของเราและของนานาประเทศที่เขามีมา ทำพระราชหัตถเลขาอนุมัติให้กงสุลต่างประเทศเข้ารับหน้าที่ตามที่เขาได้รับแต่งตั้งมา(๑) บางทีก็ร่างและเขียนพระราชหัตถเลขาภาษาต่างประเทศ นอกนั้นก็ออกจะหมดหน้าที่

เรื่องเงินเดือนนั้น แรกเข้ามาในกรมราชเลขาฯ ได้รับพระราชทานเดือนละ ๓๐๐ ในระดับเจ้ากรมชั้นต่ำ มียศเป็นเสวกโท ต่อมาเมื่อหม่อมเจ้าดนัยวรนุชถึงชีพิตักษัยลงทรงตั้งให้เป็นผู้ช่วยราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ อัตราเงินเดือนขั้นต้น ๔๐๐ ขึ้นขั้นละ ๔๐ จนถึง ๖๐๐ นี่เป็นอัตราเจ้ากรมชั้นสูงเลื่อนยศขึ้นเป็นเสวกเอก ในตอนนี้มีพระราชกระแสสั่งให้ทางราชเลขานุการตรวจย่อข้อความในหนังสือราชการจากกระทรวงการต่างประเทศซึ่งเข้ามาบ่อยทีละปึงๆ และนอกนั้นได้เกิดมหาสงครามขึ้น โปรดเกล้าฯ ให้พ่อมีหน้าที่เฉพาะตัวแปลข่าวสงครามส่งหนังสือพิมพ์ทุกวัน งานนี้ได้เนื้อเรื่องจากสำเนาโทรเลขที่ทางกระทรวงการต่างประเทศขอให้กรมไปรษณีย์โทรเลขคัดส่งเข้ามาทุกวัน เราต้องรีบทำส่งออกไปโฆษณาให้ทันเวลาเข้าเครื่องพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประจำวัน พระเจ้าอยู่หัวสนพระราชหฤทัยในเรื่องนี้มากถึงกับทรงเรียกเล่นๆ ว่าพ่อเป็น “เพรสบูโร” อย่างที่รัฐบาลนานาประเทศเขาทำกัน แต่ในการทำข่าวนี้ถ้าพลาดพลั้งไปก็อาจถูกทรงต่อว่าหรือบางทีก็ถึงกริ้วลงมา นอกจากนั้นยังมีหน้าที่ทำ “ข่าวในพระราชสำนัก” ส่งหนังสือพิมพ์ผ่านกระทรวงการต่างประเทศอีกเป็นภาษาไทยและอังกฤษ การทำข่าวใน

---

(๑) คือ อนุมัติบัตรที่เรียกกันว่า Exequatur

พระราชสำนักนี้ติดตัวมาจนกระทั่งถึงรัชกาลที่เจ็ด เมื่อออกไปอยู่กระ-ทรวงธรรมการแล้วก็ยังโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหน้าที่ตามออกมาหารืออยู่เนือง ๆ ลงท้ายได้รับพระราชทานเกียรติเป็นราชเสวกพิเศษ

ย้อนไปกล่าวถึงงานการในกรมราชเลขาใหม่ ในเวลาต่อมากรมพระสมมตอมรพันธ์กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ ทรงตั้งให้เป็นเสนาบดีที่ปรึกษา ให้กรมหลวงปราจิณเป็นราชเลขานุการ พระยาศรี-สุนทรโวหารเป็นผู้ช่วยราชเลขานุการ และพระยาบุรีนวราษฎร์เป็นราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ ครั้นพระยาศรีสุนทรโวหารซึ่งบัดนี้เป็นพระยาศรีภูริปรีชาถึงอนิจกรรมลง โปรดเกล้า ฯ ให้พ่อเป็นแทน ตลอดถึงเป็นตำแหน่งอื่น ๆของเจ้าคุณคือเลขานุการเสนาบดีสภา ฯลฯ ตำแหน่งหลังนี้มีหน้าที่เข้าไปบันทึกการประชุมเสนาบดีซึ่งถือกันว่าต้องสงวนความลับอย่างยิ่งและต้องกระทบกระเทือนกับท่านเสนาบดีเป็นบางครั้งบางคราว

จะยกตัวอย่างการกระทบกระเทือน เมื่อไปรับงานในหน้าที่ของเจ้าคุณศรีภูริปรีชา ได้ไปพบงานบางอย่างเก็บค้างไว้เป็นแรมปี แต่พิจารณาดูเห็นว่าไม่ใช่เหตุด้วยความผิดของท่าน หากท่านเสนาบดีไม่ดำเนินเรื่องติดต่อให้ เช่นเรื่องหนึ่งสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกทรงถวายโครงการที่ทรงพระดำริขึ้นให้มีสภาสำหรับพิจารณากฎหมายที่จะออกใหม่ทำนองเป็นสภาผู้แทน มีหน้าที่ซักเสนาบดีและติเตียนได้ในที่ประชุม พระเจ้าอยู่หัวทรงสั่งให้ส่งไปขอความเห็นเสนาบดีทุกกระทรวงก็ได้รับตอบมาแล้วเว้นกระทรวงเกษตร ฯ จึงได้ทูลหารือราชเลขานุการ

ว่าจะทำอย่างไรดีจึงจะไม่มีเรื่องค้างอย่างนี้ได้ ท่านถามว่าเธอเห็นอย่างไรก็ทูลว่าจะไปทูลถามเสนาบดีเกษตรดู ท่านทรงพระสรวลตรัสว่าถามดูก็ได้ แต่โกรธเอาไม่รู้ด้วยนะ จึงได้นำเรื่องไปเผ้ากรมหลวงราชบุรีที่วังเพราะท่านไม่เสด็จกระทรวง ท่านทรงย้อนถามว่านี่เป็นพระบรมราชโองการให้เตือนหรือ ได้ทูลว่าก็โดยปริยาย ท่านเมินพระพักตร์ไปอย่างไม่พอพระทัยและตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นฉันไม่ตอบ เราก็หน้าเหยกลับมา

บางทีก็ได้เห็นความขัดแย้งกันในระหว่างผู้หลักผู้ใหญ่ในที่ประชุมเสนาบดี เช่นครั้งหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปซ้อมรบเสือป่าระหว่างบ้านโป่งกับโพธาราม ได้ทรงรับลายพระหัตถ์กรมหลวงราชบุรีอีกแหละว่าในปีนั้นฝนแล้งมาก การทำนาไม่ได้ผลพอเพียง สมควรจะออกกฎหมายกักกันข้าวที่เคยส่งออกนอกประเทศไว้ให้ราษฎรบริโภคในบ้านเมือง รับสั่งให้พ่อรีบนำลายพระหัตถ์นี้ไปกรุงเทพฯ ถวายทูนกระหม่อมเล็กให้ทรงเรียกประชุมเสนาบดีและประทับเป็นประธานแทนพระองค์ตกลงอย่างไรให้นำมากราบบังคมทูลโดยเร็ว เวลานั้นไม่มีถนนรถยนต์ได้รีบเดินทางรถไฟจากสถานีคลองตาคดจังหวัดราชบุรีมากรุงเทพฯ ไปเผ้าทูนกระหม่อม ๆ ทรงพระสรวลปราศรัยว่า “แหม แต่งตัวสวยจริงนะ” (มาเผ้าในเครื่องสนามเสือป่าที่แต่งอยู่) แล้วทรงสั่งให้รีบนัดประชุมในวันรุ่งขึ้น ท่านเสนาบดีเข้ามาประชุมพร้อมเพรียงแต่เสนาบดีเกษตร ฯ ทูลขอให้เลื่อนประชุมออกไปอีกวันหนึ่งเพื่อให้เวลาให้เสนาบดี “ที่ไม่รู้ภาษา” ได้หาหมอความมาพูดแทนตัว ผู้เป็นประธานตรัสไม่

ยอมให้ทำดั่งนั้น ว่าที่นี่เป็นที่ประชุมเสนาบดีจะให้คนอื่นเข้ามายุ่งนั้น ยอมไม่ได้ ถ้าปรากฏว่าเสนาบดีผู้ใดไม่รู้เรื่องพอจะปรึกษาหารือกันได้ ขอให้ชี้ให้ทราบ ถ้าทรงเห็นด้วยจะทรงกราบบังคมทูลขอให้ถอดได้ ความก็สงบไป ได้ทราบว่าวาระถัดไปท่านเสนาบดีสองคนพกหนังสือกราบถวายบังคมลาออกจากราชการเข้ามาด้วย แต่ก็มิได้มีเหตุที่จะต้องยื่น

ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๒ กรมหลวงปราจิณประชวรสิ้นพระชนม์ ทรงตั้งให้พระยาจักรปาณีศรีศีลวิสุทธิ์(๑) (ลออ ไกรฤกษ์) ซึ่งเคยเป็นสมุหพระนิติศาสตร์มาแล้ว และบัดนี้ไปเป็นอธิบดีศาลฎีกานั้นเข้ามาเป็นราชเลขาธิการ เจ้าคุณเป็นคนมีระเบียบอย่างมากมิใช่แต่ในเชิงหนังสือราชการหากในการทุกอย่าง ท่านพูดอยู่ว่ากระหม่อมเป็นคนที่ทำงานเต็มยศอยู่เสมอ ไม่นิยมที่จะให้หย่อนสายเลย แม้แต่นั่งทำงานก็ต้องสวมเสื้อชั้นนอกอยู่ในห้องที่ปิดประตู (อย่างฝรั่ง) เพื่อมิให้ต้องถูกรบกวน พ่อเป็นคนขี้ร้อน ถ้าเข้าไปพูดจาอะไรกับท่านเป็นต้องเหงื่อไหลกลับออกมาทุกทีจนท่านสังเกตเลยลุกไปเปิดพัดลมให้เบาๆ ในระเบียบหนังสือราชการก็เข้มงวดกันขึ้นมาก จนเป็นที่สังเกตทั่วไปว่าหนังสือราชเลขาตอนนี้เป็นแบบอย่างที่ดียิ่ง แต่ในชั้นแรกพวกเราพากันย่อท้อต่อความเข้มงวดของท่านไปตามกัน พ่อนั้นดูเหมือนในชั้นแรกท่านก็มิใคร่จะมีศรัทธานักเพราะไม่ใช่เนติบัณฑิต แต่เมื่ออยู่ไปด้วยกันสักปีหนึ่งต่างคนก็ต่างเข้าใจซึ่งกันและกันดีจนได้ทราบจากคุณหญิง

---

(๑) เจ้าพระยามหิธร

ดุษฎี[๑] บุตรีของท่านว่าท่านชมพ่อว่า “งานแข็งมาก” เมื่อพระปกเกล้าทรงพระราชดำริจะให้พ่อออกไปเป็นเสนาบดีท่านยังบ่นเชิงไม่อยากจะให้ไปเสีย และเมื่อมีการตัดทอนงบประมาณให้เข้าสู่ดุลยภาพกรมของเราถูกตัดตั้ง ๗๐ ต่อร้อยส่วน มากกว่าทุกกระทรวง ท่านตัดตำแหน่งชั้นมหาเสวกออกหมด เว้นแต่ตำแหน่งผู้ช่วยราชเลขาธิการที่พ่อดำรงอยู่นั้นตำแหน่งเดียว โดยอ้างว่าถ้าได้บุคคลที่สามารถจริง ๆ งานก็ควรจะเดินได้

ในหมู่นี้สมเด็จพระบรมราชชนนีพระพันปีหลวงประชวรหนักลงทุกทีแล้วสวรรคตใน พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นที่เศร้าโศกแก่พระเจ้าอยู่หัวและพระบรมราชวงศ์มาก เมื่อเสร็จงานพระบรมศพซึ่งทรงทำอย่างมโหฬารกลางท่งพระเมรุนั้น ทนกระหม่อมเล็กกราบถวายบังคมลาไปพักผ่อนพระอิริยาบถโดยชลมารคถึงสิงคโปร์แต่ไปประชวรลงด้วยไข้พิษม์เสด็จทิวงคต มีนายทหารที่ได้ไปร่วมโต๊ะเสวยเมื่อก่อนเสด็จจากกรุงเทพ ฯ อีกบางคน เช่นหม่อมเจ้าพันธุประวัติและพระยาเสนาภิมุข ก็ประชวรและเจ็บด้วยอาการเหมือนกันเสียชีวิตหมด พระเจ้าอยู่หัวทรงสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับที่ทรงตระเตรียมจะเสด็จไปเยือนราชสำนักญี่ปุ่นและจีนเป็นทางราชการเต็มที่นั้นก็เลิกล้มไป

ในระยะนี้พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริที่จะทรงเลือกเจ้านายฝ่ายในเป็นพระอัครมเหสี อาจเป็นเพราะทรงรู้สึกว้าเหว่ที่ขาดรัชทายาทที่ทรงเลือกได้แล้วก็มีอันเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง เรื่อย ๆ ไปจนพระราช

---

(๑) ท่านผู้หญิงดุษฎี มาลากุล

ประสงค์ในชั้นเดิมที่จะมีพระอัครมเหสีแต่พระองค์เดียวก็กลายเป็นดั่งที่รู้กันอยู่เป็นเรื่องน่าเสียดายนัก

ข. งานเสือป่า

ในราว พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าทรงตั้งคณะเสือป่าขึ้น โดยพระราชประสงค์จะให้มีกองอาสาสมัครพลเรือนขึ้นไว้ช่วยราชการฉุกเฉินทางบ้านเมือง จัดการปกครองคณะทำนองทหาร มีกองเสือป่ารักษาดินแดนกรุงเทพ ฯ และมณฑลต่าง ๆ ทั่วไป และมีกองเสือหลวงเป็นทำนองทหารรักษาพระองค์ นี่เองเป็นเหตุให้เกิดความขุ่นข้องหมองใจขึ้น เพราะบางคนอ้างว่าพระเจ้าอยู่หัวสนพระราชหฤทัยและทรงเชื่อฟังเสือป่าหลวงมากนัก จนเหล่าร้ายจับเอาเหตุนี้ขึ้นอ้างเพื่อยุยงให้พลเมืองคิดกบฏหรืออย่างน้อยก็ปั่นป่วนลดถอยน้ำใจจงรักภักดีซึ่งเคยมีอยู่ในหมู่คนไทยด้วยกัน ในเรื่องเสือป่านี้เดิมก็ว่าจะให้เป็นการสมัครแต่นานๆ ไปก็กลายเป็นว่าถ้าข้าราชการใกล้ชิดผู้ใดไม่สมัครเข้าเป็นเสือป่าก็เป็นความบกพร่องไม่สนใจจะสนองพระเดชพระคุณให้เต็มที่ พ่อก็สมัครไปกับเพื่อนฝูงทั้งปวง ในชั้นต้นเป็นพลเสือป่าในกองเสนารักษาพระ-องค์แล้วก็ได้ย้ายไปเป็นพวกคณะกองบัญชาการเสือป่า เพราะถ้าอยู่ในกรมราชเลขาก็สะดวกที่จะสังกัดเช่นนั้น ด้วยพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้บัญชาการเอง เราทำงานอยู่ในออฟพีศท่านท่านก็ทรงใช้งานเบ็ดเตล็ดอยู่แล้ว

ว่าที่จริงในเวลาเสด็จออกสนามเช่นซ้อมรบทางบ้านโป่งและราชบุรีก็สนุกดีไม่เหลือบ่ากว่าแรง แทบทุกวันก็อดนอนหน่อยแต่เมื่อใดไม่ต้องอดนอนก็นอนเป็นตาย บางทีกางเกาะผ้าใบออกนอนกลางท่งนาไม่มียุง เมื่อหลับก็หลับเป็นตายทีเดียว ในที่สุดพ่อได้เลื่อนยศเสือป่าขึ้นไปเป็นนายหมวดนายกองแต่ไม่เป็นถึงนายพลสังกัดกรมปลัดเสือป่าสำหรับพระเจ้าอยู่หัวพอจะเข้าใจได้ดีว่าโปรดงานนี้เพราะเหตุใด ท่านออกสนามอย่างนั้นแล้วได้ประทับเปลี่ยนพระราชอิริยาบถอยู่กลางแจ้งมากกว่าเวลาประทับอยู่ในพระนคร ฯ อากาศก็ดีกว่าในพระนคร ฯ เป็นอันมาก

แต่เรื่องเสือป่านี้เป็นเหตุให้ผู้รับราชการใกล้ถือเอาประโยชน์แห่งตำแหน่งมากไปจึ่งทำให้เกิดความอิจฉาหนักขึ้นจนเกือบจะเสียการครั้งหนึ่ง

นอกจากนี้พ่อก็พอใจที่จะเข้าไปร่วมพระราชสำราญบางครั้งเช่นทรงหัดละคอนรำก็ชอบเข้าไปดู แต่ละคอนพูดนั้นแม้บางคราวตรัสให้เล่นแต่ไม่ชอบเลย จึ่งใช้วิธีหลบหน้าเสีย การที่จะหลบนี้ไม่ยากเพราะพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชหฤทัยกว้างขวาง ตรัสอยู่เสมอว่าพวกราชเลขานั้นอย่าไปรวบรัดเอามันเข้ามาเล่นหรือดูละคอนเพราะมันต้องลุกขึ้นทำงานแต่เช้า

ค. จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

พ่อเริ่มเขียนหนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เมื่อเข้าไปสอนวิชานี้ที่จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ที่นั่นเขารับเอาโรงเรียนข้าราชการพลเรือน

มาไว้แล้วตั้งขึ้นเป็นคณะรัฐประศาสน์ ต้องขอแรงคนนอกสังกัดกระทรวงศึกษาไปช่วยหลายคนมี หม่อมเจ้าสกลวรรณากร วรวรรณ สอนเศรษฐศาสตร์ ดร. ชื่น พุทธิแพทย์ สอนทางสาธารณสุขหรือบางส่วนของแพทยศาสตร์ซึ่งนักเรียนติดใจมาก เวลาสอนอยู่ในห้องข้าง ๆ กันได้ยินเสียงฮาตึง ๆ บ่อย ๆ และยังมีนายจิตร ณ สงขลา กับหลวงประดิษฐ์พิจารณการ (ก้อน หุตะสิงห์) นายปลอด ณ สงขลา สอนเรื่องกฎหมายที่เกี่ยวกับการปกครองท้องที่ ท่านทั้งสี่นี้ในเวลาต่อมาได้มีชื่อเสียงโด่งดังในบ้านเมือง นายชื่นได้เป็น พลตรีพระยาดำรงแพทยาคุณ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ นายจิตรเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม แล้วยังได้รับราชการในสมัยประชาธิปไตยเป็นตาแหนงสูง ๆ หลายตำแหน่งจนบัดนี้เป็นองคมนตรีและบางคราวก็แทนประธานแห่งคณะนั้น หลวงประดิษฐ์พิจารณการเป็นพระยามโนปกรณนิติธาดา สมุหพระนิติศาสตร์และเป็นนายกรัฐมนตรีคนแรกของประชาธิปไตย นายปลอด ณ สงขลา เป็นตุลาการหลายตำแหน่งแล้วเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์หลายคราวและยังเป็นองคมนตรีมาจนบัดนี้(๑) พ่อนั้นเขาให้ไปสอนพงศาวดารไทยแลสากล พ่อเข้าไปสอนได้เสนอให้เรียกว่า “ประวัติศาสตร์” ตามพระราชนิยมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เพราะพงศาวดารนั้นโดยศัพท์จักแปลว่า “เรื่องราวของพระอวตาร” หรือพระนารายณ์ซึ่งไทยเราเคลมเอาเป็นเกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดินของเราบ่อย ๆ และถึงอย่างไรก็คงเป็นด้วยคำมันดังครึ้มดี

---

(๑) พระยามานวราชเสวี

แต่เมื่อจะกล่าวถึงวิชานี้อย่างกว้างขวางแล้วพ่อเห็นว่าไม่เป็นคำที่ควรจะนำมาใช้กับประวัติของนานาประเทศซึ่งเขามิได้รู้เรื่องหรือยกย่องพระ-อวตาร เป็นอันว่า เราเปลี่ยนเรียกวิชาพงศาวดารว่า “ประวัติศาสตร์” แต่ยังน่าเสียใจอยู่หน่อยหนึ่งที่นักปราชญ์ราชบัณฑิตไทยหลายท่านไม่คุ้นเคยกับศัพท์โบราณและอาจจะไม่สนใจด้วยจึงมักจะเรียกวิชานี้ง่าย ๆ ว่า “ประหวัดศาสตร์” การสอนวิชานี้สำหรับที่เกี่ยวกับประวัติไทยหรือชาติตะวันออกเฉียงใต้แห่งเอเชียไม่มีตำราถึงขั้นมหาวิทยาลัย ต้องให้โน้ตว่าที่จริงตามมหาวิทยาลัยอังกฤษเขาก็สอนด้วยวิธีที่อาจารย์บรรยายความเรื่อยไป ผู้เรียนต้องจดเอาเอง แต่ถ้าจะทำอย่างนี้ นักเรียนไทยเราสู้ไม่ไหว จึงได้มอบให้นักเรียนที่เห็นว่าตั้งใจหรือแหลมหลักเป็นผู้จดโน้ตตามที่เราบรรยายไปแล้วให้นำมาให้ตรวจ ถ้าเราเห็นว่าดีพอใช้ได้ก็ให้คัดลอกกันต่อไป ต่อมาได้พยายามชำระโน้ตเหล่านี้ให้เรียบร้อยแล้วพิมพ์ขึ้นเป็น “หัวข้อประวัติศาสตร์” มอบลิขสิทธิ์ให้มหาวิทยาลัย แต่ปรากฏต่อมาว่าทางมหาวิทยาลัยเองก็ไม่สู้จะสนใจที่จะมีลิขสิทธิ์นี้ผู้แต่งก็เลยสิ้นศรัทธาที่จะเขียนต่อไป เรื่องก็เลยค้างเติ่งมาเพียงแค่โบราณประวัติ

อย่างไรก็ดี “หัวข้อโบราณประวัติ” นี้ เมื่อเย็บเข้าเป็นเล่มแล้วก็ดูกะทัดรัดดี จึงได้ทูลเกล้า ฯ ถวายขอพระราชทานคำนำ พระเจ้าอยู่หัวทรงตอบลงมาว่าทรงพอพระราชหฤทัยที่ได้ทอดพระเนตรเห็นหนังสือเรื่องนี้เป็นรูปเป็นร่างขึ้น ทรงยินดีพระราชทานพระราชกระแสเป็นคำนำสนับสนุนหนังสือเรื่องนี้เป็นอย่างดี ว่า

หม่อมเจ้าธานีนิวัตรได้ขอให้ข้าพเจ้าเขียนคำนำสำหรับหนังสือซึ่งเธอแต่งขึ้นนี้ ข้าพเจ้ารับแต่งให้ด้วยไมตรีเป็น ๒ สถาน คือสถานหนึ่งโดยเป็นญาติสนิทผู้หนึ่ง กับอีกสถานหนึ่งเป็นผู้พอใจศึกษาในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี นับว่าใจตรงกัน

ข้อความที่หม่อมเจ้าธานีนิวัตรได้รวบรวมมาพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ข้าพเจ้าได้เคยอ่านมาแล้วเป็นตอน ๆ ตามที่ได้ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์แถลงการณ์โรงเรียนข้าราชการพลเรือน และได้เคยมีความรู้สึกอยู่ ๒ ประการ คือ ประการที่หนึ่งรู้สึกว่าการอ่านเรื่องเป็นท่อนเป็นตอนเช่นนั้น ทำให้อยากอ่านมากขึ้นอีกเพราะอยากรู้ว่าจะมีอะไรต่อไปอีก แล้วก็เลยออกรำคาญว่าไม่มีอ่านต่ออีก ประการที่สองออกนึกเสียดายว่าตนเองมิได้คิดที่จะแต่งหนังสือเช่นนี้ขึ้นบ้าง แต่นึกเช่นนี้มิใช่ว่าจะนึกอวดดีว่าถ้าแต่งคงดีกว่าของหม่อมเจ้าธานีฉะนั้นก็หามิได้ ตรงกันข้าม ข้าพเจ้าอาจที่จะกล่าวได้โดยจริงใจว่า ถ้าข้าพเจ้าแต่งขึ้นบ้าง บางทีจะไม่ได้ข้อความพิสดารเท่าของหม่อมเจ้าธานีก็เป็นได้ เพราะเหตุที่ข้าพเจ้ามีความจำเป็นที่ต้องห่างเหินจากบรรดาตำราและหนังสือจำพวกประวัติศาสตร์มาเสียนาน และไม่ใคร่จะได้มีเวลากลับพลิกดูอีกบ่อย ๆ หรือกล่าวกันตรง ๆ ก็คือค่อนข้างเรื่อเสียบ้าง ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่าอาจเป็นได้แก่คนทุกคน ไม่จำเพาะแต่ตัวข้าพเจ้าหามิได้

ส่วนในข้อที่หม่อมเจ้าธานีชี้แจงเรื่องเขียนนามบุคคลนั้น ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยตามความเห็นของเธอว่า การันต์ในปฐมวิภัตติ์

(ในชื่อภาษาละติน) ควรบัญญัติเอา "us" เป็น "อัส" มากกว่า "อุส" เพราะภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นรากแห่งภาษายุโรปโดยมากปฐมวิภัตติ์เป็น "อัส" ข้าพเจ้าอยากจักใคร่กล่าวต่อไปว่า "um" อ่านเป็น "อัม" จะใกล้กว่า "อุม" เหมือนกัน อย่างไร ๆ ก็ดี "อัส" กับ "อัม" เป็นของคู่กัน และถ้า "us" เป็น "อัส" แล้ว "um" ก็ควรเป็น "อัม" ไปตามกัน จึงจะเข้ารอยสันสกฤต เช่นคำว่า "หัส์ต" (มือ) ปฐมวิภัตติ์เป็น "หัส์ตัส" ทุติยวิภัตติ์เป็น "หัส์ตัม" ดังนี้เป็นต้น กับยังมีข้อควรสันนิษฐานได้อีกอย่างหนึ่งว่า "um" แต่เดิมน่าจะอ่านว่า "อัม" คือในภาษาฝรั่งเศสคำว่า "album" ถ้าออกสำเนียงสระตามที่ใช้ในภาษาฝรั่งเศสโดยปรกติก็จะต้องอ่านว่า "อัลบึม" แต่ที่แท้เขาออกสำเนียงว่า "อัลบ็อม" ดังนี้เป็นตัวอย่างซึ่งเป็นสำเนียงใกล้สันสกฤตดังกล่าวมาแล้ว

อนึ่ง คำนำยาว ๆ ข้าพเจ้ายังได้เคยรู้สึกอยู่ว่าเปลืองหน้าสมุด เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าไม่ขอชักคำนำนี้ให้ยืดออกไปอีก หนังสือนี้เป็นของหม่อมเจ้าธานี และข้าพเจ้าไม่ควรที่จะเอาโอกาสที่เธอได้วานให้แต่งคำนำนี้เพื่อแสดงความเห็นหรือประกาศเกียรติคุณของข้าพเจ้าเอง ดังเช่นที่มีผู้พอใจทำอยู่บ้าง ถ้าหากว่าข้าพเจ้าปรารถนาคำสรรเสริญของสาธารณชน หรือปรารถนาจะสำแดงความรู้ของตัวข้าพเจ้าเอง ข้าพเจ้าก็ควรที่จะแต่งหนังสือของ

ข้าพเจ้าขึ้นเองทั้งเล่มดีกว่าที่จะมาแย่งหน้าสมุดของหม่อมเจ้าธานี เหตุฉะนี้ ข้าพเจ้าขอยุติคำนำนี้ด้วยคำแนะนำท่านผู้อ่านว่า ถ้าท่านมีเวลาว่างและมีสมาธิจะได้อ่านข้อความอันน่ารู้อยู่มากต่อไปในสมุดนี้

ราม วชิราวุธ ป.ร.

พระที่นั่งเวหาศจำรูญ บางปะอิน

วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๙

ในระหว่างนี้พระองค์รังสิต ฯ (กรมหมื่นชัยนาทนเรนทร ผู้บัญชาการจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย) ตรัสชวนพ่อให้ย้ายไปเป็นคณบดีอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์อันเป็นตำแหน่งที่จะตั้งขึ้นใหม่ แต่ได้ทูลว่าไม่เต็มใจจะไปเพราะอยู่ทางราชเลขา ฯ ก็ชอบงานทางนี้แล้ว ทั้งพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระเมตตาเป็นอย่างดี เสด็จในกรมจึงทรงแนะว่า ถ้าเช่นนั้นทำทั้งสองทางก็น่าจะทำไหว พ่อก็นึกว่าน่าจะทำได้จึงทูลเห็นชอบ แต่เมื่อท่านทรงขอเข้ามาเสด็จในกรมราชเลขานุการ (กรมหลวงปราจิณกิติบดี) ไม่ทรงเห็นเหมาะทรงเกรงจะเป็นการดึนรนออกไปจากราชเลขา ฯ ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวจะทรงแหนงพระราชหฤทัย จึงตกลงขอให้ในกรมชัยนาททรงถอนลายพระหัตถ์ขอเข้ามานั่นเสีย

นอกจากนี้พระเจ้าอยู่หัวทรงชวนให้แปลเรื่องเกี่ยวกับนาวิกยุทธลงในวารสารสมุทสารบ่อย ๆ แต่ต้องขอสารภาพว่า เรื่องรบกันทางทะเลนี้ไม่สนใจเลย ทำไปโดยเห็นแก่พระบรมราชโองการมากกว่าด้วยใจรัก

เพราะเราไม่มีความรู้ทางวิชาทหารเรือ แม้การทำข่าวสงครามประจำวันจะต้องเทียบเคียงเนื้อความให้ผู้อ่านหนังสือพิมพ์ได้เข้าใจเรื่องชัดเจน แต่เรื่องเช่นนั้นง่ายกว่าเรื่องชนิดที่โปรดเกล้า ฯ ให้แปลลงใน *สมุทสาร*

พูดถึงการแปลพระราชนิพนธ์ภาษาอังกฤษเป็นไทย ซึ่งต้องทำถวายเนือง ๆ ทั้งในราชการทั้งที่ออกมาเป็นรูปเชลยศักดิ์ หนังสือบางเรื่องที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น อาจแปลได้อย่างสะดวกและเพลิดเพลิน เช่น เรื่อง *อุตตรกุรุ* ทรงเป็นสำนวนขอดค่อนพวกใจเร็วและบ้าการเมือง พ่อได้แปลถวายด้วยความเพลิดเพลินใจที่สุด เพราะท่านมีพระราชดำริทำนองเดียวกันกับความคิดของคนอย่างเรา ๆ

อย่างไรก็ดี การที่ทรงใช้งานหนังสือเหล่านี้ทำให้พ่อเขียนหนังสือเป็นและถูกต้องขึ้นมากทั้งภาษาอังกฤษภาษาไทย นับว่าได้เรียนวิชาเขียนบทความจากการรับใช้พระเจ้าอยู่หัวนี้ยิ่งกว่าทางอื่น ๆ

[**หมายเหตุ** (ลูกเขียน)

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ พ่อได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นพระองค์เจ้า จึงได้นำรูปถ่ายประกาศนียบัตรตั้งพระองค์เจ้ามาลงไว้ ณ ที่นี้ เรื่องนี้มีเกล็ดสนับสนุนความจริงที่ว่าพ่อเป็นคนถ่อมพระองค์อยู่เป็นประจำ กล่าวคือเมื่อพ่อทรงทราบว่าจะได้รับสถาปนาท่านก็ได้เขียนจดหมายทูลเกล้า ฯ ถวายคัดค้านไปเต็มที่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาตอบมา ซึ่งลูกๆ เห็นกันว่าเป็นเอกสารที่ล้ำค่า จึงได้อัญเชิญมาลงไว้ด้วย]

7 October 2465

My dear Dhani,

I have received your letter of today's date, and have read it with all due consideration. Let me say at once, that if anything else were needed to complete my appreciation of your fine qualities of heart and mind, this last letter of yours would surely provide it!

Now let me answer your objections to your own promotion, and thereby let you

understand the reasons which prompted me to desire to raise you in rank.

Firstly, as to seniority. It has never been the rule to raise princes in rank in accordance with seniority, but in accordance with the recipient's own merit, together with the accumulated merits which he inherits from his father.

Secondly, as to your office. Try as you might to minimise it, it remains that your office is no less than that of Under-Secretary of State, and that is exactly what Traidos is. If it is proper for Traidos to become Phra Ong Chao, why not you?

To sum up, the reasons why I think it proper to raise your rank are:—

(1) You are the eldest son of Prince Bidyalabh, who in his time had served the King in several high offices with conspicuous merit, and whose loyalty

to the King and the State had been a shining example to Princes and officials.

(2) You yourself have followed closely in your father's footsteps, have served the King in several capacities, until you have reached the high and honourable office of Assistant Private Secretary and Clerk of the Privy Council, and are entirely trusted and valued by your Master.

If these are not good and sufficient reasons for my desire to elevate you in rank, then I give it up! — I mean, I do not think I could devise any other reasons for promoting people that would be better than the ones I have already given.

Therefore, I still intend to stick to the order I have already given about your promotion!

Yours &c

Rama.R

ม. ต้นรัชกาลที่เจ็ด (ยังเป็นราชเลขานุการ)

การสืบราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เสด็จสวรรคต ในกลางดึกวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ ขณะนั้นเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ประทับพึงพระอาการอยู่พร้อมเพรียงในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้ทรงเป็นประมุขพระบรมราชวงศ์ทรงเรียกประชุมเสนาบดีและพระบรมวงศ์บรรดาที่ประทับอยู่ในพระที่นั่ง มีพระดำรัสว่าบัดนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตไปแล้วจึงจะขอปรึกษาที่ประชุมในเรื่องการสืบราชสมบัติ ตรัสให้เสนาบดีกระทรวงวังผู้รักษาพระราชพินัยกรรม เชิญพระราชพินัยกรรมนั้นขึ้นอ่านในที่ประชุม ความว่า การสืบราชสมบัตินั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า มีพระราชประสงค์ว่า ถ้าพระราชกุมารในพระครรภ์พระนางเจ้าสุวัทนาประสูติออกมาเป็นพระราชโอรสก็ใคร่จะให้ได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่ถ้าเป็นพระราชธิดาก็ใคร่ให้ราชสมบัติตกอยู่แก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอร่วมพระราชชนนี ซึ่งมีเหลืออยู่พระองค์เดียวตามนัยแห่งกฎมณเฑียรบาลฉบับสุดท้ายในเวลานั้น เจ้านายพระบรมวงศ์ทรงแสดงพระดำริเห็นชอบด้วยดุษณีภาพ แต่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชาทรงขัดข้อง ด้วยพระองค์อ่อนพระชนมายุและออนความเคยชินกับราชการ ขอถอนพระองค์เพื่อเจ้านายทรงมีพระชันษามากกว่า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรควรพินิตทรงแถลงว่า เป็นการสมควรยิ่งที่ราชสมบัติจะตกแก่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชาตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าอยู่หัวพระ-

ทุกมัลลุ พระบุพพสาสนกาลเปนาทีกภาค ๒๔๖๕ พรรษา ปักขุบันกาล ไสณสังวัจฉร
พฤศจิกายนมาส จตุกาทสมุทิน โสรวาร ไทยกาลกำหนด

พระเกตสมเดจพระมาจิบดีศรีสินทรมหาจิรวุธ เดลอกอมหาบุษยนรมนกริทร พิมิตประพาสวรุตมาสมมหวงษ์ จตุคียพงษวิมลรัตน
วรรจักษิยภรณิกโรตม ทกุวันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ จตุโลกยุตตลังสุตรเดชะทณี จักรีบรมนารถ จุฬาลงกรณมหาวชิรวุธ บรมมกุฎนเรนทร์สูรสันตติวงษ์
วิสัยยุ สุสาริตบุรพกริการ จตุสยกฤษฎาสิมิตาร จตุรเวทบุลุติทร์ รัญจกัษณวิจิตรโสภาคยสวรพงศ์ มหาโนกะมางคประณต บาทบงกชยุคล ประสิทธิ
สรรพคุกผล จุตมนรมสุรุมกลย์ ศิษยเทพวรการโกศลเลิศคุณ จตุรยสิเศษ สรรพเทเวศกมูรภัย บุริมศักดิสมญาเทพทวาทวดี ศรีมหาบุรุษ
จุตลมบดี เสนางกนิกรรักษจักรโกกล ประพนธปรีชนทวสมาช บริบูรณ์คุณสารสยามศินทร วรุตเมกภาคิลก มหาปริวารนายกรนิมิต มหันต
วรฤกริเกร์ สรรพวิเศษสิรินธร บรมชนกาศิรวสมุท ประสิทธิวรยุคนโลกม บรมภาสมบดี นพปฏลเสวตรฉัตรภณัฑร์ สิริรัตโนปลักษณ
มหาบรมภาพลิเศกาสิลัก สรรพศาสตรวิจักไชย สกลมโหตรวิบุทธสามินทร์ มเหศวรมหินทรมหาภูมาธิราชโรตม บรมนารถบพิตาหวไหรย์ จุตุรทสีโกา
รัตนสรณารักษ์ จตุสยักสิจักรนเรศกริบดี เมตตากรุณาสีตลหฤไทย จโนปไมยบุญการ สกลโลกสมหารัษฎาธิเบนทร์ ประเพณตรรวณิกมหาภาพ
ริกร์ บรมนารถบพิตร พระมงกุฎเกลาเจ้าอยู่หัว

กรมพระกฤดาภินิหาร หม่อมเจ้าสีนิวัฏ เปนพระโจรสผู้ใหญ่ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เดิมได้เข้าศึกษาอักขรสมัยในโรงเรียน
ทรกุมาร ในพระบรมมหาราชวัง ร่วมสมัยที่พระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ณที่นั้น จึงเปนที่ทรงคุ้นเคยมาแต่ครั้งเยาว์ ในปีพระพุทธศักราช ๒๔๔๑ พระบาทสมเดจ
พระมาจิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระกฤดาโปรดเกล้าฯ ให้เปนนักเรียนทดลองออกไปศึกษาวิชาการณประเทศอังกฤษ ได้เข้า
ศึกษาอยู่ในโรงเรียนรักบี้แล้ว เข้าศึกษาวิชาการในมหาวิทยาลัยออกซฟอรัด หม่อมเจ้าสีนิวัฏ ได้จุกสาตะศึกษาเล่าเรียนเปนลำดับมา จนอยู่ณประเทศอังกฤษ
จนปีพระพุทธศักราช ๒๔๕๑ สิริอายุ ๑๐ ปี จนได้ปริญญารั้นปี. เอ. ในทางโยกณฑที่แล้ว จึงกลับเข้ามากรุงเทพฯ

หม่อมเจ้าสีนิวัฏ เริ่มเข้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณในกระทรวงมหาดไทยตำแหน่งปลัดกรม เมื่อปีพระพุทธศักราช ๒๔๕๒ แล้ว กรมพระกฤดาโปรดเกล้าฯ
ให้เปนราชทูตวงมหาดไทยณทลวงอุทรยา เมื่อปีพระพุทธศักราช ๒๔๕๓ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในรัชกาลที่ ๕ เปนที่เชิญวรัยทลจดมา

ครั้นเมื่อพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าสีนิวัฏ มาเปนราชเลข
านุการในพระราชสำนักสมเดจพระศรีพัชรินทรบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ครั้นปีทลวง ในปลายปีพระพุทธศักราช ๒๔๕๓ นั้น หม่อมเจ้าสีนิวัฏ
ก็ได้กลับไปรับราชการสนองพระเดชพระคุณเปนที่เชิญวรัยทลจดมา จนถึงปีพระพุทธศักราช ๒๔๖๑ ทำแทนผู้ช่วยราชเลขาธิการแผนกสภาเลขานุการว่างลง
จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าสีนิวัฏเปนผู้ช่วยราชเลขาธิการแผนกเปนเลขานุการเสนาบดีสภา ทั้งเปนเลขานุการองคมนตรีสภานั้นด้วย
ครั้นปีพระพุทธศักราช ๒๔๖๒ ทำแทนราชเลขานุการผู้ช่วยต่างประเทศว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าสีนิวัฏ เปนราชเลขานุการ
ผู้ช่วยต่างประเทศอีกตำแหน่งหนึ่ง แลเก่ศิลราชการที่หม่อมเจ้าสีนิวัฏได้สนองพระเดชพระคุณมาทั้งนี้ ล้วนเปนหน้าที่จำเป็นสำคัญ ต้องใช้ความปรีช
สามารถเปนอันมาก ทั้งต้องเปนผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยได้แท้จริงด้วย หม่อมเจ้าสีนิวัฏก็ได้ตั้งใจรับราชการสนองพระเดชพระคุณ โดยเต็ม
สติปัญญาความรู้แลความปรีชาสามารถ ประกอบด้วยความอุตสาหะวิริยภาพเปนอย่างยิ่ง มิได้มีความย่อหย่อน สมที่เปนกุลสตรีของ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ผู้ที่ได้เคยทรงรับราชการในพระบาทสมเดจพระมาจิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว โดยความอุตสาหะวิริยภาพอย่างยิ่ง จนกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ได้เคยทรงมีความจงรักภักดีเปนอย่างยิ่งมาแต่ครั้งยังทรงพระเยาว์ ในส่วนพระองค์
สมเดจพระมาจิบดีศรีสินทรมหาวชิรวุธ พระมงกุฎเกลาเจ้าอยู่หัว ได้เคยทรงทราบถึงความจงรักภักดีที่ท่านได้ผดุงราชสกุลพระยาโกษาธิบดีมาแล้ว จึงทำให้ทรงพระกรุณา
ปรานีต่อหม่อมเจ้าสีนิวัฏผู้เปนพระโจรสที่เปนอันมากเสมอมา และทรงพระกรุณาชักในความจงรักภักดีที่ท่านได้ผดุงราชสกุลพระยาโกษาธิบดีมานั้นด้วย สมควรที่จะได้
รับสิริยยศสถานันดรศักดิ์ เปนพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า ให้เปนพยานแห่งความไว้วางพระราชหฤทัย และเปนที่เชิดชูพระเกียรติยศแก่
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร พระองค์หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาหม่อมเจ้าสีนิวัฏ ขึ้นเปนพระองค์เจ้า มีคำนำพระนามตามวิธีในพระสุพรรณบัฏว่า
พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสีนิวัฏ นาคนาม ทรงศักดินา ๓๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้านั้น จงทรงเจริญ
พระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ์ ศิริมงคล ทุกประการ เทอญ

ฯ

องค์ก่อน ส่วนที่ทรงหนักพระทัยว่าขาดความรู้ความเคยชินแก่ราชการนั้น เจ้านายทุกพระองค์พร้อมที่จะเข้าช่วยประคับประคองให้ทรงครองแผ่นดินราบรื่นตลอดไป ขณะนี้ท่านเสนาบดีนอกจากที่เป็นพระบรมวงศ์คือ เสนาบดีกระทรวงพระคลัง การต่างประเทศ มหาดไทย ยุติธรรม คมนาคม วัง เกษตราธิการ ศึกษาธิการ มุรธาธร ก็ลงจากเก้าอี้ถวายบังคมตามราชประเพณีแด่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชาพ่อคนเดียวในที่ประชุมนั้นไม่ต้องแสดงกิริยาอย่างใดเพราะเป็นเพียงเลขาธิการของที่ประชุม กับมีสมุหราชองครักษ์ (เจ้าพระยารามราฆพ) ยืนอยู่ห่าง ๆ มิได้มีส่วนในการประชุม

ได้ทรงหารือกันต่อไปถึงเรื่องจะควรกล่าวถึงพระองค์พระเจ้าอยู่หัวใหม่อย่างไร ตกลงกันว่า ระหว่างแรกเรียก "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา" ฯลฯ เมื่อทรงรับบรมราชาภิเษกแล้ว เรียก "พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว" และให้มีพระนามเต็มขึ้นต้นว่า "พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก มหันต-เดชนดิลกรามาธิบดี..." ต่อจากนั้นได้โปรดให้กรมพระดำรงทรงร่างประกาศที่จะแถลงข่าวสวรรคตแก่ราษฎร และทรงปรึกษาและตกลงกันเรื่องอื่น ๆ ต่อไป

ต่อมาอีกไม่กี่วันนัก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่ตรัสให้พ่อเข้าไปเฝ้าบนพระที่นั่งบรมพิมานซึ่งเสด็จเข้ามาประทับอยู่ ทรงปรึกษาว่าจะตั้งคณะที่ปรึกษาชั้นสูงขึ้นเหนือคณะเสนาบดี ยังไม่ทรงแน่พระราชหฤทัยว่าคณะนี้จะเรียกว่าอะไร มีผู้ถวายชื่อรายหนึ่งว่า "อภิรัฐมนตรี"

อีกรายหนึ่งว่า "สมุหมนตรี" รายแรกเติมอภิเข้าไปแก่คำว่ารัฐมนตรีซึ่งโดยรูปศัพท์แปลว่าที่ปรึกษา อีกรายหนึ่งเป็นชื่อของเกียรติพิเศษที่ในรัชกาลก่อนเคยทรงใช้พระราชทานแก่ข้าราชการผู้ใหญ่บางคน คำแปลก็ทำนองเดียวกัน ได้ทูลว่า อภิรัฐมนตรี ดีกว่าอีกคำหนึ่งเสียแต่ยังพ้องกันอยู่กับคำเดิมที่ยังมิได้เลิกใช้ ว่ารัฐมนตรี เมื่อคิดดูทุกด้านแล้วเห็นว่า "อภิรัฐมนตรี" ควรจะใช้ได้ ในที่สุดก็ทรงพระราชดำริให้ใช้คำนี้ โดยทรงตั้งเจ้านายผู้ใหญ่ ๕ พระองค์ซึ่งทรงเชี่ยวชาญในแนวราชการต่าง ๆ คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเป็นผู้ใหญ่ทั้งในพระราชวงศ์ทั้งในสังเวียนข้าราชการทั่วไปทั้งทหารพลเรือน ๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์ทรงเป็นใหญ่ในทหารทั้งบกทั้งเรือมาแล้ว ๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนรศรานุวัดติวงศ์ทรงเป็นอัครศิลปินและทนบถือว่าเที่ยงธรรมปราศจากภยาคติ ๑ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงเชี่ยวชาญมาแล้วในทางปกครองท้องที่และราชการพลเรือนทั่วไปทุกด้าน ๑ กับกรมหลวงจันทบุรีนฤนาถทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญทางเศรษฐกิจ ทั้งห้าพระองค์เป็นที่ทรงนับถือของพระองค์พระมหากษัตริย์ ในชั้นต้นก็ปรากฏว่ามหาชนทั้งไทยทั้งเทศเห็นชอบ แต่ความจริงถ้าได้ข้าราชการผู้ใหญ่ด้วยอีกสักคนหนึ่งน่าจะดี แม้จะไม่สู้เป็นที่นับถือแพร่หลายก็ยังจะแสดงว่าไม่ทรงถือพวก

ในตอนต้นแห่งรัชกาลไม่ว่ารัชกาลใด ๆ ย่อมมีงานพระราชพิธีจะต้องทำมากดั่งเป็นมาแล้วในกาลก่อน งานพระบรมศพก็กินเวลามากทุก ๆ วันจะต้องเสด็จออกทรงธรรมหน้าพระบรมศพและต้องทรงบำเพ็ญ

พระราชกุศลตามระยะเวลาที่มหาชนนิยมกันคือทุกเจ็ดวันที่ตรงกับวันสวรรคต กับวันที่ ๕๐ และวันที่ ๑๐๐ ซึ่งมีทั้งสวดมนต์เย็นทั้งเลี้ยงพระในวันรุ่งขึ้น แต่ก็ดีอย่างหนึ่งที่เป็นโอกาสที่จะได้ทรงพบปะเจ้านายข้าราชการพร้อมเพรียงกัน บางทีก็ทรงถือโอกาสทรงสั่งราชการไปด้วย เมื่อจวนจะถึงกำหนดสัก ๕๐ วัน จากวันสวรรคตได้ทรงพระราชปรารภกับพ่อว่า ในงานบรมราชาภิเษกที่จะมาถึงนั้นจะต้องเชิญชาวต่างประเทศเช่นคณะทูตานุทูตเข้ามาร่วมงาน เขาจะต้องนั่งอยู่นาน ๆ มาก ถ้าจะคิดอย่างไรแก้เหงาเขาได้บ้างจะดีที่ไม่เป็นการรื่นเริง ทรงแนะว่าถ้าได้มีหนังสืออธิบายลักษณะแห่งงานบรมราชาภิเษกพอให้เขาเข้าใจได้จะดี ทรงมอบให้พ่อคิดทำขึ้นเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อลงมือเขียนขึ้นก็เลยอดไม่ได้ที่จะค้นคว้าหาทางมาแห่งธรรมเนียมพระราชพิธีเหล่านี้ เลยเพลินที่จะเขียนหนังสือเล่มนี้ขึ้น กลายเป็นทำนองวิจารณ์พระราชพิธีในเรื่องที่มา เติมเข้าไปแก่คำอธิบายเฉย ๆ ว่าเราทำอะไรบ้าง เช่นเดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยาอันเป็นแบบอย่างของพิธีในรัชกาลที่ ๑ นั้น เป็นพิธีพราหมณ์เกือบทั้งหมด คงจะได้มาจากกรุงศรียโสธรซึ่งเราได้ระเบียบธรรมเนียมมาใช้แต่ในท้ายสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น มาถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชดำริเติมพิธีสงฆ์ไทยเข้าไปเป็นอันมากเพื่อให้เหมาะสมกับที่ไทยเราถือพุทธศาสนานั้น หนังสือเรื่องนี้(๑) เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นำออกแจกในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ก่อนวันเริ่มงาน พ่อได้

---

(๑) The Coronation of His Majesty Prajadhipok, King of Siam

รับคำทรงชมเชยจากกรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฏ์มากจนเกือบจะไม่เชื่อหู เพราะโดยปรกติท่านไม่โปรดพ่อเลย

งานบรมราชาภิเษกเป็นงานชนิดที่พ่อไม่เคยเห็น เมื่อในรัชกาลที่หกพ่อเข้าไม่ถึงเพราะเป็นผู้น้อย คราวนี้ได้หมายก่อนและได้อ่านอย่างช่ำชองแล้วได้เข้าไปดูชิด ๆ ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณในวันซ้อมด้วย

กระทรวงธรรมการ

ก. ไปดูการศึกษาทางตะวันออก

เมื่อเสร็จงานบรมราชาภิเษกมีการเตรียมคณะเสนาบดีใหม่เพราะท่านเสนาบดีหลายคนพูด ๆ อยู่ว่าจะกราบถวายบังคมลาออกเสียที บางท่านก็มีพระราชประสงค์ให้ออก วันหนึ่งมีพระราชดำรัสแก่พ่อว่า ให้เตรียมตัวไว้บางทีจะต้องเป็นเสนาบดีถ้าเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการทึกทักขึ้นมาว่าจะออกดังที่ท่านพูด ๆ อยู่ การเตรียมตัวนี้โปรดเกล้า ฯ ให้เดินทางไปดูการศึกษาในประเทศญี่ปุ่นและในบ้านเมืองตามรายทางเช่นสหพันธรัฐมลายูและฟิลิปปีนส์ ตรัสให้ขอคนในกระทรวงศึกษาไปด้วยสักคนหนึ่งพอได้ใช้สอยเป็นเลขาธิการ และทรงแนะให้ชวนอาน้อยไปด้วยอีกคนหนึ่ง เพราะในการไปเช่นนี้จะต้องมีงานสังคมถ้ามีผู้หญิงไปด้วยก็จะทุ่นแรงไม่ต้องมามัวห่วงสังคม การที่ท่านเจาะจงให้อาน้อยไปด้วยก็เพราะแม่ติดเลี้ยงนิวัตซึ่งยังอ่อนอายุมากและกำลังเจ็บ พระราชทานเงินส่วนพระองค์ช่วยอาด้วยจำนวนหนึ่ง พ่อเลือกคนในกระทรวง

ศึกษาได้หลวงตีรณสารซึ่งอาใหม่ชอบพอกันมาแต่ก่อน พ่อเองนึกไม่ออกว่าจะเลือกผู้ใดไปด้วย ครั้งหนึ่งพ่อขาดผู้ช่วยในกรมราชเลขาธิการไปหาปลัดทลฉลองศึกษาธิการขอให้เขาช่วยแนะใครให้สักคนหนึ่งจากกระทรวงนั้นเพราะเห็นมีนักเรียนนอกกลับมาเนืองๆ เขาแนะให้คนหนึ่งแต่ภาษาอังกฤษของครูใหม่ๆ เหล่านี้ไม่เทียบได้กับนักเรียนนอกรุ่นเก่าสมัยพ่อเป็นนักเรียนที่นอก ถ้าจะขอพวกรุ่นเก่านั้นมาเขาก็มีตำแหน่งใหญ่โตเกินไปเสียแล้ว ดังนี้ จึงไม่กล้าไปเที่ยวเลือกเอง แต่หลวงตีรณสารนี้ความรู้ความไว้วางตัวดีพร้อมไม่ขายหน้าชาวต่างประเทศเลย ทั้งตั้งใจทำงานดียิ่ง(๑)

เราสามคนกับนายบุษย์เสมียนซึ่งให้ทำหน้าที่คูเรียด้วยออกเดินทางต้นเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ โดยรถไฟสายใต้เพราะเวลานั้นยังไม่มีการบินทั่วถึงอย่างปัจจุบัน ไปแวะหาดใหญ่เยี่ยมคำนับครูเดิมของพ่อซึ่งบัดนี้ท่านเป็นพระยาสุรินทราชาสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ท่านประจำอยู่ที่สงขลาและต้อนรับเป็นอย่างดี ท่านพูดเล่นๆ ว่า “ท่านเป็นใหญ่เป็นโตแล้วถ้าทำไม่ดีกระหม่อมหยิกเหมือนอย่างครั้งโรงเรียนราชกุมารนะ” การเดินทางของเราจะขอไม่กล่าวถึงในที่นี้เพราะอาน้อยเขียน “เที่ยวประเทศตะวันออก” ของแกไว้ต่างหากจนได้พิมพ์ไปแล้วหลายคราวเป็นที่รู้จักกันอย่แล้วในจำพวกนักเลงอ่านหนังสือ(๒) เมื่อถึงสิงคโปร์แล้วเราลงเรือเมล์ใหญ่ไปแวะ

---

(๑) ต่อมาเป็นพระตีรณสารวิศวกรรม ได้รับราชการในตำแหน่งที่รับผิดชอบยิ่งขึ้น จนถึงเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

(๒) พิมพ์ครั้งใหม่ที่สุด เติมเรียก *เที่ยวประเทศตะวันออกตะวันตก* โรงพิมพ์ศิวพร พ.ศ. ๒๕๑๕

ฮ่องกง ที่นี่ได้พยายามตีตั๋วรถไฟผ่านเมืองจีนเพื่อจะไปเที่ยวกรุงปักกิ่ง แต่ไม่มีรถไฟใดจะยอมขายตั๋วให้โดยเหตุที่ยังมีการรบพุ่งกันอยู่ในบริเวณตามทาง เราสืบได้ความว่าถ้าลงเรือไปขึ้นที่เทียนจินแล้วขึ้นรถไฟจากนั้นไปปักกิ่งอาจทำได้โดยสะดวกแต่จะต้องเสี่ยงภัยเล็กน้อยเวลาเดินทางในรถไฟ เราก็ตกลงทำดังนั้น ได้ผลเป็นที่พอใจที่เดียวเพราะปักกิ่งนั้นยังไม่เป็นคอมมูนิสต์และงดงามน่าดูอย่างยิ่ง จอมพล ยวนซีไข ซ่อมไว้เมื่อไม่กี่ปีมานี้ด้วยหวังว่าจะขึ้นราชาภิเษกเป็นฮ่องเต้แทนพระเจ้าแผ่นดินองค์เก่าที่ถูกปลดไป เวลานั้นไทยเรามิได้มีทางพระราชไมตรีกับจีนเป็นทางการเพราะเกี่ยงรายละเอียดกันอยู่ เราจึ่งเดินทางไปเที่ยวฐานทัศนาจรมิใช่โดยราชการสถานใด ทางจีนขณะนั้นก็ยังไม่เรียบร้อย หามีรัฐบาลปกครองบ้านเมืองไม่ แต่เจ้าหน้าที่ต่าง ๆ เขาช่วยเหลือตามสมควรทุกแห่งไป รัฐบาลญี่บุ่นซึ่งเตรียมจะรับรองเราเป็นแขกทางราช-การอยู่ทางเมืองญี่บุ่นก็สั่งทูตของเขาให้คอยดูแลเอื้อเฟื้อเราระหว่างอยู่ในเมืองจีนด้วยจึ่งมิได้ติดขัดประการใดกลายเป็นได้รับความเพลิดเพลินทุกแห่งไป เมื่อกลับมาถึงเมืองไทยพระเจ้าอยู่หัวทรงทักในวาวะแรกที่เข้าไปเฝ้าว่าฉันตั้งตาคอยอ่านหนังสือพิมพ์อยู่ทุกวันด้วยห่วงว่าจะพบข่าวว่าเขาตัดหัวเธอเสียแล้ว

การเดินทางของเราต่อไปข้างหน้าจากปักกิ่งนั้น ได้ไปรถไฟผ่านด่านกำแพงยักษ์ที่ชานไฮ้กวน เข้าไปในแดนแมนชูเรีย พักสองวันที่นครมุกเด็นแล้วต่อไปยังเกาหลี รัฐบาลญี่บุ่นรับรองแข็งแรงที่นั่น แล้วต่อไปลงเรือข้ามไปประเทศญี่บุ่น ในประเทศนั้นได้อยู่นานเพราะ

พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้ไปราชการ อนึ่ง เมื่อไปฮ่องกงได้รับพระราชโทรเลขทรงตั้งให้เป็นผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงซึ่งโปรดให้เรียกว่ากระทรวงธรรมการโดยรวมงานศึกษาธิการเข้ากับงานทางศาสนาด้วย พระราชปณิธานที่จะให้ทางพระได้ช่วยการศึกษาเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ห้า ระหว่างที่ไปญี่ปุ่นนี้จึงเป็นเสนาบดีและได้รับการต้อนรับในฐานะเช่นนั้น ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระยุพราชผู้ทรงสำเร็จราชการแทนพระองค์สมเด็จพระราชบิดา พระยุพราชนี้ก็คือสมเด็จพระจักรพรรดิหิโรหิโตในปัจจุบันนี้ ระหว่างอยู่ในญี่ปุ่นแม่ได้เดินทางมาสมทบด้วย(๑) จากญี่ปุ่นเราลงเรือมาเที่ยวเมืองขึ้นฝรั่งเศสซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า อินโดจีนของฝรั่งเศส ได้ถือโอกาสไปชมกรุงศรียโสธรที่ฝรั่งเรียกว่า อังกอร์ธมและได้เฝ้าพระเจ้าศรีสวัตถิแห่งกรุงกัมพูชาทรงรับรองเป็นอย่างดี มีละครเรื่องอิเหนาตอนใช้บนให้ดูด้วย (เล่นบนพลับพลาสูง) ออกจะแปลกใจหน่อยหนึ่งที่ละครนั้นร้องบทพระราชนิพนธ์พระพุทธเลิศหล้านี่เอง แต่มีเจรจาดำเนินความเป็นภาษาเขมร แบบแผนนาฏศิลป์ก็เห็นได้ชัดว่าได้ไปจากไทย ตลอดจนกระทั่งครูละครบางท่านอยากจะได้เฝ้าถวายตัวพระเจ้าแผ่นดินของเขาก็คลานออกมาแตะโน่นแตะนี่คล้ายจะช่วยตัวละคร บางทีอาจจะหยิกเอาด้วยซ้ำ เราใช้รถยนต์เดินทางจากพนมเปญไปลงเรือที่เค็ปมายังเมืองไทย ขอเติมสักหน่อยหนึ่งว่าเมื่อได้ดูสถานที่ทั้งที่เป็นโบราณวัตถุอันน่าพิศวงในศรียโสธรแล้วไปดูพระราชวังที่พนมเปญแล้วจะเห็นได้ว่า ในชั้นเดิมไทยเราเอาอย่างเขมรในทางศิลป

---

(๑) พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙

แต่เมื่อเขมรทรุดโทรมลงไปแล้ว พระราชวังที่พนมเปญบอกชัดว่าเอาอย่างไทยทั้งในทางสถาปัตยศิลป์ ทั้งในทางออกแบบทำแผนที่วัง หมู่พระที่นั่งซึ่งตรงกับพระมหามณเฑียรของเรานั้น พระที่นั่งองค์กลางเป็นท้องพระโรงเรียกว่าพระที่นั่งเทวาวินิจฉัย สองข้างก็มีหอพระและหออะไรอีกองค์หนึ่งทำนองหอพระสุราลัยพิมานของเรา "วัดพระแก้ว" ก็มีพระอุโบสถพระแก้วเขียว มีพระพุทธรูปยืนสองข้างทำนองพระพุทธเลิศหล้าและพระพุทธยอดฟ้าของเรา รอบบริเวณโบสถ์ก็มีระเบียงเขียนเรื่องรามเกียรติ์ เรียกตามไทยว่ารามเกร มิใช่รามายณเหมือนที่สลักไว้ที่พระนครวัดในกรุงศรียโสธร

ข. ปฏิบัติราชการธรรมการ

ก่อนที่จะเล่าประวัติต่อไปในระยะเวลาอีกประมาณสี่สิบปีข้างหน้า อยากจะขอตั้งข้อสังเกตในเรื่องลักษณะที่ชีวิตของพ่อได้ดำเนินมาและดำเนินต่อไปในสี่สิบปีต่อจากระยะต้นรัชกาลที่เจ็ดนี้สักหน่อย ได้เล่ามาแล้วว่าแต่ยังเล็กได้เข้าเรียนหนังสือก็ออกจะได้ผลสำเร็จพอสมควรในโรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนหนังสือไทยเมื่อบวชเณรอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ได้รับความยกย่องจากครูบาอาจารย์และได้ขึ้นหน้าเพื่อนนักเรียนในระดับอายุเดียวกัน เป็นอันว่าได้ค่อย ๆ ดีขึ้นโดยลำดับ มาชะงักลงตอนหนึ่งที่ตัวเองอวดรู้หรืออวดดื้อเลิกสนใจกับภาษาอังกฤษเพราะไม่คิดจะไปเรียนที่นอก ความเจริญในชีวิตจึงได้ชะงัก แต่นับแต่ไปเรียนที่รักบี้ อนามัยดีขึ้นก็นับว่าได้ค่อย ๆ ขึ้นจากเด็กดื้อที่ไม่มีแววว่าจะเรียน

ที่บ้านศาลาแดง

อะไรได้จริงจัง เป็นนิสิตที่เรียนได้จนถึงรับปริญญาเกียรตินิยมอันดับสอง ชีวิตต่อมาถ้าทำกราฟต์ดูคงจะโลดโผนขึ้นลงมาก เพราะนับแต่ทำราชการจนได้เป็นเสนาบดีเมื่ออายุ ๔๑ แล้วได้จมโครมลงไปในห้วงลึกจนแทบจะเอาชีวิตไว้ไม่รอดและถึงรอดอยู่ก็อยู่มาอย่างหวาดๆ อยู่ว่าอาจตกต่ำลงไปถึงติดคุกหรือแม้ยิ่งกว่านั้นก็ได้ แต่แปลกที่อากลาง (ฉัตรมงคล) ผู้ชอบคำนวณโชคชะตาในวงญาติที่สนิทพูดอยู่เรื่อยว่า "เจ้าพี่ยังไม่ถึงที่สุด ยังจะขึ้นไปอีก สูงกว่าที่เป็นมาแล้ว" ก็หัวเราะๆ กันไปว่า แม้เขาจะพยากรณ์ว่าจะขึ้นอีกสูงกว่าเก่าก็ไม่เห็นมีทางใดได้ เพราะแต่ก่อนก็ได้เป็นถึงเสนาบดีแล้ว แล้วก็ไม่ได้นึกถึงคำพยากรณ์นี้อีก แต่แม้ต่อมาได้ขึ้นไปอีกจริงๆ จนถึงได้ทำงานแทนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินก็ดี ก็ยังมีเวลาถูกถอดลงไปถึงสองครั้ง น่าทำกราฟต์ดูเล่นจริงๆ

ทีนี้จะได้ดำเนินเรื่องต่อไป พ่อกลับจากญี่ปุ่น(๑) มาถึงเมืองไทยไปพักอยู่ที่บ้านถนนราชวิถี ท่านอาหญิงกลาง (สุมนมาลย์) อาสามาเลี้ยงนิวัตระหว่างที่แม่ไปญี่ปุ่นกับพ่อ ท่านใจดีมากเลี้ยงนิวัตเป็นอย่างดี ทั้งที่ไปเจ็บใส่ท่านมากมาย เวลาพ่อกลับมาได้ตามมาหาหนูที่บ้านคุณทวดที่ถนนเพชรบุรี ท่านอาอุ้มออกมาหาพ่อก็ไม่ดื้นรนแปลกหน้าแปลกตาอย่างไร หน้านวลน่ารักมาก ที่แยกย้ายกันอยู่นี้เพราะได้เริ่มรื้อวังตลาดน้อยเพื่อจะทำเป็นห้องเช่าด้วยเราสิ้นหวังในการที่จะอยู่ต่อไปในวังนั้นแล้ว พ่อไปอยู่บ้านถนนราชวิถีเพราะมันเงียบดีแต่บ้านเล็กไม่พอจะอยู่กันได้หมด คุณทวดท่านจึ่งไปอยู่ที่บ้านถนนเพชรบุรีที่เราเข้าเงินกันซื้อใหม่ แต่พ่อยังไม่มีเรือนจะอยู่

---

(๑) ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๙

การทำงานของพ่อนั้น นึกถึงเมื่อแรกจะมีอาชีพ เข้าไปสมัครรับราชการที่มหาดไทยไม่มีใครรังเกียจหรืออิจฉาเพราะได้ตำแหน่งต่ำ เราเองหยิบไม่ถูกว่าจะได้อะไรทำ ไปได้งานมากต่อเมื่อไปอยู่อยุธยา ครั้นเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้มารับราชการในกรมราชเลขา คนในนั้นก็มองดูพ่อด้วยใจเป็นมิตร ทั้งนี้เพราะท่านเหล่านั้นท่านเคยทำงานร่วมกับเสด็จบู่ด้วยน้ำใจยังจงรักภักดีอยู่ ท่านจึ่งยังมีน้ำใจดีต่อลูกของนายเก่ามาตอนนี้เข้าไปทำที่กระทรวงธรรมการไม่รู้จักกับใครจริงจังเลย รู้สึกว่าเขาทั้งนั้นเห็นพ่อเป็นคนมาจากภายนอกมาสวมเข้าเหนือเขาทั้งหมดก็เห็นจะไม่สู้พอใจที่เดียวนัก มีเพื่อนเก่าที่เคยเป็นนักเรียนนอกมาด้วยกันตอนนี้ก็ไม่เห็นรักกันอย่างแต่ก่อน เลยรู้สึกว่าการที่เข้าไปโดยไม่มีพวกพ้องซึ่งน่าจะทำให้เขาวางใจว่าจะไม่ไปถือพวกนั้นหาได้ผลสมกับความตั้งใจดีของเราไม่ นอกจากนั้นกระทรวงนี้เป็นกระทรวงใหญ่มีคนทำงานอยู่หลายพวกหลายพรรค บางพวกก็เกลียดกันกับที่เป็นต่างพวก แต่การที่เราเข้าไปก็มิได้ทำให้ใครรู้สึกว่าเราเข้าไปฉันมิตร จะขอความรู้อันใดที่เป็นงานเก่าก็ได้มาแต่อย่างเสียไม่ได้ ถ้าไม่ซักดักเอาความก็ไม่ได้ความอันใดกี่มากน้อย ข้าราชการที่มีน้ำใจยุติธรรมไม่ตั้งแง่มักเป็นพวกหนุ่มๆ ที่เพิ่งกลับเข้ามาจากเล่าเรียนที่เมืองนอก เช่น หลวงตีรณสาร หรือมิฉะนั้นก็พวกครูแก่ๆ ที่ไม่หวังอำนาจวาสนาในกระทรวงหากอยู่ๆ ไปพอมีทางเลี้ยงชีพเท่านั้น พวกนี้ถึงแม้ดีก็ช่วยอะไรมิได้ ส่วนราชการนั้นพระเจ้าอยู่หัวท่านทรงเห็นว่าดำเนินมาแล้วในทางที่จะไม่ช่วยชาติได้พอเพียง เพราะการศึกษาที่ให้แก่กุลบุตรเป็นไปในลักษณะ

กับคุณย่าที่บ้านถนนเพชรบุรี

บ้านถนนเพชรบุรี

จะเพาะคนทำงานตามสำนักงานต่าง ๆ หรือที่เรียกว่า "งานนั่งออฟพีศ" และงานสอนนักเรียนชั้นต่ำ ๆ บัดนี้ถึงเวลาแล้วที่จะเร่งรัดให้คนที่เข้ามาเล่าเรียนได้เรียนวิชาชีพที่จะอาศัยเป็นหลักทำมาหากินพึ่งตัวเอง เพราะออฟพีศราชการต่าง ๆ ก็เต็ม ๆ ไปตามกันหมดแล้ว ข้อนี้ใช่ว่าจะไม่มีผู้ใดในกระทรวงนี้ไม่รู้สึกเลยก็หามิได้ หากแต่ครูต่างคนก็ต่างสันทัดแต่สอนหนังสือ แม้ทางรัฐบาลกลางจะได้กำชับมาให้ส่งเสริมวิชาชีพ เช่น การเพาะปลูก ครูเก่า ๆ เหล่านี้ก็ยังไม่ใคร่พยายามจริงจัง ได้ไปดูการสอนแทบทั่วทั้งประเทศไทยโดยมากเมื่อทราบว่าแนวทางของรัฐบาลกลางใคร่จะให้เน้นทางวิชาชีพก็หาตำรามากางสอนไป เมื่อถามถึงว่าได้ทำอย่างไรที่จะให้เด็กนักเรียนได้มีนิสัยขวนขวายในทางเพาะปลูกหรือวิชาชีพใด ๆ ก็ได้รับตอบโดยมากว่าโรงเรียนมีสวนผักให้นักเรียนได้เรียนแต่ได้ความว่า สวนผักเหล่านี้เขาจ้างคนงานมาทำการที่ต้องลงแรงนักเรียนเพียงแต่ไปดู เหมือนหนึ่งนักเรียนเป็นผู้ดีจะเอาไปใช้ถูลู่ถูกังทำงานลงแรงอย่างไรได้ เรื่องพรรค์นี้ได้พยายามชี้แจงให้ครูแก้ด้วยการลงแรงเองก็ไม่ใคร่ได้ผล ขอร้องให้นายอำเภอหรือผู้ปกครองท้องที่ช่วยก็ไม่ได้ผล แต่แปลกที่ไปได้ผลทางตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งมีเจ้าคณะมณฑลท่านเห็นชอบที่จะเข้าช่วยกิจการของโรงเรียนวัดด้วยวิธีส่งเสริมการเรียนวิชาชีพ เช่น เพาะปลูก ท่าน คือ ที่ภายหลังได้เป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ชื่อเดิมชื่ออ้วน เป็นชาวอีศาน บ้านเดิมอยู่อุบล จึงได้ติดต่อช่วยกันคิดหาทางที่จะขยายความคิดของท่านให้ได้ทำกันกว้างขวาง ไม่แต่ในจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหากให้ทั่วไปทั้งภาค แล้วจะได้ขยายให้แผ่ไปถึงส่วนอื่น ๆ ในเมืองไทย

ค. ขอความช่วยเหลือคณะสงฆ์

เรื่องที่ขอให้ทางสงฆ์เข้าช่วยสอนครูให้เบนความอบรมจากวิชาหนังสือแท้ ๆ มาเน้นทางวิชาชีพนี้ เป็นพระราชดำริของพระเจ้าอยู่หัว เพราะเหตุฉะนี้จึงได้โปรดให้รวมกรมธรรมการมาเข้ากับงานศึกษาธิการ ในเวลาที่แล้วมาก็เคยช่วยกันทำอยู่แต่มาถึงสมัยปลายๆ รัชกาลที่หก พวกครูออกจะรังเกียจว่าพระไม่มีความรู้ทางวิชาครูเกรงจะเข้ามาชักจูงให้ผิดหลัก จึงเกิดขัดแย้งกันขึ้นระหว่างพระกับครูถึงขั้นที่ทางคณะสงฆ์ขอพระราชทานให้แยกกรมธรรมการออกจากศึกษาธิการไปขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ในรัชกาลที่หก พังเสียงดูก็ออกจะได้ความว่าฝ่ายครูก็พอใจที่จะได้ทำงานโดยไม่ต้องเกรงใจพระ ครั้นเมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้กลับไปรวมกันใหม่พวกคณะครูเห็นว่าเป็นพระบรมราโชบาย ก็ไม่กล้าแย้งแต่สังเกตว่าปฏิบัติการไปไม่สู้จะเต็มใจทีเดียวนัก

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ ทรงพระวิตกอยู่เหมือนกันในเรื่องพระนี้ เมื่อเวลาที่พ่อจะเข้าไปในกระทรวงนั้นก็ทรงกำชับว่า “เธอระวังทางพระให้ดี ๆ นะ อย่าให้ไปขัดแย้งกันเหมือนเมื่อก่อน ๆ ได้” แต่พ่อเข้าไปแล้วไม่เคยขัดใจกันเลยกับพระ รู้สึกว่าพระท่านพอใจจะช่วยด้วยส่ง จริงอยู่นอกจากสมเด็จพระมหาวีรวงศ์แล้ว พระที่ช่วยจริงจังและแข็งแรงมีน้อย แต่ท่านไม่ตั้งแง่จะขัดกันกับเราเลย บางองค์เช่นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ท่านช่วยจริง ๆ มากทีเดียว พ่อเข้าไปอยู่ในกระทรวงนั้นห้าหกปี ต้องขัดใจกับพระแต่องค์เดียว ท่านเป็นเจ้าอาวาสในกรุงเทพฯ ท่านกระด้างกระเดื่องต่อสมเด็จพระวันรัตเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร ซึ่ง

เป็นนายของท่าน ในที่สุดท่านท้าสมเด็จ ฯ ว่าถ้าไม่ลงความเห็นกับท่านฯ ขอลาออกจากตำแหน่งเจ้าอาวาสและขอคืนสมณศักดิ์ สมเด็จส่งเรื่องมาขอให้ช่วยว่ากล่าว พ่อได้สั่งสังฆการีให้ไปหาท่านเรียนท่านว่าเรื่องออกจากตำแหน่งเจ้าอาวาสนั้นเป็นเรื่องระหว่างท่านกับสมเด็จนายของท่าน เสนาบดีไม่ต้องการจะเข้าไปแทรกแซง แต่ที่ท่านคืนสมณศักดิ์นั้นพ่อเห็นว่าเหมือนท้าทายพระเจ้าแผ่นดินขอให้ท่านถอนความเห็นนี้เสีย วิสัยพระเจ้าแผ่นดินไม่พึงทรงง้อใครแม้แต่ผู้นั้นจะเป็นพระ ถ้าท่านยืนยันจะให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลให้จงได้และถ้ารับสั่งถามความเห็นพ่อแล้วพ่อก็จำจะต้องทูลว่าควรทรงรับคืนโดยไม่เห็นทางง้อประการใด ท่านโกรธมากเลยตอบมาว่าพูดไปแล้วไม่คืนคำ เมื่อนำความขึ้นกราบบังคมทูลขึ้นไปมีพระราชดำรัสถามว่าจะควรทำอย่างไร ได้ทูลว่าก็ควรปล่อยให้ออกไป พระองค์นั้นท่านโกรธมาก

ม. อุปสรรค

เมื่อได้ดูงานใกล้ชิดจึงเห็นเหตุแห่งการที่ติดขัดต่างๆ ในกระทรวงนั้น อันพอจะรวมใจความพูดสั้นๆ ได้ว่า การอันใดที่กระทรวงศึกษาธิการจะปรับปรุงโดยจะต้องใช้เงินแล้ว พูดกับคลังไม่สำเร็จ แล้วกระทรวงนี้ก็ผืนทำไปโดยไม่ได้เงินจากคลังมาพอเพียง ยกตัวอย่างเช่น –

๑. เรื่องเงินเดือนครู เดิมทีเดียวมีความตกลงกันอยู่ว่า เป็นความจำเป็นที่จะต้องเพิ่มครูมาก แต่เพื่อจะผ่อนผันการใช้สอยของรัฐบาลกลาง ได้ตกลงกันให้เพิ่มเงินใช้สำหรับการนี้มีจำนวนจำกัด แต่มาใน

สักสามปีนี้ กระทรวงศึกษารับคนเข้าเป็นครูมากกว่าที่ตกลงกันไว้ตั้งสองสามเท่า คลังก็ไม่ให้เงินอันใดเพราะถือว่าศึกษาทำโดยพลการศึกษาจึงต้องเฉลี่ยเงินที่ได้มาทุก ๆ ปี แทนที่จะตั้งเงินเดือนให้ครูที่เข้ามาใหม่คนละ (สมมตว่า) ๕๐ บาท เขาให้น้อยกว่านั้นเพื่อเอาเศษเหลือไปสมทบกับเศษอื่น ๆ เป็นให้ได้ครูเข้ามามากขึ้นกว่าที่ตกลงกันไว้กับคลัง คลังก็ยอมรับรู้ไม่ได้ เพราะครูเหล่านี้ย่อมเพิ่มจำนวนคนที่จะมีสิทธิรับเบี้ยบำนาญในเวลาข้างหน้าโดยที่คลังไม่ได้กันเงินไว้เผื่อ ส่วนครูผู้รับเงินเดือนเองก็ไม่ได้ถึงขีดที่หวังไว้และไม่พอกิน

๒. ศึกษาคิดทำระบอบประถมศึกษาขึ้นเพื่อบังคับให้เด็กรู้หนังสือแพร่หลายขึ้น ซึ่งก็ชอบด้วยเหตุผล แต่ศึกษาไม่สามารถตกลงกับคลังให้ให้เงินมาใช้จ่ายในการนี้ได้ จึงคิดให้เก็บเงินศึกษาพลีทำนองภาษีการเรียน ซึ่งว่าที่จริงแล้วไม่เหลือบ่ากว่าแรงเพราะกำหนดเอาต่าง ๆ กันสุดแต่ท้องที่ไหนจะสมบูรณ์มากหรือน้อย แต่ในการนี้ศึกษามิได้รับความเห็นชอบจากเจ้าหน้าที่กระทรวงที่เกี่ยวข้องเช่นคลังและมหาดไทย ศึกษาเก็บเอาเองโดยใช้เจ้าหน้าที่ธุรการของศึกษาเป็นผู้เก็บดุจดังค่าเล่าเรียนตามโรงเรียน เจ้าหน้าที่ต่างกระทรวงเหล่านั้นจึงไม่รับรู้และไม่รับช่วยเหลือ ซึ่งก็ผิดไม่น้อยไปกว่าศึกษาเพราะได้ออกเป็นกฎหมายไปแล้ว แต่ก็ไม่มีผู้ใดช่วยพวกครูและเจ้าหน้าที่ธุรการศึกษาต้องทำเองสุดแต่จะทำไปได้ ปรากฏว่าบกพร่องอยู่มากเหมือนกัน

พ่อเองเคยสังเกตอยู่ระหว่างเป็นเลขาธิการของเสนาบดีสภานั้นว่าเมื่อใดศึกษามีเรื่องเสนอขึ้นมา ซึ่งนาน ๆ จะมีครั้งหนึ่ง ก็ถูกเสนาบดี

อื่นคัดค้านเรื่อยไป จนฉงนว่าเหตุไรจึ่งเป็นดั่งนั้น ต่อเมื่อเข้าไปอยู่ในกระทรวงนั้นแล้ว จึ่งเริ่มเข้าใจ แต่เมื่อเข้าใจแล้วไม่ช้าก็หมดโอกาสที่จะแก้ไขให้ถูกทางได้ เพราะต้องออกเสียโดยเกิดเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ความลำบากอีกอย่างหนึ่งคือเรื่องคน ข้าราชการในกระทรวงนั้นโดยมากก็คนดีไม่เกะกะอย่างไร แต่ก็มีที่ไม่ดีอยู่บ้าง ตามธรรมดาของโลก พวกเกะกะแม้มีน้อยอาจออกเสียงหรือออกแรงเกะกะชนะพวกที่เรียบร้อยได้ พ่อเข้าไปอยู่ได้สักสามปีจึ่งค่อยง่ายขึ้น คนเรียบ ๆ ที่ไม่แน่ใจว่า “ท่านจะเอาพวกพ้องเข้ามาขี่คอหรือไม่” ก็ค่อยวางใจว่าเราจะเป็นยุติธรรม ก็เกิดเปลี่ยนแปลงการปกครอง หมดเวลาที่จะได้ทำงานพอดี

ไม่จำเป็นจะต้องพูดให้พ้นเผื่อไปว่า งานใหญ่อย่างนี้โดยเฉพาะที่มิใช่งานเทคนิคเรื่องคนทำงานสำคัญยิ่ง ถ้าปรับปรุงไม่ได้เหมาะงานก็ไม่เดิน ในกระทรวงศึกษาที่เปลี่ยนชื่อมาเป็นธรรมการบัดนี้ งานทั้งหมดอยู่ที่ปลัดทูลฉลองซึ่งมีทั้งอุตสาหะยวดยิ่งทั้งความสามารถ ถ้าเรารักสบายพอเข้าไปเป็นเสนาบดีก็ปล่อยให้ปลัดทำไปตามเดิมก็คงไม่มีความลำบากอันใด แต่พ่อรับพระบรมราชโองการมาให้เปลี่ยนแปลงระเบียบการบางอย่างซึ่งเห็นกันว่าพ้นสมัยเช่นที่ว่ามาแล้วว่า แต่ก่อนเราสอนหนังสือให้เพาะเสมียนไว้ใช้ในราชการ มาบัดนี้ราชการชักจะไม่มีที่รับคนเหล่านี้ จำเราจะต้องเบนนักเรียนไปในทางอาชีวศึกษา ข้อนี้คิดว่าเด็กนักเรียนเห็นด้วย แต่ผู้ปกครองเด็กยังมีอยู่อีกมากที่ยังอาลัยอาชีพทำราชการอยู่ ส่วนผู้ให้การศึกษาแม้จะเห็นด้วยว่าควรเบนการศึกษาให้ไป

ทางพึ่งตัวเองเป็นอาชีพก็ไม่เห็นแสดงว่าคิดออกได้อย่างไรที่จะเบนดั่งว่า เพราะเคยชินมาเสียนานแล้วที่จะให้เด็กเรียนไปในทางเป็นเสมียน ท่านผู้ใหญ่ท่านหนึ่งตรัสแสดงยินดีแก่พ่อในการที่ได้รับพระมหากรุณายกย่องให้ไปทำงานสำคัญของชาตินั้น แต่ท่านตรัสว่า "งานนี้ฉันก็เชื่อว่าเธอสามารถจะทำได้ถ้ามีเครื่องมือ (คือคน) แต่คนที่มีอยู่นั้นจะสอนแต่หนังสือ เพราะเคยมาแล้วอย่างช่ำชอง" ท่านตรัสเป็นอุปมาต่อไปว่า "ถ้าเธอสามารถจะขนเอาพวกนี้ลงเรือไปจมทิ้งเสียที่ปากอ่าว แล้วใช้แต่คนหนุ่ม ๆ ที่มีอยู่หรือจะได้มาใหม่และหัดขึ้นในทางที่เราปรารถนานั่นแหละเธออาจทำงานนี้ได้สำเร็จ" พ่อเองรับสารภาพว่าวิธีรุนมาก ๆ นี้ไม่ชอบ พยายามเข็นเอาคนเก่าที่พอจะเข็นได้ดีกว่าทั้ง ๆ ที่เขาไม่ค่อยจะเชื่อเรา เพราะเราไม่เคยเป็นครูและไม่เคยเรียนวิชาครู ฉะนั้นอย่างไรก็ดี ได้พยายามทำงานร่วมกันไปกับปลัดคนนั้นเพราะเคยรักใคร่กันมามาก แม้ในตอนหลัง ๆ นี้ใคร ๆ ก็เตือนว่าเขาข่มขี่เสนาบดีของเขาได้จนเคยตัวเสียแล้ว จะไปใช้เขาทำอย่างที่ไม่เหมือนที่เขาเคยนั้นคงจะไม่สำเร็จ ในที่สุดก็ไม่สำเร็จจริง ๆ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ย้ายเขาไปรับตำแหน่งที่สูงเท่าเดิมในกระทรวงอื่น ส่วนทางธรรมการเจ้านายที่ทรงเอาพระทัยช่วยถึงแนะปลัดให้ใหม่ก็มี แต่พ่อเห็นว่าถ้าจะเลือกคนนอกอาชีพครูเข้าเป็นที่สองจากพ่อซึ่งเป็นคนมิได้สังกัดธรรมการมาก่อนจะเป็นเหตุให้คนในกระทรวงนั้นบังเกิดโทมนัสนัก จึงได้เลือกเอาพระยาวิทยาปรีชามาตย์ซึ่งเคยรู้จักกันมา ทั้งเป็นน้องของเสนาบดีเก่าและเป็นคนสังกัดธรรมการอย่างไม่มีปัญหา พระยาวิทยานั้นถ้าจะเปรียบกับปลัด

คนเก่าก็ไม่ปราชญ์เปรื่องหรือเคยชินกับงานเก่าแต่มีความสัตย์สุจริตและความตั้งใจกับทั้งกัลยาณธรรมเป็นอย่างดี ผู้คนนับถือได้ทั่วไป

งานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งซึ่งปลัดทูลฉลองเก่าเคยทำมาเป็นผลสำเร็จอย่างดีก็คืองานลูกเสือ ปลัดทูลฉลองเก่ารับผิดชอบโดยตรงจากสภานายก คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสนาบดี (เก่า) ไม่มีเสียงอันใด แต่ลูกเสือก็คือนักเรียน เป็นส่วนใหญ่มากอันหนึ่งของงานจริยศึกษาอาจทำให้เป็นผลได้ไกลในทางอบรมนิสัยเด็กยิ่งกว่าที่ให้ไปฟังเทศน์เพราะเทศน์นั้นเด็กก็ย่อมเบื่อที่จะฟัง พ่อจึงได้ทูลอาสาต่อพระเจ้าอยู่หัวว่าจะขอสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่นี้เอง

ง. งานลูกเสือ

พ่อเข้าไปรับเป็นอุปนายกลูกเสือได้ไม่ช้าก็ถึงเวลาที่จะต้องจัดการชุมนุมลูกเสือประจำทุกสามปี งานนี้ได้หัวแรงใหญ่ที่หลวงซึ่งบัดนี้เป็นพระตีรณสารในหน้าที่เลขาธิการ ให้พระราชธรรมนิเทศทำหน้าที่ออกแบบงานเพราะเขาสนใจอยู่แล้วและเขาก็มีปัญญาว่องไว ตั้งค่ายชุมนุมลูกเสือที่เป็นผู้แทนหน่วยจากท้องที่ต่าง ๆ ขอให้พระยาสุรพันธเสนี (อั้น บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลราชบุรีซึ่งบังคับบัญชาลูกเสือราชบุรีอยู่แล้วนั้นเป็นผู้บังคับการค่ายในสวนสราญรมย์ งานเจ็ดวันเหนื่อยไปตามกันในระหว่างเจ้าหน้าที่โดยเฉพาะที่ประจำค่ายเพราะค่ายเปิดแต่เช้าลูกเสือนอนและหุงต้มในค่ายของตนในพระราชอุทยานนั้น กลางวันก็มีงานพลศึกษาและแข่งขันต่าง ๆ ตลอดจนแสดงฝีมือในทางหัตถศึกษา ค่ำลง

มีการแสดงตำนานและวิชาลูกเสือบีดค่ายราวเที่ยงคืนแต่เจ้าหน้าที่เกือบไม่ได้นอนเลยเพราะเมื่อบีดค่ายแล้วย่อมมีงานติดต่อต่าง ๆ ที่ไม่มีเวลาจะทำระหว่างที่เบีดค่าย พ่อไม่ได้นอนในค่ายแต่โดยปรกติก็ไปถึงแต่เช้ามากกว่าจะกลับบ้านได้ไม่ใคร่ก่อน ๒ นาฬิกา แท้จริงคนอื่นทำให้แทบหมดแต่เราเป็นเจ้าของงานก็ต้องสนใจติดตามงานตลอดไปอย่างใกล้ชิด

จ. จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

ราชการอีกแผนกหนึ่งที่นับว่าสำคัญก็คืองานมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ งานมหาวิทยาลัยนี้ความจริงเห็นจะต้องรับว่าตั้งขึ้นเร็วไปหน่อย แต่สำหรับพ่อไม่มีปัญหาเรื่องนี้เพราะตั้งมาเป็นหลักเป็นฐานแล้ว จริงอยู่ความเห็นในที่สูงมีอยู่ว่าพ่อควรจะเลิกล้มเสียเพราะยังไม่จำเป็น แต่พ่อค้านอย่างเต็มที่ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าก็ทรงสนับสนุนให้พ่อปรับปรุงให้ดีขึ้นต่อไป ในรัชกาลที่หกเมื่อแรกตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นได้หน่อยหนึ่งนั้น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ได้ทรงขวนขวายติดต่อกับมูลนิธิรอคคะเฟลเลอร์จนได้ตกลงมีการร่วมมือในทางแพทยศึกษาขึ้นเป็นงานใหญ่ ที่ว่าร่วมมือนี้ทำทาง ๑. ก่อสร้างสถานที่สวมลงไปบนโรงพยาบาลศิริราชให้เป็นที่เรียนวิชาแพทย์ทันสมัย ให้มีทุกแผนกของวิชาแพทยศาสตร์ เช่น อายุรศาสตร์ ศัลยศาสตร์ สูตศาสตร์ และนรีเวชวิทยา กายวิภาควิทยา ชีววิทยา เป็นต้น จะต้องมีทั้งที่รักษาคนเจ็บทั้งห้อง “แหลบ” ห้องบรรยาย ที่อยู่ผู้เข้ามาเรียน ทั้งนี้ ได้ขยายที่ดินออกไปเบื้องหลังและข้าง ๆ ได้โอนเอาโรงเรียนวังหลังมาเป็นที่พัก

นางพยาบาล การก่อสร้างนี้เป็นเงินมากมายตามข้อสัญญา รัฐบาลไทยกับมูลนิธิออกกันฝ่ายละครึ่ง แต่บางทีความจำเป็นที่จะต้องให้มีสถานที่ขึ้นโดยเร็ว ทำให้ปรากฏว่าฝ่ายรัฐบาลไม่มีเงินพอจะให้ จึงสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลาฯ มีน้ำพระทัยใหญ่ประทานทรัพย์ส่วนพระองค์เข้าช่วยหลายครั้งเป็นจำนวนมากๆ การร่วมมือมิได้หมดอยู่เพียงเท่านี้ ต้องร่วมกันเพาะศาสตราจารย์อีกด้วย ชั้นต้นขอให้มูลนิธิหาผู้มีความรู้ที่จะสอนวิชาชั้นอุดมศึกษานี้ได้เข้ามาสอนไปพลางซึ่งก็ย่อมมีทางบกพร่องเพราะศาสตราจารย์เหล่านี้แม้เป็นคนดีที่เขาคัดมาแล้วก็ไม่รู้ภาษาไทย เป็นการลำบากแก่ผู้เรียน จึงตกลงกันคัดแพทย์ที่เพิ่งสำเร็จและมีแววว่าจะเป็นศาสตราจารย์ได้ในข้างหน้าให้ออกไปเรียนวิชาต่างๆ นี้เป็นเวลาคนละสามถึงหกปีสุดแต่ความจำเป็นในวิชานั้นๆ นี้เป็นการร่วมมือข้อ ๒ นอกจากนั้นยังมีเรื่องเครื่องมือวิทยาศาสตร์ซึ่งแพงเงินมาก และยังมีเรื่องผีกหัดนางพยาบาลในสำนักศิริราชแล้วคัดที่ดีเยี่ยมไปศึกษาต่ออีกด้วย นี่เป็นข้อ ๓ แห่งการร่วมมือ การก่อสร้างซึ่งเป็นการที่ต้องใช้เงินมากนั้นนอกจากสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลาฯ แล้วพระองค์ยังได้ทรงชักชวนพระประยูรญาติทรงช่วยรับภาระก่อสร้างได้อีกมากหลัง ทั้งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าก็ทรงช่วยมากทีเดียวในด้านการศึกษานี้ ยังมีสมเด็จพระบัตุจฉา เจ้าพากรมหลวงเพชรบุรีราชสรนธรอีกพระองค์หนึ่ง สนพระทัยช่วยเหลือแนะนำ ตลอดจนประทานตึกและที่ดินทำโรงเรียนเพชรบุรีวิทยาลงกรณสำหรับนักเรียนหญิงจนขยายมาเป็นโรงเรียนผีกหัดครู ณ บัดนี้

ฉ. ดูท้องที่และประชาชน

ในบรรดาท้องที่ซึ่งได้ไปเยี่ยมในหน้าที่ธรรมการนี้ แห่งที่ทำให้คิดอะไร ๆ ได้มากที่สุดเห็นจะเป็นภาคอีศานซึ่งเรียกกันทุกวันนี้ว่าตะวันออกเฉียงเหนือ ก่อนหน้าที่เข้าไปรับราชการธรรมการไม่กี่ปีได้เคยอ่านรายงานทรงตรวจราชการแถบนี้ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรควรพินิต ท่านทรงเห็นว่าภาคนี้มีพลเมืองมากท้องที่ก็กว้างขวางแต่ไม่ได้รับความสนใจจากรัฐบาลกลางเท่าที่ควรจะได้ ทรงเปรียบนิสัยใจคอของพลเมืองว่าเหมือนขี้ผึ้งที่ยังนุ่มไม่ได้ปั้นให้เป็นรูปร่างอย่างใดจะปั้นให้ดีหรือไม่ดีก็คงไม่ยากนัก จึงทรงเห็นสมควรที่เราจะต้องพากเพียรปั้นให้ดีโดยเร็ว พ่อก็นึกเรื่อยมาว่าการปั้นนี้เจ้าหน้าที่ศึกษาควรจะต้องสนใจให้มากยิ่งหรือไม่น้อยกว่าเจ้าหน้าที่กระทรวงอื่น ๆ จึงได้ติดต่อกับพระยาเพชรดาสมุหเทศาภิบาลซึ่งเผอิญเป็นคนฉลาดไหวพริบดีเลิศสามารถจะเข้าใจการนอกหน้าที่โดยตรงของมหาดไทยได้ง่าย ๆ ได้นัดไปเดินทางศึกษาท้องที่และพลเมืองด้วยกัน เราเดินทางออกจากกรุงเทพ ฯ โดยรถไฟผ่าน “ดงพระยาไฟ” ซึ่งเวลานั้นยังรกอยู่มาก ตรงไปนครราชสีมา แล้วใช้พาหนะกุดังไปตามทางเกวียนดูท้องที่ ตอนหนึ่งเราขึ้นรถไฟจากนครราชสีมาไปโดยทางที่กำลังสร้างอยู่นั้นไปดูกุขันธ์ ศรีษะเกศและอุบล จากอุบลไปยังอำเภอพิบูลมังษาหาร (ซึ่งต่อมารัฐบาลพิบูลสงครามเปลี่ยนชื่อเป็น “พิบูลมังษาหาร”) อันเป็นสุดแห่งอำเภอทางด้านนี้ตั้งอยู่แทบแม่น้ำมูลซึ่งไหลลงสู่แม่โขง ตอนนี้พ่อได้ปลีกออกจากราชการนิดหน่อยเพื่อจะไปชมวัดภูในเขตนครจัมปาศักดิ์ ซึ่งขึ้นอยู่ใน

เสด็จตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๗๑

ขณะทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ

อินโดจีนฝรั่งเศส ก่อนจะออกจากกรุงเทพ ฯ ได้ไปหาท่านอัครราชทูตฝรั่งเศสเพื่อบอกให้เขารู้ว่า เราอยากจะไปที่นั่นแต่ขอมิให้เขาต้องรับรองประการใดเพราะไม่อยากรบกวนเขา ท่านอัครราชทูตตอบว่ายินดีจะรับรองและช่วยทุกอย่าง เราบอกว่าขอมิให้รับรองขอแต่ความสะดวกเดินทางเท่านั้น ท่านทูตก็รับจะสั่งการไปตามที่ขอ เราออกจากพิมูลมังษาหารเวลาตี ๔ ยังมืดอยู่ ใช้รถยนต์เป็นพาหนะ ทางไปทางตะวันออกค่อย ๆ ลาดขึ้นไป พอถึงสันเขาบ่นแดนก็เห็นดวงอาทิตย์ใหญ่แดงอยู่ในท้องฟ้าเป็นทรรศนียภาพอัศจรรย์ยิ่งนัก เมื่อแล่นรถไปอีกหน่อยตามทางอันฝรั่งเศสทำไว้เรียบดีมากก็เริ่มเบนลงเขามุ่งตรงไปปากเซที่ฝั่งแม่โขง ณ ที่นั้น “เผอิญ” พบท่านเรสิดังต์ แต่งเครื่องแบบติดตราไทย (ดูเหมือนจะเป็นมงกุฎชั้น ๔) เขาทำทีว่าประหลาดใจที่ได้พบกันแล้วก็ถามถึงความประสงค์ในการเดินทางนี้ เราบอกว่าจะขอไปชมวัดภูซึ่งเคยอ่านว่าน่าดูเพราะสร้างไว้ใหญ่โตบนเขาที่โบราณเรียกว่า “ลิงคบรรพต” เพราะมีน้ำตกใหญ่ที่นับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์ เคยรองมาใช้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในเมืองไทยและเข้าใจว่าในกัมพูชาเมื่อแต่ก่อน ท่านเรสิดังต์สั่งเลขานุการให้รีบโทรศัพท์ไปสั่งตามทางที่จะไปว่าจะมีเจ้านายผ่านมาให้ต้อนรับตามสมควรและให้เลขานุการจัดเสบียงและเครื่องดื่มน้ำแข็งขึ้นไปคอยไว้ข้างบนยอดเขาเพราะวันนั้นอากาศร้อนจัด ครั้นเมื่อเดินทางไปก็เห็นได้ชัดว่า เขาเตรียมการล่วงหน้าไว้หมดแล้วหากทำเป็นสั่งฉุกละหุกเพื่อมิให้เราเกรงใจว่าเขาต้องรับรอง ตามทางที่ไปมีราษฎรวิ่งออกมาจากข้างถนน แทบทุกคนมีธูปเทียนและดอกไม้ (มักจะเป็นพะยอมที่บาน

หอมตระหลบไปทั่วป่านั้น) มาให้จนเต็มรถ บ้างก็มีเนื้ออีเก้งมาให้ด้วย ทางที่ไปนั้นผ่านหลังนครจัมปาศักดิ์เพราะด้านหน้าสะพานชำรุด แล้วย้อนขึ้นมายังหน้าวัดภู วัดภูสร้างไว้ใหญ่โต มีทางขึ้นเขาเป็นคั่นบันไดหินตลอด สองข้างทางมีตึกยาว ๆ ที่ฝรั่งเคาว่าเป็น “ หอไตร ” ที่เขาเรียกว่า บีบลิโอเตค แต่แท้จริงน่าสงสัยว่าเดิมจะใช้การอื่นซึ่งคนลืมเสียแล้วในปัจจุบัน การขึ้นลิงคบรรพตนี้ขึ้นไปเวลาจวนเที่ยงในวันร้อนจัด รู้สึกว่าอยากจะรีบขึ้นไปเสียให้ถึงเร็ว ๆ จึ่งรีบเดินขึ้นไปรวดเดียว เพราะไม่เห็นว่าจะสูงเหลือเกินนัก พอขึ้นไปถึงยอดเหนื่อยจนต้องนั่งพักสักครู่ใหญ่ ๆ อยากกินน้ำเย็นสักถ้วยใหญ่ ๆ แต่ได้ความว่าท่านเรสิดังต์เอื้อเฟื้อส่งเหล้าชัมเปญขึ้นมาให้หลายหีบ แต่จะหาน้ำดื่มสักถ้วยก็ไม่มี พอหายเหนื่อยแล้วเลขานุการของท่านเรสิดังต์ก็มาชวนให้กินอาหารกลางวัน อาหารนี้แม้จะเป็นเพียงอาหารบรรจุกระป๋อง เพราะเขา “ไม่รู้ตัว” แต่ก็เป็นอาหารโอชารส

เมื่อกลับจากบนวัดภูแล้วก็ตรงไปปากเซเพื่อไปขอบใจและลาท่านเรสิดังต์ ๆ ไม่ยอมให้กลับขอเลี่ยงอาหารเย็นแต่เราอ้างว่าเกือบจะค่ำและจะต้องเดินทางผ่านป่าสูงที่ขึ้นชื่อว่ามีช้างป่าหลายฝูงสิงสู่อยู่มากด้วยกัน ในที่สุดเขาก็ผ่อนเป็นเลี่ยงอาหารว่างอีกทำนองเครื่องแกล้มและเครื่องดื่มกว่าจะลามาได้ก็เห็นจะเลย ๒๐ น. ทางที่มาก็ตามทางเดิม พอขึ้นเขาบันแดนถึงแนวสูงสุดก็กระทบกลิ่นพะยอมหอมตระหลบทั่วป่า อย่างที่มีอยู่ในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่สอง ว่า

“ดอกพะยอมหอมหวนลำดวนดง สายหยุดประยงคโยธกา”

สังเกตว่า ดอกไม้ที่กล่าวถึงนั้นตรงตามในพระราชนิพนธ์เพียงพะยอมและสายหยุด แต่ประยงค์นั้นเห็นจะกลอนพาไปเพราะใคร ๆ ก็ย่อมรู้ว่าประยงค์เป็นดอกไม้ที่บานตอนสายถึงเที่ยง ตามทางที่มานั้นเดือนมืดเมื่อหัวค่ำ ไป ๆ ก็เห็นลำไม้ใหญ่ที่ถูกไฟป่าเผาไว้จนเห็นเป็นถ่านแดงทั้งต้น แต่ยังไม่หักลงมา บางต้นดูเหมือนร่างมนุษย์สูงสักสี่เท่าคนจริง ยืนเป็นถ่านคุแดงอยู่ทั้งตัวทำนองจะเป็นอมนุษย์มากกว่า บางแห่งก็เห็นกระต่ายที่จะผ่านถนนแต่ถูกไฟรถยนต์ฉายถูกตัวเลยจังงังลุกขึ้นนั่งยกขาหน้าขึ้นเสมอหน้าอกเหมือนหมาที่เราเลี้ยงถูกหัดให้ลุกขึ้นนั่งนั้น เดินทางมาอย่างนี้หลายชั่วโมงแต่มิได้พบช้างป่า บางทีจะหลีกไปโดยกลัวเสียงรถยนต์หลายคันและกลัวแสงไฟที่ส่องสว่างป่านั้น

การเดินทางตรวจราชการอย่างนี้ได้รู้จักคนไทยเราที่อยู่ต่างถิ่นจนแทบพูดกันไม่รู้เรื่อง แต่ทั่วทุกหมู่ทุกเหล่าเขาแสดงหน้าตาว่าพอใจจะได้พบกับเพื่อนร่วมชาติที่มาจากพระนคร ฯ อันเป็นสูญแห่งหลักของชาติของเขา ไม่พบเห็นหน้าเจ้างอที่จะพาไปให้สงสัยว่ามีผู้ใดในหมู่นั้นเกลียดรัฐบาลกลางเลย ยิ่งเมื่อออกพระนามพระเจ้าอยู่หัวก็ยิ่งพอใจมาก ยกมือขึ้นไหว้ท่วมหัวทีเดียว ในที่ที่เป็นเมืองใหญ่หรือที่ชุมนุมชนค่อนข้างจะใหญ่ มักจะมี “บาสี” มาทำขวัญแขก (คือเรา) แห่มาโดยมีหญิงพ้อนนำกระบวน แล้วก็ตั้งพิธีผูกข้อมือเราด้วยสายสิญจน์ที่เขาพันมาใน “บาสี” นั้น

แต่ถ้าจะพูดถึงทั้งเมืองไทยแล้ว แห่งใดที่ประชาชนอยู่ในระดับสมบูรณ์ก็มักไม่สนใจในการบังคับให้ศึกษาเพราะเบื่อการที่ลูกหลานขนาด

ที่พอจะใช้การงานในบ้านได้ต้องไปเรียนเสียตั้งครึ่งวันค่อนวัน ข้อที่เขาเบื่อนี้จะโทษผู้อำนวยการศึกษาในกระทรวงก็ไม่ได้ ได้เคยทราบจากปลัดทูลฉลองเองว่า เขาได้สั่งให้ผ่อนเวลาให้ชาวบ้านได้ใช้ลูกหลานโดยเฉพาะในฤดูเก็บเกี่ยวซึ่งจำเป็นจะต้องระดมทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ แต่เจ้าหน้าที่ศึกษาตามหัวเมือง บางทีก็ขาดความเห็นใจมุ่งแต่จะเอาเด็กมาเรียนให้ครบถ้วน ในท้องที่กันดารจะเห็นว่าการเล่าเรียนดีกว่าที่สมบูรณ์เพราะราษฎรเกรงผู้ปกครองท้องที่ไม่ใคร่กล้าจะขัดขืนเอาเด็กไว้กับบ้าน

เพื่อบรรเทาข้อบกพร่องอันนี้ลงบ้าง พ่อได้ออกไปค้างที่บางปะอินซึ่งจะลองใช้เป็นศูนย์กลางของแคมเปญที่จะต่อสู้น้ำใจไม่ไยดีต่อการศึกษาบังคับ ที่เลือกบางปะอินก็เพราะราษฎรแถบนี้มีสติปัญญากว้างขวางพอสมควรแม้จะไม่ชอบ “ศึกษาบังคับ” ก็น่าจะเห็นแก่เจ้านายพอที่จะอนุโลมมาทางนโยบายของรัฐบาลได้บ้าง ในระหว่างที่ไปพักอยู่ที่บางปะอินนี้ได้พยายามพบปะราษฎรอย่างกันเองโดยไปถึงบ้านเขา คล้าย ๆ กับที่ผู้จะเป็นผู้แทนราษฎรเขาไปหาเสียงกัน วันใดเป็นวันพระได้หาข้าวหม้อแกงหม้อลงเรือไปร่วมทำบุญกับเขา เมื่อพระฉันแล้วเราก็เข้าวงร่วมกินกับเขาบ้าง (แต่จะต้องสารภาพด้วยว่ากินของ ๆ เขาไม่ใคร่ได้เต็มที่เพราะเขากินเผ็ดกันเหลือทน) เมื่อเสร็จอาหารก็พยายามพูดจากับเขาพยายามให้เขาเห็นแง่ของเราในเรื่องศึกษาบังคับ ราษฎรเหล่านี้พูดด้วยไม่ยากแต่น่านึกว่าเมื่อถึงเวลาทำงานเข้าแล้วเขาคงไม่ทำตามที่เขารับแก่เราไว้เต็มที่ในเรื่องส่งเสริมให้ลูกหลานไปเข้าเรียน ได้รู้ความทุกข์ความติดขัดในชีวิตของเขาหลายอย่างเพราะเมื่อพูดกันหลาย ๆ ครั้ง

เข้าแล้วเราอาจได้พึงความเห็นเขาชัดเจนยิ่งขึ้น ราษฎรแถบนี้เขาอวดและแสดงอยู่เสมอว่าเขายังคิดถึงรักใคร่พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ห้าอยู่เสมอแม้แค่พ่อซึ่งเป็นหลานอย่างห่างไกลเขาก็ยังนับถืออยู่ ได้ตั้งหน้าปฏิบัติอย่างนี้อยู่สักเจ็ดวัน ได้เที่ยวไปในท้องที่ของอำเภอบางปะอินที่ใกล้ ๆ มาก ได้เยี่ยมวัดรอบ ๆ บางปะอินไปจนเกือบจรดกรุงเก่าหมดด้วยกัน เห็นจะสักแปดวัด นึกว่าได้เรียนรู้จักใจคอของคนไทยแถบนี้มากพอใช้ เขาก็ไม่แตกต่างไปจากเรา ๆ ในกรุงนัก พยานที่จะชักให้เห็นว่าเขาเชื่อเราบ้างนั้นก็คือเขาพากันนำลูกหลานมาให้เลี้ยงไว้มาก

ช. บ้านเมืองปั่นป่วน

ในพุทธศักราช ๒๔๗๐ ได้ช้างเผือกมาจากเหนือ ธรรมเนียมไทยซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชาติในตะวันออกนิยมกันว่าเป็นสัตว์คู่พระบารมีเป็นที่แสดงพระเกียรติของพระเจ้าแผ่นดินและของชาติ ด้วยเหตุฉะนี้จึงได้รบกันระหว่างไทยกับพม่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาครั้งหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินพม่าทรงรู้สึกว่ามีกำลังทหารดีกว่าไทยจึงตรัสขอช้างเผือกที่พระมหาจักรพรรดิได้ไว้หลายเชือก ฝ่ายไทยเห็นกันว่าถ้าให้ไปจะเสียเกียรติของชาติว่าเกรงกลัวพม่าจึงไม่ให้ พม่าก็ถือเอาเป็นเหตุที่จะทำสงคราม ซึ่งเขาก็ชนะได้แล้วเลยปรับเอาช้างเผือกและอื่น ๆ อีก สำหรับในรัชกาลที่เจ็ดนี้แม้จะพ้นสมัยแล้วที่จะรบชิงช้างเผือกกันก็ดี แต่การที่ได้มาย่อมแปลว่าทางราชการย่อมจะต้องทำการสมโภชตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ แม้ทรงรู้สึกตลอดมาว่า ราชประเพณีบางอย่างสมควร

จะเลิกได้แล้วก็ดี แต่เรื่องช้างเผือกนี้ราษฎรดีใจกันมาก ทรงเกรงว่าถ้าไม่สมโภชให้สมควรแก่กาลเทศะก็อาจเสียน้ำใจราษฎรได้ จึงทรงพระราชดำริให้วางรูปพระราชพิธีแต่พอสมควรแก่กาล แทนที่จะมีสวดมนต์สามวันและให้มีมหรสพมากมายดังแต่ก่อน โปรดให้ตัดทอนลงไปเป็นอันมาก รักษาไว้แต่ที่จะแสดงคุณสมบัติของชาติเช่นให้มีแห่สลากภัตรเลี้ยงพระเพียงวันเดียวและให้มีมหรสพแต่พอควรเท่านั้น แม้กระนั้นก็มีเสียงติเตียนว่าสิ้นเปลืองโดยใช่เหตุ เสียงเช่นนี้รู้กันอยู่ว่ามิใช่เสียงราษฎร หากเป็นเสียงของผู้รู้จักยุให้เกิดเสียงเช่นนี้ขึ้น

อาการเช่นนี้ยังมีอีกบ้าง ราษฎรส่วนใหญ่คงไม่สนใจจะเกี่ยวข้องกับการยุให้วิวาทกันในระหว่างไทยด้วยกันเพื่อประโยชน์แห่งทฤษฎีการเมืองนอกเมืองไทยด้วย และเพื่อส่วนเล็กน้อยในเมืองไทยด้วยที่จะปลุกปั่นให้เราแตกสามัคคีแก่กันเพื่อประโยชน์ของคนที่ "ยังไม่มี" แต่ก็ว่ากันว่าไม่เป็นการรุนแรงอย่างไรเพราะไทยเรายังรักกันเองอยู่มาก จริงอยู่ในสมาคมชั้นสูงเวลานี้มีผู้ดีที่ได้ไปศึกษาเล่าเรียนและบังเกิดความอิจฉาน้อยใจอยากจะสำเร็จให้ได้เร็วกว่าที่ได้อยู่ แต่น้ำใจอิจฉาเช่นนี้ยังมิได้แผ่ออกไปถึงราษฎรส่วนใหญ่

ไม่ว่าแห่งใดการแตกสามัคคีย่อมเกิดจากอิจฉาริษยา และโดยมากที่เห็น ๆ กันมา น้ำใจร้ายที่เกิดขึ้นจากคนส่วนน้อยอาจลุกลามปลุกปั่นให้บังเกิดโกลาหลถึงพลิกแผ่นดินให้คว่ำได้ในขณะที่มีเหตุนำ ในเมืองเราเหตุนำเกิดขึ้นจากอาการทางเศรษฐกิจของโลก ความบีบบั่นในการค้าเกิดขึ้นต่อจากมหาสงครามแล้วลุกลามไปทั่วโลก เมืองเราก็ไม่ยกเว้น

ดังได้เล่ามาแล้วข้างต้น เราก็ประสบสถานการณ์ที่รายได้ไม่พอกับรายจ่ายติด ๆ กันตั้งสามปี จนต้องมีการปรับปรุงการใช้จ่ายให้เข้าสู่สมดุล เพื่อการอันนี้เราต้องตัดจำนวนข้าราชการที่ล้นเหลืออยู่ เรื่องนี้ได้เป็นเหตุนำให้เกิดโกลาหลในหมู่ข้าราชการ แต่ควรสังเกตให้ดีว่า ราษฎรส่วนใหญ่นั้นมิได้รวนอย่างใดเลย ไม่ได้มีความไม่พอใจอันใดที่ใหญ่โต

ในระยะนี้กรุงเทพ ฯ มีอายุครบร้อยห้าสิบปี เป็นโอกาสที่ยินดีกันในเมืองไทย ทางราชการได้เตรียมการฉลองเป็นมหกรรมหลายอย่าง อย่างหนึ่งที่ยังลืมไม่ได้ก็คือการชุมนุมทหารทุกเหล่า ตลอดจนลูกเสือนักเรียนในท้องสนามหลวง ร้องเพลงถวายสดุดีพระมหากษัตริย์ ซึ่งพระธรรมนิเทศทวยหาญ แห่งกองทัพบกแต่งขึ้นด้วยโวหารไพเราะจับใจ ขอนำมาลงไว้ในที่นี้ –

ปวงข้าขอถวายบังคม พระบาทปฐม บรมนาถจักรี
ซึ่งปราบชุกเชิญไพรี ก่อสร้างกรุงศรี อมรรัตนโกสินทร์
ประดิษฐานบรมวงศจักริน ครอบครองแผ่นดิน ดิลกพิภพไอ-
สวรรย์
สืบราชย์ลุรัชปัจจุบัน ทุกพระองค์ทรงสรร ประสิทธิประสาท
สวัสดี
ทรงธรรมนาชาติเกษมศร รัฐจกรรจุ พระพุทธจักรชชวาลย
ทวยราษฎร์อยู่สุขเกษมสานต์ สืบลูกสืบหลาน และวงศกุลสถาพร
พระเดชพระคุณอดิศร ล้นเกล้าประชากร จะพร่ำก็พ้นพรรณนา
ใจตระหนักภักดิ์พึ่งตรึงตรา ในพระราชา ระลึกพระคุณจอมไทย

แม้เสด็จสู่ทิพาศัย สวรรคชั้นใดใด ก็น้อมมนัสสักการ
ขอจงทรงแจ้งพระญาณ โปรดเกล้าบริหาร สยามประเทศโสตถิ์
เทอญ

เสียงร้องของคนตั้งหมื่นนี้พร้อมพรักประดุจดังร่วมใจกัน ได้ทำให้ผู้ที่ฟังอยู่ในที่นั้นเกิดความรู้สึกจนถึงน้ำตาไหลก็มี แสดงให้เห็นว่าสามัคคีของไทยยังมีอยู่มาก

แต่.....พ่อโง่บัดซบไปถนัด หลงเชื่อในอุดมคติของตัว ภายในไม่กี่เดือนจากเวลานั้น ก็บังเกิดหิรัญม้วนแผ่นดิน เสียงคนไทยที่พ่อฟังอยู่ด้วยความปลื้มใจนักหนามันหายไปไหนหมดไม่รู้ ตรงกันข้ามได้กลับมีผู้ "รักชาติ" คณะหนึ่งบันดาลม้วนแผ่นดินได้สำเร็จ ที่เคยนึกว่าเป็นลักษณะของชาติไทยมันระเบิดไปในพริบตาเดียว กลายเป็น....ที่เขาก็ว่าความรักชาติ ความรักชาติอย่างที่ "ไม่เคยมีมาแต่ก่อน" เราพึ่งจะรู้จักรักชาติกันเดี๋ยวนี้เอง น่าประหลาดที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตท่านกล่าวรักชาติไว้ว่า

"กรมวงศาสนิทนัดดา อาราธนปราถนา
สัมฤทธิจิตรสืบแสดง
บัดซ้ำพร่ำพากเพียรแถลง พลาดพลั้งยังแคลง
บเคล่าบคล่องว่องไว
โดยมุมานะหฤทัย **อดสูดูขษัย**
กวีฤาแล้งแหล่งสยาม....."

สมุทโฆษ จ.ศ. ๑๒๑๑ ระกา

๓. กรรมกรไร้งาน

ก. ชีวิตในบ้าน

ในหนังสือนี้จะไม่เล่าเรื่องเหตุใหญ่ที่เกิดขึ้นเมื่อวันที่๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ เพราะนี่ไม่ใช่ประวัติศาสตร์ อยากจะเล่าแต่เรื่องอันเป็นมงคลเหตุที่เกิดขึ้นครั้งนั้นยังใหม่นัก (๔๐ ปี) เอาไว้ให้อนุชนเบื้องหน้าเขาตัดสิน

พ่อเองเปลี่ยนลักษณะจากคนไทยที่สนใจจะทำราชการสนองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์และชาติบ้านเมืองไปเป็นอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งบางเวลาก็เป็นทำนองอ้ายกุ๊ยที่ตำรวจต้องสะกดรอยติดตามอย่างใกล้ บางเวลาก็เป็นพลเมืองธรรมดา ซึ่งดีที่ไม่ถูกสนใจแม้แต่จากเพื่อนฝูงที่ฉลาด บางเวลาก็ต้องกลับเข้าไปรับราชการของพระผู้เป็นเจ้าซึ่งมิใช่โดยถูกบังคับ หากโดยน้ำใจเก่าที่เห็นว่าจะต้องสนองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์ของเราแม้จะต้องถวายชีวิตก็พร้อมที่จะถวาย ในลำดับนี้จะเล่าเรื่องชีวิตในระหว่างนี้ไปโดยลำดับ

แรกออกจากราชการ พ่อไม่รู้สึกเหมือนใครๆ หลายคนที่เขาเหงาเพราะไม่มีธุระจะทำ พ่อหาอะไรทำได้พอเพียง เบื้องต้นก็นึกสนุกที่จะออกไปอยู่หัวเมือง ทำไร่ไถนาซึ่งเคยนึกอยากมานานแล้ว ครั้น

เมื่อคิดจริงจังเข้าก็เลิกเพราะเป็นห่วงคุณย่าซึ่งมีอายุมากตั้ง ๙๐ ปี ท่านดีเหลือเกิน ท่านบอกว่าจะไปข้างไหนถ้าจะเอาย่าไปด้วยย่าก็พร้อมที่จะไป มันจะเพลินดีเสียอีก แต่ในการเลือกที่ทำมาหากินครั้งนั้นไปเหมาะใจที่จังหวัดสงขลาชายพระราชอาณาเขต เกรงว่าคุณย่าจะลำบากเพราะไกลหมอและความสะดวกในการดำเนินชีวิต ทั้งเป็นห่วงเรื่องลูกเล็กๆ ทั้งสามคนจะต้องเล่าเรียน ไม่อยากจะทิ้งไว้ในกรุงเทพฯ และแม้ว่าอยู่สงขลาอาจส่งลูกไปเรียนปีนังซึ่งมีโรงเรียนดีๆ อยู่บ้างก็เห็นว่าระดับวิชาไม่เหมาะ และปีนังก็ไกลจากสงขลาอยู่ เป็นอันล้มการดำเนินชีวิตเป็นชาวไร่เสียทีหนึ่งก่อน เพื่อนฝูงบางคนแนะว่าในหัวเลี้ยวหัวต่ออย่างเวลานั้นทางดีที่สุดก็ควรจะนอนกินบำนาญไป ถ้าไปริทำมาหากินเกรงว่าจะถูกสงสัยไปต่างๆ พ่อก็เห็นตาม จึง "นอนกินบำนาญ" ซึ่งถูกขอไปบำรุงชาติที่รักของเราเสียเกือบหนึ่งในสามส่วน พ่อก็อยู่ไปอย่างอืดๆ จะว่าอัตคัดก็ได้ เพราะที่เคยจ่ายการบางอย่าง เช่น จ่ายสนองพระเดชพระคุณย่าด้วยเงินเบี้ยหวัสพระราชทานปีละสองพันกว่านั้นก็ถูกตัดลงไปเหลือเพียงสี่ร้อยเศษ จะไปตัดจำนวนที่ให้คุณย่าก็สงสารท่านๆ จะเสียใจว่าพ่อลำบาก เลยใช้วิธีขายของที่มีอยู่เอาเงินมาให้ท่านตามจำนวนเดิมที่เคยได้รับพระราชทาน การพรรค์นี้ไม่ได้ตั้งใจจะบ่นเพราะเป็นธรรมดา คุณย่าท่านเคยเล่าว่าเมื่อพระจอมเกล้าฯ สวรรคต เงินเลี้ยงชีพที่ท่านเคยได้รับพระราชทานฐานพระสนมเอกยังได้ถูกตัดจาก ๑๐ ชั่งลงไปเป็น ๒ ชั่ง งานที่พ่อหาทำก็ง่ายๆ ไม่ต้องออกจากบ้านไปข้างไหน คือ ๑. การขีดเขียนช่วยสยามสมาคมซึ่งจะได้เล่าต่อไป ๒. การออก

กำลังทำสวนครัวปลูกผัก เช่น มะเขือเทศอันเป็นงานที่ต้องใช้เวลามาก แต่เพลินดี บางวันยังได้ช่วยแม่เลี้ยงลูก เช่นคุมให้นอนกลางวัน เป็นต้น งานนี้ดูเหมือนจะไม่สำเร็จ เพราะแกนอนขยิบๆ ตาไปจนพ่อเบื่อไปเอง

ในครอบครัวเราก็เป็นเวลาโชคร้ายหลายอย่าง เช่น ในปีหนึ่ง คุณย่าถึงอสัญกรรม ท่านเป็นคนแข็งแรงมาก เคยเดินทำสวนเสมอๆ แต่วันหนึ่งเป็นฤดูหนาวท่านลงจากเตียงนอนพลาดล้มลงไป กระดูกหัก รักษากันอยู่ตั้งสามเดือน ในระหว่างนั้นท่านมีอายุครบ ๙๙ แต่ไม่อยากกินอะไรแม้แต่น้ำ แหม่มเปนดลตั้นเคยชอบพ่อกับท่านเขาจำวันเกิดท่านได้ เขาทำขนมมาให้ แต่ท่านกินไม่ลง ต้องอ้อนวอนกันว่าเจ้าของจะเสียใจท่านจึงกินได้สักสองคำ แม้ได้อาศัยเจ้าคุณเวชสิทธิพิลาศซึ่งเป็นหมอที่รู้จักใจคอคนแก่เป็นอย่างดี ต่อมาไม่ช้าก็หมดแรงหมดน้ำใจที่จะพยายามฝืนดำรงชีวิต ถึงอสัญกรรมลงที่บ้านนี้ พระราชทานโกศไม้สิบสองประดับพุ่มและเฟื่องเทียบเสมอพระยานาหมื่น เจ้านายยังมีอยู่หลายพระองค์ เช่น สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ก็ได้เสด็จมาทรงช่วยเหลือการเจ็บและการศพตลอดไป

จะขอย้อนกล่าวถึงสมเด็จพระพันวัสสาสักหน่อย เดิมเมื่อพวกเราพยายามจะย้ายจากวังตลาดน้อยมาเที่ยวหาที่ทำบ้านใหม่นั้น วันหนึ่งพบคุณหญิงเล็กศรีธรรมสกราชที่ถนนเพชรบุรี เมื่อคุณหญิงทราบว่าเราเที่ยวหาที่อยู่เธอชวนเข้าไปดูที่ดินข้างถนนนั้นเราก็ได้ตกลงซื้อมาทำบ้านที่อยู่กันนี้ คุณย่าท่านเห็นดีเพราะที่นี้อยู่ตรงกันกับวังสระปทุมข้ามฟาก

คลองไม่เปลี่ยว ท่านเคยอยู่ในวังหลวง เมื่อออกมาอยู่อย่างนี้ได้พระบารมีสมเด็จท่านก็พอใจ ซ้ำสมเด็จตรัสหนุนมากว่ามีพระประสงค์จะได้ท่านมาอยู่ใกล้ที่ประทับท่านก็หายเหงาไปได้เหมือนกัน ในเวลาต่อมายังได้วางพระองค์เป็นเพื่อนบ้านที่ดีเรื่อย ว่าง ๆ ก็ทรงเรือพายเล็ก ๆ ข้ามมาตรัสคุยกันกับคุณย่า บางทีก็ทรงชวนลงเรือยนต์ไปประพาสตามลำคลองแสนแสบ ครั้งหนึ่งคุณย่าฉลองอายุ ๙๐ สมเด็จพระราชชนนีเสด็จมาช่วยโดยทรงเรือข้ามฟากคลองแสนแสบมา พระโอรสธิดาของท่านทั้งสามพระองค์ทรงหิ้วลูกมะพร้าวมาพระหัตถ์ละลูกเพื่อช่วยท่านในการทำอาหารเลี้ยงในโอกาสนั้น แล้วเลยประทับทอดพระเนตรละคอนรำเรื่องอิเหนาด้วย

อสัญกรรมของคุณย่านี้ สำหรับพ่อเป็นการเสียอย่างใหญ่เสมอด้วยพ่อแม่ของพ่อก็ว่าได้ นอกจากคุณย่า ในเวลาติด ๆ กันนี้ยังเสียน้องหญิงกลางอีกคนหนึ่ง หญิงกลางนี้เป็นคนใจดีแต่มีหวั่นไหวอย่างผู้หญิงมาก อย่างไรก็ดี การที่เธอตายลงพ่อก็สะเทือนใจไม่น้อย

ถ้าจะว่าถึงเพื่อนฝูง เขาก็ยังห่วงใยเราอยู่ไม่น้อย ชุดใดที่ห่วงเรามากชุดนั้นก็ยังไปมาหาสู่เยี่ยมเยือนอยู่จนบัดนี้ อาทิ เจ้าคุณเมธาธิบดี ซึ่งเป็นทั้งน้าทั้งเพื่อน และคุณหญิงเมธา พระและนางตรณสาร พระและนางพิพิธวรรณการ คุณพี่สลับ เป็นต้น เมื่อเล่าถึงความที่ดำรงชีวิตในระหว่างนี้ก็จะต้องย้ำว่าพ่อก็ได้ความหวังดีของพวกเหล่านี้มาประคับประคองน้ำใจได้มาก

กับลูก ๆ เมื่อเป็นกรรมกรไร้งาน

นอกจากที่อยู่ในบ้านยังได้ไปไหน ๆ พอเพลินได้อีกบ้าง อาน้อยขี้นไปตากอากาศกับพวกพ้องที่เชียงใหม่แล้วไปเจ็บลง พ่อเป็นห่วงจึ่งคิดจะขึ้นไปรับกลับมา นิวัตขอไปด้วย ตามธรรมดานิวัตมิใช่เด็กชอบเที่ยว นี่คงจะเป็นด้วยติดพ่อจึ่งขอไปด้วยให้จงได้ ใคร ๆ ในบ้านพากันห้าม เพราะในเดือนเมษายนเช่นนี้เชียงใหม่มีอากาศรุนแรงไม่ดีสำหรับเด็กหรือผู้อ่อนวัยขี้โรค แต่เมื่อจะไปให้ได้พ่อก็ไม่อยากขัดทั้งไม่นึกว่าจะต้องไปเจ็บลงจึ่งรับเอาไปด้วย ๆ ความพอใจที่ได้ลูกควงไปด้วย พ่อเองแม้เคยไปราชการที่นั้นแล้วครั้งหนึ่ง แต่ไม่เคยเที่ยวเลย จึ่งคิดจะหาความรู้ดูบ้านเมืองนั้นเสียบ้าง หมอคอร์ตซึ่งพ่อไปอาศัยบ้านเขาอยู่นั้นแนะให้ไปหาพระที่วัดเจดีย์หลวงซึ่งมีชื่อเสียงว่ารู้จักเมืองโบราณดี เขาให้คนรถพาไปหาท่าน พ่อก็ไม่ทันได้ถามว่าท่านชื่ออะไรหรือมีเรื่องราวอย่างไร อย่างไรก็ดี ท่านเราะรายมาก ไปคุยกันอยู่สักชั่วโมงหนึ่งก็ลาท่าน ๆ ย้อนถามว่า คุยกันมาเป็นนานยังไม่รู้ว่าชื่ออะไร เผื่อต่อไปพบอะไรน่าเล่าจะได้เขียนไปเล่าให้ฟัง จึ่งได้ตอบท่านไปว่าความคิดท่านก็ดีมาก แต่แท้จริงถ้าจะจ่าหน้าซองเพียงว่า “ธานี ถนนเพชรบุรี กรุงเทพฯ” ดังนี้ก็น่าจะถึง ท่านยังไม่ยอม ท่านเกี่ยงว่า แม้จะถึงได้ด้วยจ่าหน้าดั่งนั้นเราก็ได้คุยกันถูกอัธยาศัยก็อยากรู้ไว้บ้างว่า เพื่อนคนใหม่นี้คือใคร นายธานี หรือหลวงธานี หรืออะไร ก็ตอบท่านว่าท่านไล่เอากระผมจนแล้ว จะเรียนให้หมดความละ กระผมชื่อพระองค์เจ้าธานี ท่านประหลาดใจจนร้อง ฮึ เป็นไปไม่ได้ พระองค์ธานีอาตมภาพก็เคยรู้จักท่าน ท่านเคยเป็นเสนาบดีของอาตมภาพเอง เคย

เผ้าท่านเมื่อท่านเสด็จขึ้นมาราชการที่เชียงใหม่นี่ จึงได้เรียนท่านว่าก็นั่นแหละกระผมละ แต่ท่านยังไม่เชื่อ ท่านว่าก็ไม่เห็นเหมือนท่านนี่นะถามจริง ๆ เถิดเป็นใครน่ะ พ่ออดหัวเราะไม่ได้ เรียนท่านว่าก็นี่แหละกระผมพระองค์ธานีละ เดี๋ยวนี้เวลาล่วงมาหลายปีมันก็แก่เปลี่ยนแปลงไปบ้างน่ะสิ นอกจากนั้น ครั้งนั้นแวดล้อมด้วยข้าราชการเพราะมาด้วยราชการของพระผู้เป็นเจ้า เดี๋ยวนี้มาอย่างอ้ายกุ๊ย เวลานี้ก็ได้ทราบว่ามีสันติบาลสะกดรอยตามมาจับผิดอยู่ ท่านไม่เชื่อ แล้วภายหลังเมื่อกลับมาที่พักแล้วเล่าให้หมอคอร์ตเจ้าของบ้านที่พ่อไปอาศัยอยู่ เขาก็หัวเราะและคงจะไปบอกท่าน เพราะต่อมาอีกหลายปีพ่อตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระบรมราชินีนาถขึ้นไปทรงเยี่ยมราษฎร ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสมโภชพระธาตุดอยสุเทพ พ่อขึ้นไปนั่งเฝ้าพระอยู่พระที่นั่นท่านยื่นหน้ามาบอกว่า ขอถวายพระพร พระมหาหมื่นที่ทรงชอบพอกันนั้นได้ถึงมรณภาพเสียเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ได้ความว่าท่านมหารูปนั้นเป็นผู้มีชื่อเสียงว่ารอบรู้ในทางศิลปวัตถุและศิลปพระพุทธรูป ใคร ๆ ก็รู้จักในเชียงใหม่ตลอดถึงชาวต่างประเทศ หมอคอร์ตจึงได้ให้พาพ่อไปหาท่าน พ่อจำท่านไม่ได้ ท่านก็จำพ่อไม่ได้

การที่ขึ้นไปเชียงใหม่คราวนั้น ไม่อยากจะไปรบกวนเพื่อนฝูงคนไทยเพราะเกรงจะไปทำความลำบากให้เขาทางการเมือง จึงได้ไปขออาศัยหมอคอร์ตอยู่ในโรงพยาบาลแมคคอร์แมค ซึ่งสบายรโหฐานยิ่ง แต่พอลงจากรถไฟก็มีครูเก่าคนหนึ่งเดินเฉียดเข้ามากระซิบใกล้ ๆ ว่าผ่าพระบาทเสด็จมานี่มีองครักษ์ตามเสด็จมาด้วยคนหนึ่ง เขาเป็นนายเรือโท

ทหารเรือ แต่ในหน้าที่เช่นนี้เขาย่อมไม่แสดงตัวเป็นนายทหาร เลยไม่ได้เห็นหน้าเขาจนแล้ว

อย่ามาอีกหน่อยหนึ่งไปนั่งกินอาหารเย็นอยู่ที่บ้านเพื่อนอเมริกันคนหนึ่ง เขาโจษกันว่า มีข่าวว่าในวันพรุ่งนี้กองทัพญี่ปุ่นจะยาตราเข้าพระนคร ฯ เพราะญี่ปุ่นกำลังเริ่มสงครามมหาเอเชียบูรพา เมื่อรุ่งขึ้นก็จริง ๆ ทหารญี่ปุ่นเดินพล่านไปมาในกรุงเทพ ฯ ทุกสายถนน ได้ทราบว่ารัฐบาลของเราสั่งให้ทหารต่อสู้จนเลือดหยดสุดท้าย แต่ภายในเวลาไม่ช้าก็ได้ยินประกาศทางวิทยุว่าไทยกับญี่ปุ่นได้ตกลงทำความเข้าใจกันแล้ว ฯลฯ สำหรับคนไทยส่วนใหญ่น่ารู้นักว่าจะรู้สึกอย่างไร คนโบราณอย่างพ่อสลดใจที่สุดที่เห็นทหารต่างประเทศยาตราเข้ามาในบ้านเมืองเราในฐานะคล้าย ๆ นาย ไม่ใช่อย่างทหารอเมริกันเข้ามาช่วยพันธมิตรของเขาอย่างในเวลานี้ ตัวเราทั้งสกุลและบรรพบุรุษของเราได้ถูกย่ำยีมาอย่างเป็นที่เจ็บใจที่สุดในสองสามปีที่แล้วมา แต่ก็ไม่ช้ำใจเท่าที่ชาติถูกย่ำยีครั้งนี้ นายใหม่ของเราที่เป็นไทยแท้และสอนให้เรารู้จักรักชาติอยู่เนือง ๆ เพราะสมัยพระมหากษัตริย์ปกครองโดยสิทธิขาด ไม่มีผู้ใดรู้จักรักชาตินั้นจะรู้สึกอย่างไรบ้างหนอในตอนนี้

ข. สยามสมาคม

ในตอนตั้งแต่ราวต้นรัชกาลที่หกเป็นต้นมา พ่อได้สนใจในการงานของสยามสมาคมว่าน่าเข้าไปช่วยเหลือ จึ่งได้สมัครเข้าเป็นสมาชิก ทางสมาคมเขาก็ยินดีรับและภายในไม่ถึงปีเขาก็มาชวนให้ทำงานให้

สมาคมในตำแหน่งกรรมการอำนวยการซึ่งพ่อก็เต็มใจรับทำ เป็นกรรมการอยู่ไม่นานตำแหน่งอุปนายกว่างเขาเลือกให้พ่อเป็นอุปนายก ซึ่งมีอยู่สามตำแหน่ง นายเซเดส เป็นนายก เขาเป็นเพื่อนที่ดีและถูกอัธยาศัยมาก แม้เป็นฝรั่งเศสซึ่งคบอย่างสนิทยาก เซเดสก็คบกับพ่อได้สนิทตลอดมาจนบัดนี้ ถ้ามีโอกาสผ่านไปปารีสคราวใดเซเดสจะต้องมาเอื้อเฟื้อทุกทางอย่างกันเอง นอกจากเซเดสยังได้คบหาสมาคมกับผู้ใผ่รู้อีกหลายคน อาทิเช่น นายไจลส์ซึ่งเป็นพระยาอินทรมนตรี ตำแหน่งอธิบดีกรมสรรพากร เจ้าคุณนี้มีเรื่องน่าเล่าเพราะต่างกันกับปราชญ์ส่วนมากที่ได้พบและชอบพอกัน เซเดสนั้นเขาเป็นปราชญ์เรียนและผึกฝนมาในทางบูรพคดีแต่ต้น โดยเฉพาะทางอ่านศิลาจารึก พระยาอินทรมนตรีนั้นกระทรวงมหาดไทยจ้างเข้ามารับราชการตำรวจแล้วกลายเป็นสรรพากรไป งานสรรพากรของเจ้าคุณเลื่องลือว่าสำเร็จดีมาก ได้จัดการให้รายได้ของไทยเพิ่มขึ้นอย่างมากหลายเท่าจนทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นพระยาและรับพระราชทานสายสะพายถึงสองสาย แต่เจ้าคุณมีโรคตาจนตาบอดเสีย แม้กระนั้นก็ยังมีความจำแม่นยำมากถึงอ้างหน้าหนังสือหลายอย่างได้ถูกต้อง เหตุไรเจ้าคุณจึ่งมาเป็นนักบูรพคดีและมีความรู้แม่นยำอย่างประหลาดในทางนี้ได้ เป็นของอัศจรรย์ที่เพื่อนฝูงทุกคนไม่มีผู้ใดอธิบายได้ พ่อเคยเถียงกันกับเขาในเรื่องพระราชบัญญัติประถมศึกษา แต่เมื่อพูดไปถึงว่าความอันใดจะหาได้ตรงไหนเขาบอกถูกทุกทีว่าหน้าใด เคยเห็นพลาดครั้งเดียว ครั้งนั้นเดินทางในรถไฟด้วยกัน พอกาดรถตะโกนว่า กำลังจะเข้าสถานีนั้น ๆ เจ้าคุณลุกขึ้นบรรยายทันที

ว่า "อ่อที่นี่สถานีน่าดู" พลางลุกไปชี้ออกไปนอกหน้าต่างว่ามีอะไร ตรงไหนที่ควรสังเกต แต่เคราะห์ร้ายเสียแล้ว เขาได้ย้ายสถานีข้ามฟาก ไปเสียเมื่อไรไม่รู้ เจ้าคุณก็ไม่เห็นว่าเขาย้ายสถานี เล่าเรื่องไปผิด ๆ แต่เจ้าคุณอินทรเป็นนายกสยามสมาคมที่ได้ทำประโยชน์ให้สมาคมมากที่สุดคนหนึ่งเพราะเป็นคนสามารถในเรื่องบัญชาการ นักปราชญ์ส่วนมากบัญชาการไม่เป็น เจ้าคุณมิใช่ปราชญ์เลยทำหน้าที่ซึ่งคนอื่นบกพร่องได้ดี

เจ้าคุณอินทรเป็นนายกสามปีแล้วก็ขอไม่รับเลือกอีก ผู้ได้รับตำแหน่งแทนคือ พันตรีไสเด็นฟาเด็น ซึ่งเป็นผู้รู้จักดินแดนทางอีศานอย่างช่ำชองในสมัยที่ขาดการติดต่อ เสียแต่เวลาพูดอังกฤษหรือพูดไทยไม่ใคร่มีใครเข้าใจ เมื่อนายไสเด็นฟาเด็นพ้นจากหน้าที่ไปแล้ว กรรมการเลือกพ่อเป็นนายก ได้เป็นอยู่สามปี ไสเด็นฟาเด็นมากระซิบบอกว่าเราเห็นจะต้องเอานักการเมืองเข้ามาเป็นนายกเพื่อมิให้กระทบกระเทือนกับความปรารถนาของรัฐบาลพิบูลสงคราม เราก็ตกลงเลือกพระองค์เจ้าวรรณไวทยากรเป็นนายกต่อไปจนท่านขอลาออกเพื่อจะไปเป็นใหญ่ในสหประชาชาติ ทางสยามสมาคมหันมาขอให้พ่อรับเป็นนายกอีก ครั้นจะไม่ยอมก็จะเป็นเล่นตัว เพราะขณะนั้นไม่มีใครจะสมควรเป็นได้จริง ๆ พ่อจึงได้รับเป็นแล้วเขาก็เลือกต่อไปทุกปีจนครบยี่สิบปีพ่อจึงไม่ยอมรับเลือกเป็นอีก

ระหว่างที่พ่อเป็นกรรมการและตำแหน่งต่างๆ ในสยามสมาคมนั้น บางคราวก็ต้องทำงานในหน้าที่บรรณาธิการเพราะขาดคนระหว่างสงคราม

และได้เคยแต่งเรื่องให้ไปลงในวารสารบ่อย ๆ ด้วยพ่อก็ชอบเขียนหรือแต่งอยู่แล้วไม่เป็นภาระหนักประการใด

พ่อออกจะสนใจในกิจการของสมาคมวิชาความรู้มานานแล้ว ตั้งแต่ยังเป็นนักเรียนอยู่ที่เมืองอังกฤษด้วยซ้ำ เมื่ออยู่โรงเรียนรอตติงดีนบางเวลาทางโรงเรียนส่งเสริมให้เข้าไปอ่านหนังสือในห้องสมุด ได้อ่านเรื่องเมืองโบราณก็สนใจและอยากจะแต่งบทความอันใดบ้าง เมื่อไปชุมนุมสามัคคีสมาคมแต่แรก ๆ (อายุสัก ๑๖) ก็นึกอยากจะสามารถเรียบเรียงบทความว่าด้วยโบราณคดีแล้วยังได้อาสานำไปอ่านในที่ประชุมครั้งหนึ่งเพื่อนฝูงล้อกันอยู่เสมอว่าทะเล้น ไปพยายามเป็นนักปราชญ์ซึ่งแท้จริงเราก็ไม่มีความรู้อันใดจะไปแสดง แต่พ่อถือเสียว่าการประชุมในค่ำๆ ของสามัคคีสมาคมเป็นการคุยกันเล่นเมื่อถูกชวนจึ่งได้รับแสดงบทความกับเขาบ้าง ซึ่งแท้จริงบทความของพ่อก็ไม่มีสาระอันใด

ต่อมาเมื่อพ่อเข้าไปเรียนในมหาวิทยาลัยอ๊อกซฟอร์ดก็อยากจะเรียนโบราณคดีอีก หากผู้หลักผู้ใหญ่ไม่เห็นด้วย ครั้นเมื่อใกล้จะถึงเวลาเรียนจบจะได้กลับเข้ามาบ้านแล้วจึ่งได้ปรารภกับนายเบราวน์ใคร่จะได้เข้าเป็นสมาชิกราชสมาคมเอเชียของอังกฤษซึ่งนับถือกันในเวลานั้นว่าเป็นสำนักเยี่ยมของผู้สนใจในทางโบราณคดี นายเบราน์เห็นดีจึ่งส่งเสริมให้ได้เป็นสมาชิกตลอดชีพแห่งสมาคมจึ่งได้เป็นมาจนทุกวันนี้ แต่ราชสมาคมเอเชียของอังกฤษนั้นสนใจแต่เรื่องราวของประเทศจีน ญี่ปุ่น และอินเดีย ไม่สู้จะสนใจในบ้านเมืองแถบเรานัก

ครั้นเมื่อกลับมาถึงเมืองไทยแล้ว สมาชิกแห่งสยามสมาคมท่านหนึ่งได้ชวนให้เข้าเป็นสมาชิกในสมาคมนั้น พ่อจึงได้สมัครเข้าไปด้วยความเต็มใจและในไม่ช้าทางสมาคมก็ได้ยกย่องให้รับตำแหน่งกรรมการและอุปนายกภายในเวลาอันเร็วอยู่ ในชั้นต้นได้ช่วยเขาแต่ในทางธุรการแต่การเขียนนั้นต่อมาอีกสักสี่ปีจึงได้กล้าทำบ้าง จำได้ว่าบทความแรกที่เขียนส่งไปให้บรรณาธิการว่าด้วยเรื่องเดินทางรถยนต์ข้ามทุ่งนาจากลพบุรีไปพระบาทในจังหวัดสระบุรี ไม่มีความที่จะเรียกได้ว่าเป็นวิชาความรู้ลึกซึ้งแต่ความชนิดที่กล่าวด้วยการเดินทางและท้องที่ก็จัดว่าสมควรที่จะลงในวารสารของสมาคมได้ ครั้นเมื่อเขารับเรื่องหนึ่งแล้วจึงกำเริบเขียนอะไรต่ออะไรส่งไปให้อีก การเขียนบทความให้วารสารเช่นนี้ไม่มีมากนักเหมือนเอกสารส่วนมากในท้องตลาดเพราะสยามสมาคมไม่ให้เบี้ยสนองคุณผู้เขียน เป็นเพียงตลาดแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกันในระหว่างผู้รักความรู้เท่านั้น ฉะนั้น จึงไม่ต้องแย่งหน้ากระดาษกัน นอกจากนั้นผู้อ่านหรือสมาชิกส่วนมากเป็นชาวต่างประเทศ ถ้าเขียนเป็นไทยก็ไม่เข้าใจ ถ้าเป็นภาษาใดๆ นอกจากอังกฤษก็มีคนอ่านน้อย เช่นฝรั่งเศสเคยมีบทความที่เป็นวิชาการชั้นสูงบ่อยๆ และถ้าอ่านได้ก็จะได้อ่านเรื่องดีๆ ที่เต็มไปด้วยวิชาความรู้เป็นอันมาก มีผู้รู้ที่มีชื่อเสียงโด่งดังนอกเมืองไทยอยู่หลายคนเช่น นายจอรจส์ เซเดส ดร. แล็งกาต์ ดร. ปีรเนย์ เป็นต้น เรื่องที่พ่อเขียนขึ้นด้วยความค้นคว้าเกิดขึ้นภายหลังเช่นเรื่องคติแห่งตำแหน่งพระมหากษัตริย์ไทยในโบราณกับเรื่องเกี่ยวด้วยประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทยโดยเฉพาะนิยายพระรามได้เขียนให้ไว้มากพอใช้

ในระหว่างที่เป็นนายกสยามสมาคมภายหลังมหาสงคราม ทางต่างประเทศสนใจเรื่องวิชาความรู้ที่เป็นเครื่องแสดงวัฒนธรรมของแต่ละชาติได้จัดการให้มีการประชุมผู้สนใจขึ้นเนือง ๆ เขาได้เชิญนายกสยามสมาคมไปร่วมงานประชุมหลายคราว บางคราวเช่นประชุมระหว่างประเทศว่าด้วยวิชาบูรพคดีที่ปารีสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑ เขายกย่องให้นายกสยามสมาคมเป็นอุปนายกคนหนึ่งของที่ประชุม และต่อมารัฐบาลอินเดียจัดให้มีงานฉลองศตวรรษที่ ๒๕ แห่งพุทธกาลก็ได้ยกย่องให้เป็นอุปนายกนั่งผลัดกันกับอุปนายกอื่น ๆ อีก ๕ ท่านเป็นประธานในที่ประชุมที่นครเดลี เมื่อเสร็จการประชุมแล้วได้จัดรถไฟกระบวนพิเศษให้บรรดาผู้ที่ได้รับเชิญไปในงานนั้นไปเที่ยวชมสถานที่ทางพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของเขาเริ่มต้นด้วยนครอัคราซึ่งเคยเป็นราชธานีของกษัตริย์โมกุลแล้วไปยังศาญจีซึ่งเคยเป็นวัดใหญ่มีหินสลักงดงามบนเขาเจติยคีรีใกล้เมืองวิทิสาโบราณ จากนั้นข้ามแม่น้ำที่เมืองอัลละหะบาด คือประยาคโบราณ ที่นี่เป็นชุมทางของแม่น้ำคงคาและยมุนา ชาวอินเดียไม่ว่าจะนับถือศาสนาใดนิยมกันนักว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์เหมือนที่พาราณสี แวะพาราณสีแล้วไปคยาขึ้นรถยนต์จากนั้นไปนครราชคฤห์และปัฏนา (โบราณเรียกปาฏลีบุตร) แล้วไปกัลกัตตาและขึ้นเรือบินกลับบ้าน

งานสยามสมาคมใช่ว่าเป็นงานทางวิชาความรู้จะปลอดภัยการเมืองทีเดียวก็หามิได้ เมื่อหลังจากการเปลี่ยนแปลงปกครองแผ่นดินแล้ววันหนึ่งพ่อได้รับจดหมายใครคนหนึ่งจำชื่อไม่ได้เสียแล้ว เป็นร้อยตำรวจเอกประจำกรมตำรวจ เขียนมาถึงนายกสยามสมาคมว่า “ถึงนายกสยาม

สมาคม ฉันอยากจะพบท่านให้ท่านมาหาที่กรมตำรวจปทุมวัน” พ่อเบ็นเพียงพลเมืองคนหนึ่ง เมื่อนายในบ้านเมืองท่าน “ให้หา” ก็ต้องทำตามคำสั่งไปฟังบัญชาท่าน แต่เมื่อไปถึงเขานำเข้าไปหานายพันตรีตำรวจคนหนึ่งซึ่งมีกิริยาอัชฌาสัยอย่างคนดีธรรมดา เขาออกตัวในการที่ “ให้หา” พ่อไป แต่อธิบายว่าเบ็นคำสั่งมาจากที่สูงจึ่งต้องเรียกมาอย่างนั้น เรื่องก็ไม่มีอะไรเพียงแต่เจ้าหน้าที่สังเกตว่า สยามสมาคมออกวารสารไปโดยเพิกเฉยต่อคำสั่งตำรวจในระหว่างบ้านเมืองอยู่ในภาวะฉุกเฉินไม่เสนอให้ตำรวจตรวจเสียก่อน พ่อจึ่งได้ชี้แจงตอบว่า คำสั่งตำรวจอันนี้ใช่ว่าทางสมาคมจะเพิกเฉยเสียหามิได้ แต่ความในคำสั่งนั้นกล่าวแต่ว่าบรรดาหนังสือที่ออกเบ็นกำหนดเวลา จึ่งจะต้องเสนอไปให้ตำรวจตรวจและอนุญาต ส่วนหนังสือที่สยามสมาคมออกไปนั้นไม่มีกำหนดเวลาสุดแต่มีเรื่องก็ออกไม่มีเรื่องก็งดไป จึ่งอยู่นอกข่ายแห่งคำสั่งอันนี้ ท่านพันตำรวจตรีผู้นั้นก็ไม่เถียงอย่างไรและขออภัยที่กรมตำรวจได้แสดงกิริยาไม่สุภาพต่อเรานั้น

ระหว่างนั้นสยามสมาคมต้องผ่านขวากหนามอีกเนือง ๆ ต้องใช้ความอดทนและอุเบกขามิใช่น้อยแต่เมื่อหมดเวลาแห่งรัฐบาลชุดนั้นแล้วกิจการก็เรียบร้อยไม่ต้องหวาดว่าจะถูกสั่งปิดอีก พวกไทยเราเองที่มิใช่นักการเมืองก็พลอยซ้ำเอาโชคชะตาของสมาคมด้วย เช่นพูดว่าสมาคมนี้เบ็นสำนักสำหรับฝรั่ง พยายามเล่นเบ็นนักปราชญ์ ฯลฯ แต่คำเสียดสีอย่างนี้ไม่มีทางใดจะดีไปกว่าเฉยเสียไม่ไปเอาใจใส่มันก็ค่อย ๆ เลือนไปเอง ท่านนักปราชญ์ไทยที่กล่าวโทษสยามสมาคมเหล่านี้ลงท้ายก็มาช่วยสนับสนุนสมาคมถึงเบ็นเจ้าหน้าที่สูงสุดก็มี

เนื่องจากที่ไปเพลิดเพลินเขียนบทความให้สยามสมาคมนี้ องค์การนานาประเทศอื่น ๆ จึงได้มาติดต่อขอแรงให้เขียนโน่นเขียนนี่ให้เป็นครั้งคราว เช่นมหาวิทยาลัยไลเด็นได้เรื่อง เทียบเคียงนิทานอิเหนาไปเรื่องหนึ่ง องค์การสารานุกรมอังกฤษที่เรียกว่า "เอนไซโคลบีเดียบริตแตนิกา" ขอให้เขียนเรื่องวรรณคดีไทยเป็นประจำ องค์การสวิสส์ชื่ออารติบุสอาซิเอได้เรื่องไปหลายเรื่องโดยนายกริสวลด์ผู้เป็นเจ้าหน้าที่ขององค์การนั้นมาขอไป องค์การยูเนสโคขอให้เขียนเรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าในฐานะผู้นำชาติระหว่างหัวต่อสมัยใหม่ ตอนหลังนี้มหาวิทยาลัยลังกาได้ขอให้ช่วยเขียนเรื่องประวัติพุทธศาสนาในเมืองไทยเพื่อไปลงในเอนไซโคลบีเดียของรัฐบาลลังกาว่าด้วยพุทธศาสนาด้วย

ในตอนท้ายแห่งงานสยามสมาคมของพ่อนี้ งานพอกพูนขึ้นมากเพราะการติดต่อกับองค์การบัณฑิตย์นานาประเทศทวีขึ้นหลายเท่า เลขาธิการสมาคมว่างานนี้กินเวลาของเธอมากเต็มที ขอจ้างฝรั่งมาทำงานเป็นประจำ เพราะในเวลาที่ล่วงมาแล้วสมาคมไม่เคยต้องจ้างคนทำงานนอกจากในตำแหน่งชั้นลูกจ้างแท้ ๆ เช่นเสมียนและภารโรง ในลำดับนี้นายมุ้งเอกอัครราชทูตเดนมาร์กได้ติดต่อขอความช่วยเหลือบริษัทและองค์การค้าใหญ่ในเดนมาร์ก เช่นเบียร์ทูบอร์คและอีสตเอเชียติคเดนมาร์กได้เงินมาเป็นก้อนใหญ่สำหรับทำการค้นคว้า และคิดกันอยู่ว่าจะอนุโลมตามคำขอร้องของเลขาธิการให้มีลูกจ้างชั้นดีมาเป็นหน้าที่ค้นคว้าและธุรการของสมาคม พ่อเผอิญมีธุระอื่นต้องไปต่างประเทศเสียในระหว่างนั้น พอกลับมาได้ทราบว่ากรรมาธิการของสมาคมได้รับคำเสนอของ

กรรมการผู้หนึ่งให้จ้างคนมาทำหน้าที่นี้ด้วยเงินเดือนถึง ๑๔,๐๐๐ บาท แม้พ่อจะเห็นว่ามากเกินไปและสมาชิกชาวต่างประเทศหลายคนพากันติเตียนว่าสมาคมจ้างเอาคนเข้ามาทำธุรการด้วยเงินแพงเกินไป เพราะงานนี้เป็นงานครึ่งวันได้ก็ดีแต่มันก็ล่วงเลยมาแล้ว พ่อเห็นว่าตัวผิดที่ไม่รู้เรื่องมัวไปเดินทางเสียถึงยุโรป จะแก้ไขอย่างไรก็ยากเพราะสมาคมไปจ้างเขาไว้เสียแล้ว จึงได้ปฏิเสธไม่รับเลือกเป็นนายกสมาคมอีกต่อไป แม้จะถูกท้วงว่าไม่ควรจะไปปฏิเสธแต่เห็นว่าได้ปฏิเสธไปแล้วไม่มีทางที่จะกลับรับได้ ยังคงทำงานให้สมาคมอยู่อย่างเดียวแต่ช่วยในคณะบรรณาธิการซึ่งพ่อยังคงสนใจใคร่จะให้งานก้าวหน้าไปตามเดิมอยู่

เป็นอันว่างานสยามสมาคมซึ่งได้สนใจและลงแรงช่วยทำมาเป็นเวลานาน แม้เพียงในตำแหน่งนายกสมาคมตำแหน่งเดียวก็ถึง ๒๓ ปี นั้นได้สุดสิ้นลงในระยะนี้ แม้สมาคมจะยังเกี่ยงให้เป็นนายกกิตติมศักดิ์อันเป็นเกียรติสูงมากก็ดี แต่ตำแหน่งกิตติมศักดิ์ทั้งหลายไม่มีหน้าที่ทำอะไรจริงจัง

ค. โรตารี่

เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๗๓ นายเดวิดสั้น ผู้แทนโรตารี่สากลเข้ามายังกรุงเทพฯ รับสั่งกรมพระกำแพงเพชร์มว่า อยากจะมาจัดการตั้งสโมสรโรตารี่ขึ้นในนานาประเทศในเอเชียตะวันออก เขาเสนอให้ตั้งสโมสรขึ้นที่กรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง โดยเลือกเฟ้นเอาแต่บุคคลที่เห็นกันชัดว่าสมควรเป็นตัวอย่างที่จะเริ่มงานโรตารี่ได้ หลักเกณฑ์ของโรตารี่นั้นคือเลือก

เอาเฉพาะบุคคลที่สุจริตในวิธีทำงานและที่มีเสียงพอเพียงในอาชีพนั้น ๆ เอาอาชีพละ ๑ คน (ภายหลังแก้เป็นสอง) เขาเห็นว่าถ้าเริ่มด้วยมีผู้ใหญ่ในแต่ละอาชีพอย่างนี้ได้แล้ว คณะโรตารี่นี้ก็จะได้รักษาระดับธรรมอันสูงในการดำเนินอาชีพทั้งปวง เมื่อตั้งสโมสรเช่นว่านี้ขึ้นได้ในทุก ๆ หย่อมแห่งพลเมืองแล้ว ก็น่าจะหวังได้ว่าระดับการครองชีพในหย่อมเหล่านั้นก็จะสูงดี แล้วถัดไปก็ใคร่จะให้หย่อมเหล่านี้รวมงานเข้าเป็นแควัน (ดิสตริคต์) และแควันเหล่านี้รวมกันเป็นโรตารี่สากลอันจะเป็นแบบอย่างที่ดีของผู้ครองชีพไม่ว่าทำราชการหรือค้าขาย นายเดวิดสั้นให้เชิญบุคคลชั้นนำของแต่ละหมู่ ไม่จำเป็นต้องเป็นคนมีฐานะทางราชการชั้นสูงหากให้มีเสียงพอจะนำคนไปในทางอันเป็นธรรมได้ จำได้ว่าครั้งนั้นเขาเลือกบุคคลมาร่วมประชุมตั้งสโมสร คือ พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ๑ นายคนุตเสน แห่งบริษัทอีสตเอเชียติค ๑ นายวิลเลียมสันที่ปรึกษากระทรวงพระคลัง ๑ นายวอลเตอร์ซิมเมอร-แมน เลขาธิการ YMCA กับผู้จัดการองค์การค้าใหญ่ เช่น ธนาคารไทยพาณิชย์ ธนาคารฮ่องกงเซี่ยงไฮ้ บริษัทแบโรว์เบราวน์ แต่เมื่อตั้งสโมสรขึ้นได้แล้วจึ่งได้ขยายวงสมาชิกออกไป เช่น เสนาบดีว่าการต่างประเทศเป็นต้น ข้าราชการผู้ใหญ่บางท่านแม้เป็นบุคคลที่มีอิทธิพลเขาไม่เอาเพราะไม่แน่ใจว่าสุจริต ลงท้ายเลือกสมาชิกได้สักไม่ถึง ๔๐ คน จัดตั้งเป็นสโมสรโรตารี่กรุงเทพ ฯ ขึ้นได้เมื่อปี ๒๔๗๓ กรมพระกำแพง-เพชร์เป็นนายกพระองค์แรก กรรมการมีพระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่น

พิทยาลงกรณ์ นายแอสบีนอลแห่งธนาคารฮ่องกง นายคนุตเสน ผู้จัดการบริษัทอีสตเอเชียติคกับอีกสองคน มีเลขานุการกับเหรัญญิกอีกสองคน ประชุมกันทุกๆ สัปดาห์ที่โรงแรมรถไฟหัวลำโพงแล้วย้ายไปวังพญาไท ซึ่งได้กลายไปเป็นโรงแรมพญาไทในรัชกาลที่เจ็ดนั้น พ่อเป็นสมาชิกในฐานะผู้ให้การศึกษาชาติ แต่ดำรงฐานะนั้นอยู่เพียงบีเศษก็เกิดเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งทำให้พ่อขาดจากอาชีพดั่งว่าจึงได้ขอลาออกจากสโมสรโรตารี่ เพื่อนฝูงในสโมสรที่เป็นฝรั่งพากันไม่ยอมให้ออกแต่พ่อได้ชี้แจงแก่เขาว่าสิ้นอาชีพแล้วย่อมไม่มีทางเป็นสมาชิกได้ บางคนไปค้นคว้าข้อบังคับในที่สุดให้เปลี่ยนอาชีพของพ่อเป็นนักเขียน เพราะความปรากฏว่าพ่อเขียนให้วารสารสยามสมาคม ถ้าจะว่าไปแล้วอาชีพต้องเป็นกิจการที่เราได้ผลประโยชน์ตอบแทนมาเลี้ยงชีวิต ฉะนั้น การเขียนให้สยามสมาคมก็ไม่ตรงเพราะไม่ได้ผลประโยชน์ทางเงินทองประการใด แต่คณะกรรมการโรตารี่ตกลงให้ขอไปทีก่อนดั่งนี้ ระหว่างนี้ได้ทำงานนอกหน้าที่ปรกติครั้งหนึ่ง คือ ไปประชุมแทนนายกโรตารี่กรุงเทพฯ ที่กรุงกัวลาลุมปูร์ ธรรมเนียมของโรตารี่ย่อมมีการประชุมระหว่างสโมสรต่างๆ ในภาคเดียวกัน กรุงเทพฯ อยู่ในภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีสโมสร ๘ แห่งด้วยกัน คือ กรุงเทพฯ สิงคโปร์ กัวลาลุมปูร์ ปีนัง อิโปห์ มาลักกา สเรมบัน และกูชิง ในบรรดาสโมสรที่ออกชื่อมานี้นอกจากรายแรกและหลังที่สุดแล้วเป็นสโมสรในท้องที่มลายู ซึ่งเวลานั้นเป็นแว่นแคว้นอังกฤษ จำเดิมแต่มหาสงครามเอเชียบูรพาเกิดขึ้นโรตารี่

ต้องเลิกล้มไปพักหนึ่ง เพราะว่ากันว่าขัดนโยบายการเมือง ครั้นมหาสงครามนั้นสงบลงพวกโรตารี่เดิมร่วมใจกันตั้งโรตารี่ขึ้นใหม่ และก็เป็นธรรมดาอยู่บ้างที่ภาคนี้จะมีเสียงไปในทางความนิยมอังกฤษเพราะเขาเป็นผู้ปกครองท้องที่ส่วนใหญ่ การเลือกผู้ว่าการภาคสำหรับปกครองสโมสรต่าง ๆ จึงมักตกไปแก่คนชาติอังกฤษที่สิงคโปร์หรือกัวลาลุมปูร์ การเป็นดังนี้อยู่สามปีเขาก็มาเลือกเอาพ่อซึ่งเป็นนายกสโมสรกรุงเทพ ฯ อยู่นั้นขึ้นเป็นผู้ว่าการภาค หน้าที่ผู้ว่าการภาคต้องวางระเบียบปกครองควบคุมแก้ปัญหาขัดข้องให้แก่แต่ละสโมสรในภาคนั้น ต้องไปเยี่ยมทุกสโมสร ต้องพยายามรู้จักกรรมการและสมาชิกทุกสโมสร ต้องรายงานประจำระยะเวลาตลอดปี ผู้ว่าการภาคผิดกันกับนายกแห่งสโมสรต่าง ๆ ในแคว้นของตน นายกนั้นต้องไม่ขาดจากการประชุมแต่ละสัปดาห์ บางทีก็เกือบไม่ได้กินอะไรในเวลาประชุมเพราะมีธุระจะต้องแถลงแก่ที่ประชุมเรื่อย ส่วนผู้ว่าการภาครับผิดชอบต่อองค์การโรตารี่สากลซึ่งมีสำนักงานประจำอยู่ในสหรัฐอเมริกาไม่ต้องควบคุมการประชุมแต่ต้องคุมโครงการของทุกสโมสรตลอดปี ทั้งไม่มีเลขานุการไว้ใช้อย่างนายกสโมสรด้วย เมื่อคราวพ่อออกเยี่ยมสโมสรในภาคซึ่งต้องเดินทางไกลตั้งแต่กรุงเทพ ฯ ถึงสิงคโปร์นั้นจึงได้ชวนนิวัตไปด้วยเพื่อเป็นเลขานุการ และเพื่อเป็นการรางวัลที่ได้ช่วยพ่อเขียนหนังสือเก็บเอกสารต่าง ๆ ในหน้าที่ของผู้ว่าการได้ตลอดปีมา งานอันนี้เป็นที่พอใจพ่อเพราะได้รู้จักคนต่าง ๆ ล้วนตั้งใจจะทำประโยชน์ให้แก่เพื่อนมนุษย์ยิ่งกว่าที่เคยคาดหมายว่าจะได้พบเห็น

ฆ. เดินทางนอกเมืองไทยระหว่างนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ พระนางเจ้าสุวัทนาทรงพระปรารภเรื่องพระอนามัยสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงเพชรรัตนราชสุดาพระธิดาว่า แพทย์แนะนาให้เสด็จตากอากาศทางทะเลเสียอีกบ้าง พระนางทรงพระดำริจะเสด็จทางเรือไปผ่านสิงคโปร์ประพาสชะวาและบาหลี แล้วในเที่ยวกลับเสด็จเยี่ยมเจ้านายที่ประทับอยู่ในมลายูประเทศ เช่น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ปีนัง ทรงชวนให้พ่อไปตามเสด็จในฐานะเป็นผู้ใหญ่ในกระบวน และตกลงกันว่าเสด็จอย่างไม่ให้แสดงพระองค์เป็นเจ้านาย

การเสด็จนี้เริ่มต้นด้วยไปลงเรือย่อม ๆ จากสมุทรปราการออกไปลงเรือเมล์ดัตช์ที่เกาะสีชัง ชื่อเรือบอนตาก เดินทางไปสามวันยังสิงคโปร์ แล้วตรงไปขึ้นชะวาที่ท่าเรือซึ่งครั้งนั้นยังเรียกอยู่ว่าบะตาเวีย แต่เดี๋ยวนี้เปลี่ยนชื่อเป็นชยกรตา อันเป็นชื่อเดิมของเขาเพิ่งเปลี่ยนมาเป็นบะตาเวีย เมื่อพวกดัตช์เข้าครอบครอง ณ ที่นี้รัฐบาลของดัตช์ให้ผู้สำเร็จราชการแห่งเนเดรลันด์อินเดียมารับเสด็จ แต่งตัวเป็นทางราชการ พ่อได้ทูลพระนางว่าเมื่ออย่างนี้แล้วก็เห็นจะต้องเสด็จออกรับเขา สมเด็จหญิงไม่ต้องออกก็ได้เพราะพระอนามัยไม่ดี แต่ในโอกาสนั้นพ่อตามเสด็จออกไป พอเขาทูลว่าจะมาพึ่งเผื่อจะมีพระธุระอันใดที่มีพระประสงค์ก็จะยินดีทำถวาย พ่อได้ชี้แจงแก่เขาว่าพระนางทรงขอบใจเขาและรัฐบาลดัตช์เป็นอันมาก พระประสงค์ในการเสด็จนี้ก็คือตากอากาศ ใคร่จะเสด็จอย่างเงียบไม่อยากจะรบกวนให้แสดงพิธีรีตองอันใด ความจริงรัฐบาลดัตช์ก็ดี รัฐบาลฝรั่งอื่นใดก็ดี พยายามจะแสดงอยู่เสมอ ในระยะนี้ว่าเขา

พร้อมที่จะช่วยเหลือ และถ้ามีพระประสงค์จะให้รับรองเป็นพระเกียรติยศประการใดก็จะยินดีถวาย เมื่อฝ่ายเราบอกเช่นนี้แล้วเขาก็เข้าใจดี เพียงแต่สั่งเจ้าหน้าที่ให้คอยถวายความสะดวกและคุม ๆ มิให้มีระแวงอันตรายประการใด ไม่ส่งจักรยานยนต์มาแห่แต่ก็มีตำรวจผ่านไปมาตามทางมากกว่าปรกติ

กระบวนเสด็จไปประทับพักที่โรงแรมเดสแองด์คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเสด็จโดยรถยนต์แวะสวนพฤกษชาติมโหฬารที่เมืองบอยเต็นซอคแล้วขึ้นเขาไปเสวยกลางวันที่หมู่บ้านที่ช่องเขาปุนจัก ตอนบ่ายก็ถึงบันดุงและไปเฝ้าสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์และเจ้านายที่ประทับอยู่ ณ พระตำหนักในเมืองนั้น ตั้งแต่ตอนนี้ไปทูนกระหม่อมชาย (เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์) กับพระธิดาทรงเป็นพระธุระพาเที่ยวเรื่อย สังเกตว่าทรงยินดีรับรองทุกพระองค์ ในที่นั้นนอกจากสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์กับพระชายาพระธิดาและพระโอรสแล้วยังมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงทิพยรัตนกิริฏกุลินี ด้วย การเที่ยวในชะวานั้นมีที่ดูมากมายและเจ้าของบ้านเมืองเขาก็ตั้งใจทำให้เป็นรมณียสถาน จัดสถานที่ไว้โดยตั้งใจจะรับคนที่ไปเที่ยวโดยอุดหนุนการจัดภัตตาคาร จัดพิพิธภัณฑ์ จัดสถานที่เช่นสวนพฤกษชาติ สวนสัตว์ เป็นต้น กระบวนเสด็จพักอยู่ที่เมืองบันดุงหลายวันเพราะที่อยู่สบาย เมืองนี้เขาเล่าว่าเดิมเป็นที่ลุ่มน้ำขังแม้อยู่บนที่สูง จึงมีไข้จับสั่นอย่างร้ายแรงชุกชุม รัฐบาลดัตช์ไปจัดการปราบโรคร้ายนี้ จนเมืองนี้ได้มีฐานเป็นเมืองที่อยู่กันได้สบายถึงมีคนไปอยู่ถาวรเป็นอันมาก

เป็นเรื่องที่น่าชื่นใจอยู่อย่างหนึ่ง สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ ซึ่งต้องร่อนเร่ไปประทับต่างบ้านต่างเมืองอย่างน่าสงสารนั้น ปรากฏว่าทางฝ่ายเนเดรลันด์ผู้ปกครองเมืองก็ดี ฝ่ายประชาชนชาวชะวาก็ดีต่างก็พากันนับถือและเคารพเป็นอย่างยิ่ง เช่นเวลาเสด็จมายังโรงแรมที่เราอยู่จะเห็นพวกเจ้าหน้าที่ชาวชะวาลงหมอบกันอย่างไทยๆ ทีเดียว เพราะเขาเคารพกันอย่างนั้น รู้สึกว่าในการที่สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงเพชรรัตน ฯ และพระชนนีเสด็จไปนั้น ทูนกระหม่อมก็พอพระทัยด้วยได้ทรงพบพระญาติ

กระบวนเสด็จได้เดินทางรถไฟจากบันดุงไปทางทิศตะวันออกถึงเมืองสุรบายา แล้วข้ามฟากทะเลไปสู่เกาะบาหลี จากท่าเรือได้ขึ้นรถยนต์ข้ามเกาะไปยังเมืองหลวงที่เรียกกันว่าเด่นปะซาร์ พักในโรงแรมอันสะอาดสบายอยู่สามวัน ได้เห็นขนบธรรมเนียมหลายอย่างที่ทำให้นึกถึงบ้านเรา เช่นทำบุญถวายพระเป็นเจ้าในศาสนาฮินดู และการนักขัตฤกษ์ซึ่งดูเหมือนไม่เว้นแต่ละวัน เป็นอันว่าน้ำใจพลเมืองยังชื้นร่าเริงอยู่ดีทั่วไป ชาวต่างประเทศที่ไปเที่ยวเกาะนี้บางทีก็เข้าใจผิดไปว่าชาวบาหลีค่อนข้างจะหย่อนในทางความประพฤติทางประเวณี เพราะผู้หญิงเดินในถนนหลวงในบ้านนอกตัวเปล่าไม่มีเสื้อสวมเลย แต่แท้จริงเป็นประเพณีเขาอย่างนั้น เขามิได้ปล่อยตัวด้วยราคจริตดังเช่นเราจะเห็นได้ในเมืองตะวันตกเช่นในนิวยอร์คนั้น ได้ทราบว่าถ้าผู้ใดไปล่วงเกินจับต้องร่างกายเขาเขาอาจรังเกียจถึงมีพวกพ้องผู้ชายมาก่อการวิวาทกับผู้นั้นได้ ที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ ไม่ว่าจะไปแห่งใดเราจะได้เห็นศาลพระภูมิ

อย่างเมืองเราซึ่งเขาเรียกว่า “เภามะ” และการตกแต่งอาคารก็เต็มไปด้วยเรื่องพระรามทั่วไปหมด ที่ใกล้ ๆ กันกับเด่นปะซาร์นี้มีถนนผ่านนครกลุงกุงอันเป็นที่ประทับของเจ้าผู้ครองนครในแคว้นกลางเกาะ และจากนี้เราได้ผ่านศาลาซึ่งมีเพดานเขียนภาพไตรภูมิ์ด้วยสีสดใส จากที่นี้ถนนเลี้ยวไปขึ้นภูเขาสูงอันมีเทวสถานใหญ่โตสวยงามอันหนึ่ง ว่ากันว่าเป็นที่บรรจุอังคารของเจ้านายในราชวงศ์ของเขา ต่อมาอีกวันหนึ่งเราเดินทางข้ามภูเขากลับมาลงเรือที่ท่าเดิมข้ามมาชะวาที่เมืองสุรบายา ใต้เมืองนี้ลงไปไม่ไกลนักก็ถึงเมืองสิงหสาหรี เราไปพักที่เมืองมาลังซึ่งมีโรงแรมสะอาดสบายอยู่เชิงเขาซึ่งเป็นพืดไปถึงภูเขาที่เรียกกันว่า “เดียง” อันเป็นเขาที่คลุมหนาด้วยป่าไม้และหญ้ายาวสูงท่วม ๆ หัวคน เมื่อกลับมาแล้วสักปีหนึ่งยังได้อ่านในหนังสือพิมพ์ว่าไฟไหม้ป่ามากมายที่บนเขานี้ เลยปรากฏเทวสถานหมู่ใหญ่หมู่หนึ่งบนยอดเขาซึ่งเจ้าหน้าที่แผนกโบราณคดีของรัฐบาลดัตช์เคยปรารภกันมานานแล้วว่า ยอดเขานี้มีเขาย่อม ๆ อยู่ลูกหนึ่งซึ่งมีเขาเล็กหน่อยล้อมไว้สี่ด้าน น่าสงสัยว่าชาวชะวาโบราณจะอดไม่ได้ที่จะสร้างเทวสถานขึ้นไว้เพราะเหมาะแก่เรื่องราวที่สมมตว่าภูเขาเดียงและที่เรียกกันว่า “เสุมรุ” นั้นเป็นภูเขาที่สถิตของพระเป็นเจ้าตามนัยฮินดู ทั้งเขานี้อยู่ใกล้กับนครใหญ่ ๆ ที่เคยเป็นบริเวณเมืองโบราณเช่นมัชกรตะ ๆ นี้พ่อได้ชี้แจงไว้ในหนังสือเรื่อง “นิทานบันหยี” ที่เขียนเป็นที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพคุณย่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ว่าเป็นเมืองที่เรียกชื่อเต็มว่า มชปาหิต ในเรื่องดาหลังว่า “หมันหยาปาเอ็ด” และในเรื่องอิเหนาว่า “หมันหยา” นั้น จากมาลังเราเดินทางไปใกล้ฝั่งทะเล

ด้านใต้เพื่อชมภาพสลักที่เมืองบลิตาร์อันนิยมกันว่าเป็นฝีมือชะวาแท้ แต่แสดงเรื่องพระราม จากนั้นไปเมืองกะดีหรีคือเมืองดาหาอันมีภูเขาวิลิส (เรียก "วิลิสมาหรา" ในเรื่องอิเหนา) ได้เลยไปดูถ้ำใกล้ ๆ เมืองซึ่งบัดนี้เขาเรียก "เสละมังเล็ง" ถ้ำนี้เล็กนิดเดียว ผิดกันกับถ้ำที่เราหลับตาเห็นในเมื่ออ่านเรื่องอิเหนา ไม่มี "เปลวปล่องท้องถ้ำอำไพ" ฯลฯ กลับมาย้อนอ่านหนังสือก็แน่ใจว่านี่คือถ้ำในเรื่องดาหลังที่ยักษ์อะไรมันลักเอาวิยะดาไปซ่อนไว้ต่างหาก บุษบาไม่ได้อยู่ในนี้

การเที่ยวชะวาสนุกด้วยอาการเช่นนี้ ถ้ามีเวลาอีกสักเดือนหนึ่งก็คิดว่าพร้อมที่จะเที่ยวได้ เรายังไม่ได้เห็นกุเรปันหรือกาหลัง ซึ่งเจ้าหน้าที่โบราณคดียังไม่แน่ใจว่าจะอยู่แห่งใดทั้งนิทานอิเหนาของไทยเรานั้นก็เล่ากันมาหลายซับหลายซ้อน แม้ข้อความสำคัญ ๆ ก็มิได้ยุติอย่างที่เรารู้เลย เป็นต้นว่า ในเรื่องของเราว่า ๆ วงศ์ของอิเหนามาจากสวรรค์เป็นสกุลของปะตาระกาหลา พระ "อัยกา" ที่ล่วงลับไปแล้ว แต่ประวัติศาสตร์ว่า ๆ สกุลนี้มาจากบาหลีท่านผู้เป็นต้นสกุลทรงพระนามว่า "ไอรลังค์" เป็นพระอัยกาของอิเหนาซึ่งประวัติศาสตร์เรียกว่าพระเจ้ากาเมศวรหรือบันหยีครองราชสมบัติที่กุเรปัน อย่างไรก็ดี เมื่อได้เทียบเคียงแล้วน่าจะยุติได้ว่าเรื่องดาหลังหรืออิเหนาใหญ่นั้นใกล้ประวัติศาสตร์มากกว่าเรื่องอิเหนาที่เรารู้จักกันโดยมาก

ในการเดินทางกลับ พระนางสุวัทนาทรงกำหนดให้ลงเรือมาขึ้นสิงคโปร์แล้วแวะเฝ้าเยี่ยมสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่เกาะหมาก ซึ่งเป็นที่ชื่นใจกันมากที่ได้เฝ้าเจ้านายอีกพระสกุลหนึ่ง

ในระหว่างที่ว่าง ๆ อยู่นี้ ยังได้เดินทางไกลอีกบ้าง สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงชวนให้ไปตามเสด็จประพาสตากอากาศประเทศเขมรด้วยพระประสงค์จะได้ทรงชมนครวัดนครธม กระบวนเสด็จก็ไม่มีมากนัก มีพระองค์เจ้าวาปีบุษบากร กรมหมื่นเทวะวงศวโรทัย (ผู้บัญชาการกระบวนเสด็จ) หม่อมเจ้าอัพภัสราภา หม่อมเจ้าวงษทิพยสุดา หม่อมเจ้าปรีดีเทพยพงษ์ หม่อมเจ้าสมรศรีโสภา ฯลฯ เสด็จโดยรถไฟตรงไปอรัญประเทศทรงรถยนต์ไปนครธม ทรงชมกรุงศรียโสธรและพระนครวัดอยู่สี่วันเลยทอดพระเนตรบรรทายเสรยซึ่งเขาซ่อมแซมจนกลับคืนดีอย่างเก่า สมเด็จทรงทักทายปราศรัยเจ้าหน้าที่ที่มารับเสด็จเป็นอย่างดี แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรกรุงพนมเปญอีกสองสามวัน ได้ทอดพระเนตรพระราชวังแล้วเสด็จมาประทับเรือเมล์สายฝรั่งเศสที่ท่าเคปกลับเข้าสู่พระนคร

สมเด็จยังทรงพระปรารภและทรงชวนให้ไปตามเสด็จอีกในปีหน้า ซึ่งทรงกำหนดว่าจะเสด็จอินเดีย แต่ระหว่างนั้นเสด็จเยี่ยมเจ้านายที่ชะวาเสียก่อนแล้วเลยประชวรอยู่หลายวันเสด็จกลับมาแล้วก็ประชวรและสวรรคตที่กรุงเทพ ฯ.

บันดุง พ.ศ. ๒๔๘๐

นครวัด พ.ศ. ๒๔๘๑

๔. เมืองไทยเปลี่ยนฉาก

ก. แสงเงินแสงทอง

กฎแห่งธรรมชาติมีอยู่ว่า เมื่อราตรีกาลได้ปกคลุมโลกไว้มิดชิดพักหนึ่งแล้ว ท้องฟ้าก็จะค่อย ๆ สว่างขึ้นด้วยรัศมีสีทองเรื่อ ๆ ซึ่งคนที่ตื่นเช้าทันได้เห็นจะอดชมว่างามว่าเชิดชูใจนั้นไม่ได้ แต่ภายในไม่กี่นาทีสีท้องฟ้าอันงดงามนั้นก็ค่อย ๆ จางลงโดยลำดับ จนหมดไป บัดนี้จึงจะมีแสงสุริยาทิตย์โผล่ขึ้นมาในท้องฟ้า ทำให้โลกมีชีวิตกะปรี้กะเปร่าขึ้นเป็นกำหนดสำหรับคนที่ทำงานเลี้ยงชีพได้เริ่มออกปฏิบัติอาชีพ

อาการแห่งธรรมชาติระยะนี้ทำให้มนุษย์มีใจเบิกบานคิดอะไรคิดออก ถ้าเราสนใจอ่านกวีนิพนธ์เราจะสังเกตได้ว่าไม่ว่านิพนธ์ภาษาใดในโลกเราจะพบถ้อยคำต้อนรับปัจจุสมัยคือระยะนี้ของวัน บางแห่งก็ยกเอาความงามแห่งสตรีมาเปรียบเทียบ แต่บางแห่งก็ยกย่องชมเชยธรรมชาตินี้โดยไม่ยกอื่นใดมา ในภาษาไทยเราผู้อยู่ใกล้ธรรมชาติและรู้จักค่าแห่งความงามตามธรรมชาติมากนั้น เรามีกวีโวหารอยู่มากที่กล่าวถึงความงามแห่งธรรมชาติทั้งที่ยกเอาอื่น ๆ มาเปรียบเทียบทั้งที่กล่าวถึงธรรมชาติเอง ๆ โดยมิต้องเอาอื่นมาเปรียบเทียบ ดังเช่นพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ที่กล่าวถึงพระรามตื่นบรรทมในตอนที่เรียกว่า “นางลอย” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอัครมหากวีทรงไว้ว่า

“เมื่อนั้น พระตรีภพลบโลกนาถา
บรรทมตื่นจากที่ศรีไสยา พอเวลาล่วงสามยามปลาย
เสนาะเสียงสำเนียงนกการเวก ออกจากเมฆแซ่ซ้องร้องถวาย
ไก่ขันแจ้วเจื้อยเฉื่อยชาย มยุเรศร้องร่ายบนปลายไม้
เผยพระแกลแลดูดาวเดือน เห็นคล้อยเคลื่อนเลื่อนลับเหลี่ยมไศล
แสงทองส่องฟ้านภาลัย จวนจะใกล้ไชสุระวีวัน”

ในเมืองไทยเรา ความมืดมิดแห่งราตรีกาลก็ได้ปกคลุมมาเป็นเวลาตั้งสิบปี ตอนนี้กำลังจะมีแสงเงินแสงทองขึ้น ราษฎรส่วนมากไม่ว่าในกรุงหรือหัวเมืองพากันยินดีและเบิกบานเมื่อได้ทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวของเราจะทรงถือเอาโอกาสที่โลกได้สงบศึกเสด็จจากประเทศสวิสส์ที่ทรงเล่าเรียนอยู่นั้นเข้ามาเยี่ยมบ้านเมืองและราษฎรของท่าน ท่านเป็นอย่างไร มีพระรูปโฉมอย่างไร มีพระนิสัยอย่างไร เราส่วนมากไม่มีใครรู้ แต่สังเกตว่าราษฎรส่วนมากดีใจอยู่ดีที่จะได้เห็นท่านและต้อนรับการทรงเยี่ยมเยือนของท่าน

พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามาพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาและพระราชชนนี ในที่นี้จะขอข้ามความรู้สึกของพ่อและพวกเราในสกุลเราเพราะเป็นส่วนน้อยที่ได้รู้จักท่านมาแต่ยังทรงพระเยาว์ จะขอพูดถึงแต่คนหมู่มากซึ่งไม่เคยเห็นหรือติดต่อกับท่าน เขาเหล่านั้นก็ดีใจและชื่นชมยินดียิ่งนักซ้ำทั้งสามพระองค์ได้วางพระองค์ปราศจากเห่อเหิมทรงคบกับพลเมืองทั่วหน้าด้วยน้ำพระหฤทัยกันเอง ไทยเราจึ่งยิ่งรักใคร่เจ้านายของเราขึ้นอย่างรวดเร็ว ท่านพยายามเสด็จเยี่ยมราษฎรเท่าที่มีเวลาจะทรงทำได้

มิได้ทรงเป็นห่วงว่าจะทรงลำบากเหน็ดเหนื่อยหรือเกรงกลัวภยันตรายใด ๆ เพราะแท้จริงในเวลานั้นย่อมไม่มีเหตุที่จะกลัวจริง ๆ (เท่าที่มองเห็นได้) เสด็จเยี่ยมประชาชนทั่วพระนคร ฯ และท้องที่ใกล้เคียง แม้แต่สำเพ็งอันเป็นตรอกซอกเล็กน้อย ซึ่งเจ้าหน้าที่ออกจะวิตกในการอารักขา ท่านก็เสด็จเข้าไปทรงพระดำเนินอยู่ตั้งครึ่งวันแล้วเลยเสวยพระกระยาหาร ซึ่งพ่อค้าจีนในแถบนั้นจัดถวาย แม้เราจะตั้งใจกล่าวถึงท่านโดยไม่ยอจนเกินความจริงเราก็จะต้องรับว่าภายใน ไม่กี่เดือนที่เสด็จเข้ามาเยี่ยมประชาชนนี้พระเกียรติคุณได้แผ่ไพศาลรวดเร็วไปทั่วบ้านเมืองในและนอกพระนคร ฯ

ครั้นเมื่อจวนจะถึงเวลาที่จะเสด็จกลับ อยู่ ๆ ก็มีข่าวมาว่าพระเจ้าอยู่หัวสวรรคตเสียแล้ว โดยมีลูกปืนในพระเศียรและมีปืนทิ้งอยู่ใกล้พระกรเบื้องซ้าย เจ้าหน้าที่ไม่กล่าวว่าทั้งนี้เป็นเพราะเหตุใด แต่เมื่อได้มีการชันสูตรพระบรมศพ ก็มีข่าวว่าได้พิเคราะห์กันดูได้สามเหตุ คือ เหตุเผอิญ เหตุจงพระราชหฤทัยปลงพระชนม์ กับเหตุถูกปลงพระชนม์ ราษฎรส่วนใหญ่ไม่ได้รู้รายละเอียดที่ถูกต้องแต่เมื่อรวบรวมสาเหตุที่ได้ฟังมาก็เว้นไม่ได้ที่จะปลงใจลงว่า เหตุเผอิญนั้นไม่มีทางเชื่อได้ เหตุทรงปลงพระชนม์โดยจงพระราชหฤทัยหรืออัตวินิบาตกรรมนั้นก็หาสาเหตุไม่ได้ เหลืออยู่ทางเดียวแต่ถูกปลงพระชนม์ แต่ตามรายงานเจ้าหน้าที่ก็ว่าไม่มีมูลจะสงสัยทางนี้ เป็นอันสวรรคตโดยปราศจากเหตุ

อย่างไรก็ดี ราษฎรเสียใจและโกรธแค้นมากที่รัฐบาลไม่หาเหตุมาให้ทราบได้และคงรักษาตำแหน่งไว้ในเหตุการณ์อันน่าจะลาออกเพราะไม่สามารถค้นหาเหตุแห่งฆาตกรรมสำคัญที่สุดของบ้านเมือง

ส่วนการสืบราชสมบัติตามกฎมณเฑียรบาลอันบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญนั้นย่อมตกอยู่แก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภูมิพลอดุลยเดชพระราชอนุชา พระองค์ยังมิได้บรรลุนิติภาวะตามกฎหมายและยังจะต้องเสด็จกลับไปสวิสส์ จึงได้ตกลงเชิญพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนชัยนาทนเรนทร ผู้เป็นพระราชบิตุลาเหลืออยู่พระองค์เดียวให้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการร่วมคณะกันไปกับพระยามานวราชเสวีที่เคยดำรงตำแหน่งนั้นอยู่แล้ว

ลำดับนี้ “แสงเงินแสงทอง” ก็นับว่าจางไป มหาชนต่างพากันรอดูว่าแสงสุริยาทิตย์จะขึ้นมารื่อฟื้นโชคชะตาของชาติไทยหรือไม่

ข. วันใหม่ของชาติ

ใน พ.ศ. ๒๔๙๐ เกิดการยึดอำนาจขึ้นอีกในบ้านเมือง พอเวลาเย็นหลวงกาจสงครามมาเชิญให้พ่อเข้ารับราชการเป็นอภิรัฐมนตรีในคณะตั้งใหม่ ให้มีหน้าที่ทำงานแทนผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทั้งห้าพระองค์และคน คือกรมขุนชัยนาทนเรนทรเป็นประธานแห่งคณะ พระองค์เจ้าอลงกฎ พระยามานวราชเสวี หลวงอดุลยเดชจรัส กับพ่อรวมเป็นห้า พ่อตอบทันทีว่าไม่รับเป็น ราชการงานเมืองลืมหมดแล้ว เขาชี้แจงว่าพวกข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่ตั้งใจจะทูลรบกวนฝ่าพระบาท แต่เสด็จในกรมชัยนาทท่านขอเติมพระนามฝ่าพระบาทเข้าไปอีกพระองค์หนึ่งแทนอีกชื่อหนึ่งซึ่งโปรดให้งด เขาก็ยื่นสำเนาคำสั่งของเสด็จในกรมให้ฉบับหนึ่งว่าเผื่อจะอยากไปทูลสอบ ได้นึกอยู่ว่าไม่อยากรับราชการอันใด

เลยแต่ถ้าพระเจ้าอยู่หัวจะทรงใช้งานใดก็ต้องไม่ปฏิเสธ แต่ในขณะนั้นไม่ได้พูดกับหลวงกาจต่อไปอีก เมื่อเขากลับไปแล้วจึ่งได้ไปเผ้ากรมขุนชัยนาท ฯ ทูลถามว่า นี่ผ่าพระบาททรงเซ็นไว้ใช่ไหม ท่านว่าเซ็นไว้แล้วแกจะว่าอย่างไรหรือ ได้ทูลว่าเมื่อได้ทรงเซ็นเบี่ดเผยไปแล้วก็ไม่ว่ากระไร แต่ขอทูลว่าจะทรงใช้สำหรับพระเจ้าแผ่นดินนั้นพ่อไม่ขัดรับสั่งได้ แต่จะตรัสสอบถามความสมัครสักหน่อยก็ไม่ได้ ท่านตอบว่าถ้าถามแกก็ไม่เอาเท่านั้นแล้วฉันก็จะลำบาก พ่อนั่งนึงอยู่ด้วยความไม่พอใจท่านเสด็จลุกมากอดแล้วตรัสว่า แกกับฉันรักกันมานมนานตั้งแต่ยังไว้จุกอยู่ด้วยกัน คราวนี้ฉันขอให้ช่วยสักทีเถิด พ่อไม่มีทางจะขัดท่านได้เพราะรักท่านเป็นการรู้สึกส่วนตัวของพ่อ จำต้องยอมตามท่าน ก็เลยเข้าไปติดอยู่จนบัดนี้ แม้หลุดจากตำแหน่งนี้ไปได้เป็นครั้งคราวมากกว่าครั้งหนึ่งแล้วก็ต้องกลับเข้ามาอีกโดยไม่อยากจะขัดพระบรมราชโองการ ทั้งเห็นด้วยตามรับสั่งว่าอาจฉลองพระเดชพระคุณให้เป็นประโยชน์ได้อยู่บ้าง

ในปี ๒๔๙๑ กรมขุนชัยนาท ฯ ทรงใช้ให้ไปเผ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่เมืองโลซันน์ เราได้พากันไปด้วยความมุ่งหมายจะทิ้งลูกไว้เรียนต่อในยุโรป พ่อเลยรับเชิญขององค์การระหว่างประเทศสำหรับพิพิธภัณฑ์ให้ไปเข้าประชุมในหน้าที่ประธานกรรมการพิพิธภัณฑ์ระหว่างประเทศ (ที่เรียกย่อ ๆ ว่า "อีคอม") ที่กรุงปารีส เขาเลือกให้พ่อเป็นอุปนายกแห่งที่ประชุมใหญ่จึงต้องช่วยเหลือเขามาก ๆ หน่อย เช่น แปลบทความที่ขอให้หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์เขียนขึ้นเสนอการประชุมนั้น แล้วได้เลยไปอังกฤษ พยายามหาที่เรียนให้ปาณฑิตย์และสุพิชชา ซึ่ง

ในที่สุดได้เข้าเรียนในมหาวิทยาลัยอ๊อกซฟอร์ดและมหาวิทยาลัยบริสตอล สุพิชชาอุตสาหะบากบั่นเรียนจนได้ปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิตในเวลาต่อมา แต่นิวัตน์นั้นกำลังเรียนที่จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยค้างอยู่ สมัครจะขอกลับมาเรียนต่อให้จบ จึงเป็นอันกลับกับพ่อ นอกจากการประชุม "อีคอม" พ่อกับหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ยังได้ย้อนกลับมาประชุมวิชาบูรพคดีที่ปารีสอีก ได้โดยเสด็จพระเจ้าอยู่หัวไปในที่ต่าง ๆ มากแห่ง จนราวกันยายนจึงได้กราบถวายบังคมลากลับมารับราชการที่กรุงเทพ ฯ ตามเดิม

เรายังมีเรื่องเศร้าใจในลำดับนี้อีกเรื่องหนึ่ง อาใหม่เจ็บเรื้อรังมานานแล้ว อยู่ได้ด้วยรู้เท่าถึงการเป็นอย่างดี รักษาตัวตลอดมา แต่ในระยะนี้เหลือจะเอาชนะแก่โรคร้ายได้ เกิดมีโรคปอดบวมจรขึ้นมาอีกโรคหนึ่ง ตายลงเมื่อวันที่ ๕ กันยายนเวลาเที่ยงคืน ต้องขอชมไว้ในที่นี้ด้วยว่าตลอดเวลาที่ทำศพชายใหม่พวกศิษย์เก่าและใหม่กับพวกเพื่อนร่วมราชการของเขาได้ช่วยเหลือเป็นอย่างแข็งขัน บรรเทาความทุกข์ของญาติสนิทไปได้บ้าง

ในศก ๒๔๙๒ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินีรัชกาลที่เจ็ด ทรงเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้ากลับมาได้มีงานพระราชพิธีเพื่อพระเกียรติยศซึ่งทางบ้านเมืองถวายเสมอเหมือนมิได้ทรงสละราชสมบัติ สมเด็จทรงขอให้พ่อจัดการเรื่องหนังสือแจกในงานกับให้เขียนพระราชประวัติด้วย ความจริงพระปกเกล้านี้ทรงเป็นบุคคลที่สุจริตยิ่ง แต่ "อาภัพย์" ที่พอเสด็จขึ้นเสวยราชย์ก็ไปพ้องกับ

เวลาที่โลกอัตคัดขัดสน โรคเอคอนอมิคนี้ได้แผ่มาปกคลุมเมืองไทยจน ต้องตัดรอนรายจ่ายเป็นอันมาก พระเจ้าอยู่หัวทรงตัดรายจ่ายของพระ-องค์เองลงอย่างมากมายเพื่อช่วยบ้านเมือง ในเวลาต่อมาก็ทรงพระราช ดำริจะพระราชทานรัฐธรรมนูญเพื่อสถาปนาประชาธิปไตย แต่ก็ไม่เห็น ปรากฏกี่มากน้อยว่าใครรู้หรือไม่ว่าทรงมีพระราชปณิธานเช่นนั้น เลย กลายเป็นรับบาปว่าไม่ส่งเสริมการที่จะให้มีประชาธิปไตยขึ้น

ในต้นปี ๒๔๙๓ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประเทศสวิสส์ มา ถวายพระเพลิงสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช แล้วพระราชทานพระเพลิง พระศพเจ้านายชั้นสูงต่อไป คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม-พระนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา นริศรานุวัดติวงศ์ แล้วพระราชทานเพลิงพระศพเจ้านายอื่น ๆ อาทิ เสด็จย่าสร้อย เสด็จพระองค์ประภาพรรณพิลัย ในปลายเดือนเมษายน ทรงประกอบพระราชพิธีอภิเษกสมรสกับหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ กิติยากร ที่วังสระปทุม สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าถวายน้ำสังข์ อาลักษณ์อ่าน ประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ขึ้นเป็นสมเด็จ พระนางเจ้าสิริกิติ์ ทรงศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ พระราชทานตราจักรีตาม พระเกียรติยศ ต่อจากนี้ก็ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่พระ มหามณเฑียร โดยเหตุที่เราถือกันมานานแล้วว่า พระราชพิธีนี้เป็นพระ ราชพิธีใหญ่และสำคัญที่สุดในราชการ จึงเห็นควรเล่าไว้อย่างละเอียด สักหน่อย

งานเริ่มต้นวันที่ ๔ พฤษภาคม เสด็จทรงจุดเทียนชนวนพระราชทานให้พ่อไปจุดเบื้นพุทธบูชาในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลในการสวดมนต์บรมราชาภิเษก พระราชทานตรานพรัตน์แก่กรมขุนชัยนาทนเรนทร ตราจักรีแก่พระเจ้าบรมวงศ์ฝ่ายในที่ยังมีพระชนมายุอยู่ คือ พระองค์เจ้าประดิษฐา พระองค์เจ้าอาทร พระองค์เจ้าอดิศัย พระองค์เจ้าวาปี พระองค์เจ้าเหมวดี และพ่อก็ได้รับพระราชทานพร้อมกันนี้ ระหว่างนี้เสด็จขึ้นไปทรงจุดเทียนในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเบื้นการเถลิงพระราชมณเฑียร รุ่งขึ้นวันที่ ๕ เสด็จจากหอพระสุราลัยพิมานลงมาที่ไพศาลทักษิณ ประทับพระที่นั่งอัฐทิศ รับคำเชิญของพราหมณ์และผู้แทนราษฎรตามทิศานุทิศ อาทิ เจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศร์ ประธานวุฒิสภากับทั้งผู้แทนอื่นทั้งแปดทิศ ทรงรับเชิญเบื้นพระเจ้าแผ่นดิน แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระที่นั่งภัทรบิฐในพระที่นั่งเดียวกัน พราหมณ์โอมอ่านพระศิวเวทวิษณุมนต์สำหรับบรมราชาภิเษก เบื้นใจความเชิญพระเบื้นเจ้าของพราหมณ์ลงมาสิงสถิตในพระองค์พระเจ้าอยู่หัว แล้วถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์อาทิพระเศวตฉัตรและพระมหามงกุฎซึ่งทรงสวมพระเศียรเอง แล้วถวายพระแสงอื่นๆ ไปจนถ้วน พระราชทานน้ำพระมหาสังข์สถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พร้อมด้วยเครื่องราชอิสริยยศเบื้นสมเด็จพระบรมราชินี

ตอนบ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในเฝ้าถวายชัยมงคลในพระที่นั่งไพศาล เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรทรงรับอาเศียรพาทจากข้าราชการทั่วไป แล้วเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราไปทรงสักการะพระ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช [illegible] สยามินทร [illegible] ปรมเกตนฤพิศว

ฝ่าพระบาทมีพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ [illegible] พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวชิราลงกรณ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ที่ทรงพระคุณวุฒิปรีชาสามารถ [illegible] ในตำแหน่งรัชทายาทแห่งราชบัลลังก์ [illegible] พระมหากษัตริย์ [illegible] ฝ่ายทางเนื่องที่ไว้วางพระราชหฤทัย [illegible] เลขานุการเสนาบดี [illegible] เลขานุการองคมนตรีสภา และราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ ซึ่งเป็นตำแหน่งอันสำคัญมาก [illegible] พระเกียรติคุณได้เรียนร้อยเป็นผลดีมีคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติ ทั้งปรากฏพระเกียรติคุณตามความในประกาศสถาปนาขึ้นเป็น พระวรวงศ์เธอ [illegible] พุทธศักราช ๒๔๖๕ นั้นแล้ว

ครั้นสิ้นรัชชกาลที่ ๗ สมเด็จพระบรมปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงทราบซึ้งในพระคุณวุฒิปรีชาสามารถของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต เป็นอย่างดี เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๖๙ ทำแต่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการว่างลง สังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งผู้รั้งเสนาบดี และสิ้นปีพุทธศักราช ๒๔๗๐ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการตลอดมาจนสิ้นพุทธศักราช ๒๔๗๕ ในส่วนราชการพิเศษ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ได้ทรงรับหน้าที่เป็นการ[illegible] และเป็นอุปนายกสภากรรมการกลางจัดการลูกเสือแห่งสยาม ก็ได้ทรงทั้งพระกรุณาปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มพระสติกำลังปรีชาสามารถ [illegible] ทั้งพระวิริยอุตสาหะมิได้ย่อหย่อน จนเป็นเหตุให้กิจการในหน้าที่เจริญก้าวหน้าเป็นผลดีแก่ประเทศชาติเป็นอันมาก ตลอดเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี [illegible]

ครั้นสิ้นรัชชกาลปัจจุบัน โดยที่ความปรากฏ[illegible] และบรรดาข้าราชการทั่ว ๆ ไปว่า พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต เป็นผู้ประกอบด้วยพระคุณสมบัติปรีชาสามารถเป็นอันเฉลียวอยู่ในหลักราชประเพณี [illegible] ได้ดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรี ในหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ประธานองคมนตรี และองคมนตรี โดยลำดับ ก็ได้ทรงรับพระราชภาระยิ่งใหญ่นี้ [illegible] ในน้ำจุบัน พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ทรงรับหน้าที่เป็นประธานกรรมการแต่งตำราไทยสภาฟิลิปปินส์ [illegible] ประการ ทั้งนี้ยอมเป็นที่ประจักษ์อยู่ว่า พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ทรงเป็นพหูสูตรอุดมด้วยวิทยาการ ผู้มีปรีชาญาณลึกซึ้งในวิชาเพราะได้ทรงศึกษาแตกฉานเชี่ยวชาญในอักษรศาสตร์และในราชการ จนเป็นที่นับถือยกย่องในหมู่บัณฑิตทั้งไทยและต่างประเทศ นานาชาติได้พบปะวิสาสะกับพระองค์แล้ว ย่อมได้รับคำแนะนำประสิทธิประศาสน์ในทางวิทยาการอันเป็นคุณประโยชน์อย่างมากมายทั่วกัน

บัดนี้ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ก็ทรงเจริญด้วยวัยสมยุกาลวัฒนา เป็นที่เคารพรักใคร่นับถือของราชสกุลวงศ์และข้าราชการทั่วไปอยู่โดยประจักษ์ชัดว่าการเป็นหลักอยู่ในพระบรมราชวงศ์จักรีผู้หนึ่ง สมควรที่จะทรงพระกรุณายกย่องพระเกียรติยศให้เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม เพื่อเป็นที่เชิดชูพระเกียรติยศ แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิยากรพระนิพนธ์ต่อไป

สังมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้สถาปนา พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร มุสิกนาม [illegible] ตามอย่างธรรมเนียมพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาน คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล [illegible] ทุกประการ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็น หมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ศักดินา ๔๐๐
ให้ทรงตั้งปลัดกรมเป็น พันธนวรลาภประสิทธิ์ ศักดินา ๓๐๐
ให้ทรงตั้งสมุหบัญชีเป็น พันฤทธิลาภพลารักษ์ ศักดินา ๒๐๐
ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งยศทั้ง ๓ นี้ ทำราชการสนองพระเดชพระคุณสืบไป ให้มีสุขสวัสดีเจริญเทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๘ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๘๓ เป็นปีที่ ๕ ในรัชชกาลปัจจุบัน

ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ
จอมพล ป. พิบูลสงคราม
นายกรัฐมนตรี

เครื่องทรงกรม

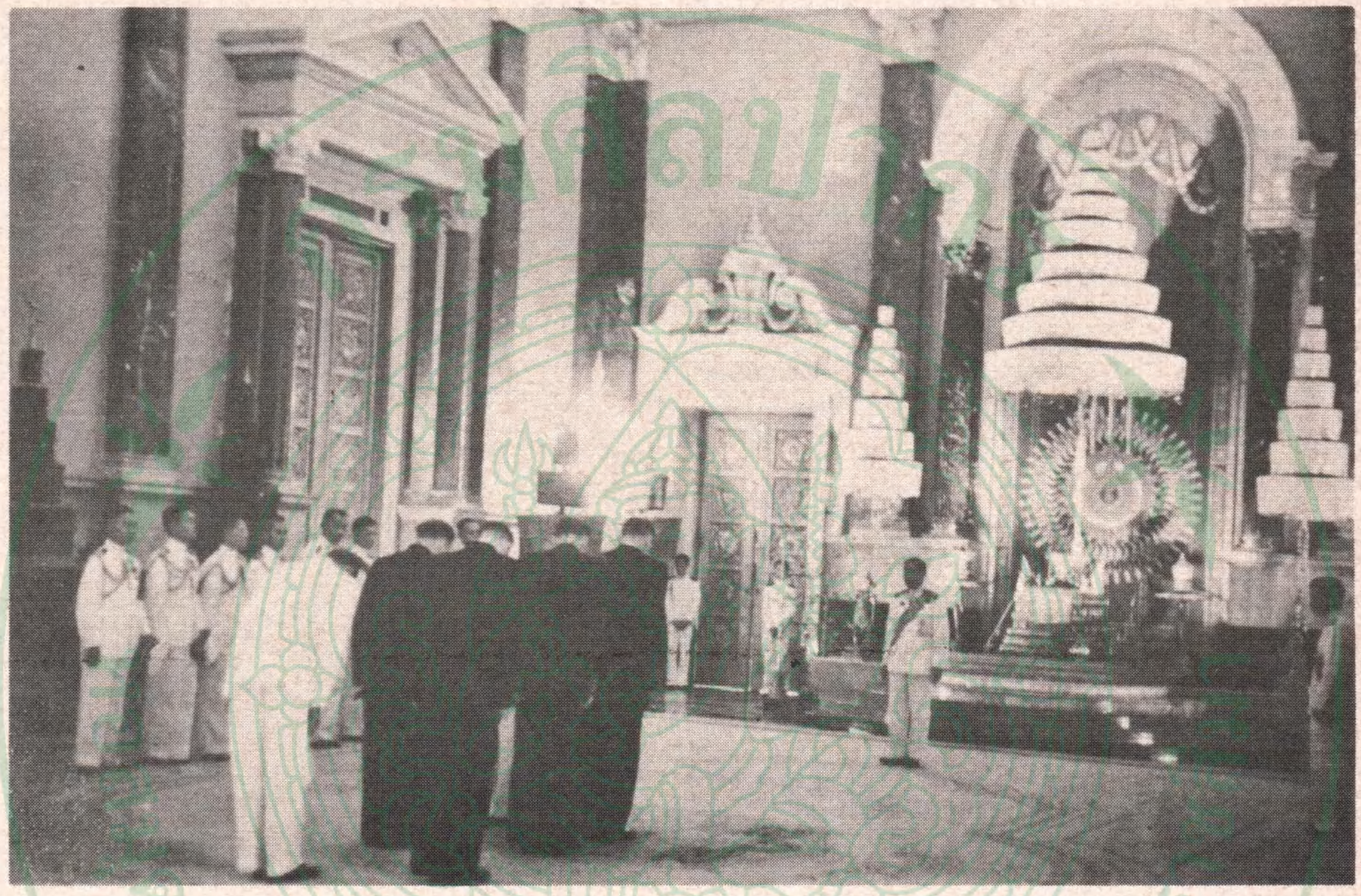
แก้วมรกตและพระมหาเถระซึ่งชุมนุมกันคอยรับเสด็จในพระอุโบสถ แล้วเสด็จโดยกระบวนพยุหกลับเข้าสู่พระราชฐานประทับเกยอาภรณพิโมกข์ถวายบังคมพระบรมอัฐิสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราช ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท รุ่งขึ้นวันที่ ๗ พฤษภาคม เสด็จลงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงสถาปนาสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ผู้รักษาการในหน้าที่สังฆราชขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช และทรงรับดอกไม้ธูปเทียนซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการบางเหล่าถวายในโอกาสพระบรมราชาภิเษก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ) วัดเทพศิรินทร์ถวายเทศน์มงคลสูตร์ ฯลฯ วันรุ่งขึ้นเสด็จลงพระที่นั่งอมรินทรอีก อาลักษณ์อ่านประกาศสถาปนาพระราชวงศ์ตามธรรมเนียมงานบรมราชาภิเษก ทรงเลื่อนกรมขุนชัยนาทเป็นกรมพระชัยนาท เลื่อนพ่อเป็นกรมหมื่นพิทยลาภ-พฤฒิยากร เลื่อนหม่อมเจ้าวิวัฒนไชย ไชยันต์ ขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวิวัฒนชัย เลื่อนหม่อมเจ้านักขัตมงคล กิติยากร ขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านักขัตมงคล ทรงรับดอกไม้ธูปเทียนข้าราชการและสมาชิกรัฐสภากับทั้งองค์การบางแห่ง เช่น ธนาคารชาติ สมเด็จพระสังฆราชถวายเทศน์เทวาทิสนกถาทศพิธราชธัมม์และจักก-วัตตวัตต เป็นเสร็จงาน

เมื่อเสร็จงานแล้วก็พอดีกับเวลาที่จะต้องเสด็จกลับไปทรงเรียนต่อที่มหาวิทยาลัยโลซันน์ มีพระบรมราชโองการโปรดให้กรมพระชัยนาททรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์สืบไป

ถึงมีนาคม ๒๔๙๔ กรมพระชัยนาทประชวรทรุดโทรมลงด้วยพระโรคหืดและอื่น ๆ สิ้นพระชนม์ลงในตอนดึกวันที่ ๗ มีนาคมนั้น ตามรัฐธรรมนูญพ่อต้องรักษาราชการแทนพระองค์ไปจนกว่าจะได้มีผู้สำเร็จราชการ ต้องขาดจากตำแหน่งองคมนตรี ในระหว่างนั้นคณะองคมนตรีประชุมกันตกลงเสนอชื่อพ่อเป็นผู้สำเร็จราชการต่อไป แต่โดยเหตุที่พระเจ้าอยู่หัวไม่สามารถจะทรงตั้งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้ เพราะมิได้ประทับอยู่ในพระนคร คำเสนอขององคมนตรีจึงต้องส่งไปยังประธานรัฐสภา (เจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศร์) เจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศร์ เสนอความเห็นนี้ต่อรัฐสภา ๆ เห็นชอบจึงตั้งพ่อมา ยังไม่ทันจะได้ตอบรับเป็น ก็ได้รับพระราชทานพระราชโทรเลขเป็นส่วนพระองค์มาแต่โลซันน์ว่าทรงหวังว่าพ่อจะรับเป็น สำหรับพ่อนั้นเมื่อรู้เช่นนี้ก็ไม่มีทางจะปฏิเสธ

ในชั้นต้นกิจการก็ดำเนินไปโดยราบรื่นพอใช้ การอันใดที่เราไม่เห็นด้วยกับรัฐบาล ก็ได้พูดกันโดยดีผ่อนผันเข้าหากันได้ไม่ยากอันใด แต่สังเกตว่าความแตกแยกระหว่างรัฐบาลกับวุฒิสภาชักจะทวีขึ้นทุกที วุฒิสภานั้นเข้าใจหลักประชาธิปไตยดี ไม่ล่วงเกินอำนาจที่มีอยู่ แต่เมื่อแสดงความเห็นตรง ๆ บ่อยขึ้นอีกฝ่ายหนึ่งก็ไม่สู้พอใจ การแย้งความเห็นต่อกันและกันอันควรจะเป็นหลักของประชาธิปไตยก็ขุ่นหมองยิ่งขึ้นทุกที

ในราวปลายเดือนมิถุนายนมีพิธีขึ้นระวางเรือแมนแฮตแต็นที่ท่าตำหนักแพ จอมพลพิบูลสงครามไปเป็นประธานแต่ทหารเรือจับตัวไว้ในระหว่างงาน พวกพ้องเราที่ไปในงานนั้น รีบกลับมาเล่าเรื่องให้ฟัง

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

พณฯ เฟดอร์ ปาฟโลวิช โดลยา อัครรัฐทูตรัสเซีย เข้าเฝ้าถวายสาส์นตราตั้ง

๑๖ พฤษภาคม ๒๔๙๔

หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธ์ รับคำสั่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบกให้มาชวนพ่อไปรวมอยู่ในบริเวณวังปารุสก์เพื่อปลอดภัย พ่อตอบว่าไม่คิดว่าจะมีภัยอันใดจะคงอยู่ที่บ้านนี้ เพื่อสะดวกแก่การติดต่อ ระหว่างนี้ฝ่ายทหารเรือประกาศตั้งรัฐบาลใหม่ มีคณะผู้รักษาพระนคร ๖ คน (หลวงวีระ-โยธา, พลเรือตรีชลิต กุลกำธร, พลอากาศโทหลวงเทวะฤทธิพันลึก พลโทหลวงกาจสงคราม, ทหาร ขำหิรัญ และพันเอกอะไรอีกคนหนึ่ง อ้างว่าผู้สำเร็จได้ตั้งพระสารสาสนประพันธ์ เป็นนายกรัฐมนตรี และมีชื่อคนอื่น ๆ อีกเป็นตำแหน่งสำคัญ ๆ เช่นหลวงวีระโยธา, ม.ร.ว. เสนีย์ ทหาร ขำหิรัญ, หลวงสินาดโยธารักษ์ และถอดผิน เผ่า หลวงชาติและฟื้นออกจากตำแหน่งที่ดำรงอยู่ เวลา ๑๘ น. ร.ม.ต. บัญญัติ เทพหัสดิน มาติดต่อ พ่อได้เขียนบันทึกมอบเขาไปว่า พ่อไม่ได้ลงชื่อสั่งความเช่นนั้น และขณะนั้นก็มิได้ไปไหนยังอยู่ที่บ้าน ตอนสายวันรุ่งขึ้นเหตุการณ์ยังสับสน พ่อจึงได้เข้าไปประจำอยู่ในเรือนราชเลขาที่พระตำหนักจิตรลดา เชิญเสด็จเจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งประทับอยู่ในทางที่เขายิงกระสุนปืนข้ามไปมาเนือง ๆ นั้นเข้าไปประทับที่พระตำหนักจิตรลดาบนพระที่นั่ง พ่อได้ไปเที่ยวเฝ้าเยี่ยมเจ้านายนอกนั้นตามวังของท่านด้วยคิดอยู่เหมือนกันว่าถ้าเหตุการณ์ไม่สงบไปอีกก็เห็นจะต้องเชิญเสด็จเจ้านายไปประทับในพระ-ราชฐานเช่นจิตรลดา แต่โชคดีที่ภายในไม่ทันถึงสามวันเหตุการณ์ก็สงบลงเกือบหมด ในการที่เกิดยิ่งเหยิงทั้งนี้พระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชโทรเลขมาสั่งจ่ายพระราชทรัพย์ช่วยผู้ประสบภัย ๕๐,๐๐๐ บาท

โชคชะตาของบ้านเมืองเป็นอย่างนี้อยู่เรื่อยในหมู่นั้น ใคร ๆ ก็พากันหวังว่าเมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับเข้ามาถึงพระนคร ฯ ความสงบจะมา

สู่เมืองไทยได้บ้างกระมัง พ่อรับแก่เขาไปว่าหวังว่าจะเป็นเช่นนั้นแม้ไม่รู้ว่าความหวังดังว่าจะเป็นผลสำเร็จได้เพียงไร

ถึงวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๔๙๔ เวลาค่ำรัฐมนตรีบางคนมาหาขอให้ลงชื่อล้มรัฐธรรมนูญที่กำลังใช้อยู่ ถามเหตุก็บอกรวม ๆ ว่ามันใช้ไม่ได้ เพราะไม่มีทางจะปราบปรามคอมมูนิสต์ได้พอเพียง ได้ชี้แจงว่าเหตุมันไม่น่าจะอยู่ที่รัฐธรรมนูญกระมัง และถึงอย่างไร ๆ ก็ขอให้ระลึกว่าอีกสามวันเท่านั้นพระเจ้าอยู่หัวก็จะเสด็จกลับถึงพระนคร ไม่ควรจะด่วนทำลงไป ไว้ถวายให้ท่านทรงพระราชวิจารณ์จะดีกว่า ทางรัฐบาลไม่ยอม แม้ตอนดึกนายกรัฐมนตรีจะได้มาเองก็ไม่ยอมรออยู่ดี พ่อก็ไม่ยอมลงชื่อ ครั้นวันรุ่งขึ้นมีประกาศทางราชการว่า “คณะรัฐมนตรีชั่วคราวถืออำนาจแทนพระเจ้าแผ่นดิน” ได้ยกเลิกรัฐธรรมนูญแล้ว

ก็สิ้นพูดกัน ครั้นวันที่ ๒ ธันวาคม พระเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระบรมราชินี สมเด็จพระราชชนนีเสด็จกลับมาถึง ความวุ่นวายต่าง ๆ ก็ค่อย ๆ ปลาสนาการไปด้วยพระบารมี ตั้งแต่นั้นมาบ้านเมืองก็ค่อย ๆ เริ่มอยู่เย็นเป็นสุข

ในปี ๒๔๙๕ นิวัตแต่งงานกับวิวรรธน์เมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม พ้องกับวันงานฉัตรมงคล พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาพระราชทานน้ำสังข์ที่พระตำหนักจิตรลดารโหฐานและพระราชทานเงินรับไหว้ เวลาเย็นเรามีงานรับแขกที่บ้าน ตามปรกติวันที่ ๕ นี้นายกรัฐมนตรีรับแขกฉลองฉัตรมงคลเวลาเย็นเหมือนกัน เมื่องานมาพ้องกันกับงานของเราเช่นนี้ บรรดาทูตานุทูตเพื่อนฝูงของเราก็มางานของเราทั้งที่อยู่ใน

เครื่องแบบเต็มยศ ทูตบางคนพูดเล่น ๆ ว่าเจ้าสาวคนนี้เคยเป็นเด็กที่เขารักมาแต่เล็กเขาก็จะต้องแต่งเต็มยศมาช่วยงาน นับว่างานได้เป็นไปอย่างสำเร็จเป็นหน้าเป็นตา

แต่พ่อนั้นรับสารภาพว่าเหงาเต็มทนเมื่อลูกจากไปแล้ว ความจริงก็ยังมิได้จากไปไกลเพียงไร รู้กันอยู่ว่ายังจะต้องไกลกว่านี่อีกหลายเท่า พ่อจึงได้เริ่มว้าเหว่เสียแต่นี้

พ่อไม่เคยเขียนเรื่องราวของลูกไว้ในที่ใด เวลานี้เป็นหัวต่อในชีวิต นับวันนับแต่พ่อจะต้องออกไปจากชีวิตของลูกทีละน้อยจนดับสูญไปเลย ควรจะเขียนไว้เสียบ้าง ความแก่ของพ่อถ่วงให้มาช้า ๆ ได้ก็เพราะพ่อได้รับความชุ่มชื่นใจจากลูก ๆ และน้อง ๆ ของพ่อซึ่งพ่อรู้สึกเหมือนลูก บัดนี้การตัดทอนให้ห่างจากไปได้เริ่มแล้วอายุขัยของพ่อก็คงจะกระชับเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน เมื่อยังไม่หลงถึงลืมความก็จะลองเล่าความรู้สึกที่พ่อมีอยู่ต่อลูกนิวัตเป็นลำดับมา

เมื่อแรกลูกเกิดพ่อรู้สึกเฉย ๆ ก็คงนึกรักเยี่ยงพ่อทั้งหลาย ลูกก็เหมือนเด็กแดง ๆ คนหนึ่ง ต่อมาอีกไม่กี่วันลูกรู้จักยิ้มกับพ่อแม่ ๆ ก็พากันรักมากขึ้น เมื่อลูกโตขึ้นพอรู้ความเล็กน้อยพ่อก็รู้สึกเหมือนลูกรักพ่อมากถึงเรียกให้พ่ออุ้มเป็นนิตย์ ต่อมาใคร ๆ ก็พากันสังเกตว่านิวัตติดพ่อ พ่อก็ดีใจและเชื่อว่าเป็นเช่นนั้นเพราะดอยากหาพ่ออยู่เสมอ เมื่อพ่อถูกปลดออกจากราชการลูกอายุได้ ๖ ขวบก็ยิ่งได้มีเวลาอยู่กับลูกได้มากขึ้น น้องสองคนยังเล็กมากไม่ใคร่จะได้เกี่ยวข้องกับพ่อเท่านิวัต ๆ จึงเป็นส่วนสำคัญของชีวิตพ่อยิ่งขึ้นทุกที ครั้นเกิดสงครามมีภัยทางอากาศทุก ๆ ขณะ

ที่ลูกมิได้อยู่กับพ่อ เช่นไปเรียนหนังสือพ่อห่วงเต็มที ในที่สุดเราก็ต้องระเหระหนไปอาศัยบ้านเพื่อนฝูงอยู่ทางบางกะปี(๑) เมื่อเสร็จสงครามลงเรากลับมาอยู่บ้านก็หมดห่วงใหญ่ไปส่วนหนึ่ง ลูกเข้ามหาวิทยาลัยเรียนได้ดี พ่อก็ปลาบปลื้มตามไปด้วย ครั้งหนึ่งลูกเล่าว่าอาจารย์เขาให้เขียนบทความเรื่อง **The Man I most admire** ขอดูก็อาย พ่อได้ไปขอดูที่อาจารย์ ๆ เขาคัดมาให้ พ่ออ่านแล้วก็ดีใจว่าได้รับความนิยมรักของลูกถึงเพียงนั้น ทั้งตื่นด้วยว่าลูกสามารถเขียนภาษาอังกฤษได้ดีเกินคาด ต่อมาเราไปเมืองนอกร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน ลูกได้ร่วมทุกข์สุขกลับมากับพ่อ จำได้ว่าเวลารถไฟออกจากโลซันน์จะกลับบ้านเป็นเวลาเย็นท้องฟ้ามืดมัวลงทุกทีอากาศแฉะชื้น ใจพ่อแทบจะขาดด้วยคิดถึงและสงสารน้องสองคนที่จากกันไป ลูกก็ได้พยายามประคับประคองใจพ่อด้วยช่วยเหลือและพูดคุยเป็นเพื่อนกันมาสองคน ตั้งแต่นั้นมาลูกเป็นคนมีอายุมากขึ้นนับว่าเป็นผู้ใหญ่ได้พอใช้ จึ่งได้ช่วยเหลือพ่อและดูแลพ่อมากขึ้น "อิงพ่อ" อยู่ตลอดวันจนถึงเวลาที่พ่อจะต้องแยกไปนอน

บัดนี้หมดเวลาแล้วที่จะเกาะลูกไว้อย่างนั้นต่อไป ลูกย่อมมีอนาคตของลูกที่จะต้องดูแล ชีวิตอันแสนสุขของพ่อใน ๑๐ ปีเศษที่แล้วมานี้ย่อมจะต้องถึงที่สุด โดยไม่ใช่ความผิดของผู้ใด เป็นเคราะห์ดีเสียอีกที่ลูกมีชีวิตแต่งงานที่เป็นสุข มีลูกชาย ๒ คนก็เป็นที่พอใจอย่างมาก พ่อก็พลอยรักทุกคนพ่อแม่ลูก และเป็นสุขใจไปด้วย

---

(๑) อาศัยบ้านคุณบุญถิ่น และ ม.ร.ว. พรรณเรือง อัตถากร ที่ซอยมาดีไปดี ก่อนย้ายไปอาศัยบ้านคุณเริ่มและคุณอำไพ บูรณฤกษ์ ซึ่งอยู่ติดกับบ้านคุณบุญถิ่น

ถ่ายกับหลานตั๊ก (ธีรวัต ณ ป้อมเพชร) พ.ศ. ๒๔๙๘ ที่บ้าน

ผันเพ้อไปเสียนาน จะขอย้อนเข้าหาเรื่อง "ความจำ" นี้ใหม่ เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามาประทับในพระนครฯ แล้วก็มิได้ทรงเสียเวลานาน ทรงเริ่มทำงานอันใดสุดแต่ที่ยังคงเป็นพระราชกรณีย์ทุกอย่าง อย่างหนึ่งที่ควรถวายคำชมเป็นพิเศษคือพระราชประสงค์ที่จะรู้จักราษฎรและบ้านเมืองไทย เพื่อการนี้ได้ทรงกำหนดการเยี่ยมราษฎรทั่วพระราชอาณาเขตเป็นสามคราว จะขอเล่าต่อไปนี้

คราวแรกเสด็จภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคนี้เข้าใจว่าในชั้นเดิมเจ้าหน้าที่ค่อนข้างจะยังไม่สู้แน่ใจว่าจะควรเสด็จเพราะเกรงจะมีเหตุด้วยอยู่ใกล้ดินแดนนอกราชอาณาจักรที่ไม่สงบ พระเจ้าอยู่หัวตัดสินพระราชหฤทัยทันทีว่านี่แหละควรจะเสด็จก่อนภาคอื่น ๆ จึงเริ่มด้วยเสด็จรถไฟสู่นครราชสีมา จากนั้นเสด็จรถยนต์ไปชัยภูมิอันเป็นท้องที่แห้งแล้ง ประทับแรมแห่งแรก ๓ คืน แห่งหลังนี้ ๑ คืน แล้วเสด็จรถยนต์ไปทรงรถไฟที่อำเภอพลตรงไปประทับแรมที่ขอนแก่น ๑ คืน ทุกแห่งล้วนแต่มีประชาชนมากมายมาเฝ้า ใบหน้าเขาชื่นชมนักหนา ทรงทักทายปราศรัยราษฎรอย่างกันเอง จากขอนแก่นทรงเฮลิคอปเต้อร์ขึ้นเขาภูกระดึง เสวยพระกระยาหารกลางวันบนนั้นแล้วเสด็จโดยเฮลิคอปเต้อร์ลงมายังบ้านสีฐานทรงรถยนต์ไปยังเมืองเลยประทับแรมคืนหนึ่ง แถวนี้เป็นป่าดงมากแต่เห็นได้ว่าดินดีเพราะต้นไม้ขึ้นงดงามทั่วไป วันถัดไปเสด็จไปทรงปราศรัยราษฎรอยู่นาน แล้วทรงเรือบินสองเครื่องยนต์ตรงขึ้นไปตามแนวแม่น้ำเลยถึงที่จรดแม่น้ำโขง บินตามแนวแม่โขงผ่านเวียงจันทน์และวังปลาบึกไปจนถึงท่าบ่อเลี้ยวลงใต้สู่อุดรธานี ประทับ

แรมที่เมืองนี้หลายวันเพราะมีราษฎรมากและมีอำเภอของจังหวัดที่เสด็จไปเยี่ยมเยือนหลายอำเภอ แล้วจึ่งทรงรถยนต์ไปสู่สกลนครประทับแรมที่นั่น ๑ คืน สกลนครนี้สังเกตว่ามีราษฎรที่เจริญด้วยวัฒนธรรมหลายชั่วคนดั่งจะเห็นได้จากการพูดจาติดต่อมักเข้าใจเราได้ง่าย แต่น่าเสียดายที่พวกคอมมิวนิสต์ก็เพ่งเล็งใช้เป็นสูญแผ่ลัทธิของเขา เป็นท้องที่ชนิดที่ไม่ควรจะปกครองแต่ด้วยอำนาจ จากสกลนครเสด็จไปยังนครพนมซึ่งตั้งอยู่ริมผั่งโขง มีน้ำใสไหลผ่านน่าสบาย ได้เสด็จไปทรงสักการะพระธาตุพนมซึ่งเป็นปูชนียฐานมาแต่โบราณ นักโบราณคดีว่า ๆ นี่เคยเป็นแหล่งประชาชนในสมัยทวารวดีดั่งจะเห็นได้จากศิลาจารึกอันหนึ่ง จากนครพนมเสด็จย้อนเข้ามาผ่านสกลนครแล้วเลี้ยวขึ้นภูพานซึ่งเยี่ยมราษฎรตลอดทางมา แล้วลงจากภูพานไปยังเมืองกาฬสินธุ์และมหาสารคามประทับแรมที่นี่ ๑ คืน แล้วมาร้อยเอ็ดและอุบลราชธานี แห่งหลังนี้ประทับหลายวันหน่อยพอได้พักราชบริพารและทรงเยี่ยมราษฎรทั้งในเมืองทั้งตามอำเภอต่าง ๆ อันมีอยู่มาก เพราะอุบลนี้มีพลเมืองมากยิ่งจังหวัดหนึ่งในประเทศไทย จากที่นี่เสด็จรถไฟไปยังศรีสะเกษประทับแรมคืนหนึ่ง ปรากฏว่าราษฎรที่นี่ซึ่งขึ้นชื่อว่าเป็นเขมรปน ๆ ไม่สู้จะลงรอยกับเจ้าหน้าที่นั้น เมื่อเสด็จมาอย่างนี้เขายินดีรับเสด็จด้วยใบหน้าอันยิ้มแย้มแจ่มใสทั่วกัน เมื่อเสด็จจากศาลากลางจะไปขึ้นรถไฟเขาพากันวิ่งตามมาเต็มถนนจนถึงสถานีรถไฟ พวกข้าราชการที่ตามเสด็จต้องเบียดเสียดราษฎรที่มาส่งเสด็จกันวุ่นวายไปจนแทบจะขึ้นรถไฟไม่ทัน จากที่นี่มายังบุรีรัมย์ทรงเยี่ยมราษฎรซึ่งเป็นไทยเจือเขมรอีก แล้วเสด็จ

รถไฟมายังนครราชสีมาทรงเรือบินกลับเข้าสู่พระนครฯ การเสด็จภาคนี้กินเวลาประมาณ ๒๐ วัน

คราวถัดมาเสด็จภาคเหนือ ภาคนี้ต่างกันกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีความสมบูรณ์พูนสุขสืบกันมาหลายชั่วคนๆ จึ่งมีแนวดำเนินชีวิตคล้ายคลึงเข้ามากับชาวพระนครฯ แต่น่าจะยกย่องเขาด้วยว่ามีกิริยามารยาทดียิ่ง เพราะในพระนครนั้นคนปนกันเสียมากแล้วด้วยต่างชาติต่างภาษา ต่างอาชีพ การเสด็จเหนือนี้เริ่มด้วยทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปลงพิษณุโลก ทรงสมโภชพระพุทธชินราชอันเป็นที่สักการะแพร่หลายของชนหมู่มากทั้งเป็นวัตถุอันมีค่าทางศิลป ได้เสด็จไปส่วนหนึ่งแห่งทางหลวงใหญ่ไปเพชรบูรณ์เพราะเวลานั้นทางนี้ยังเพิ่งจะเริ่มทำยังมิได้ข้ามเขาเพชรบูรณ์ จากพิษณุโลกเสด็จโดยรถยนต์ไปศรีสัชนาลัย ประทับร้อนแล้วเสด็จมาประทับแรมที่สุโขทัยในศาลากลางที่สร้างขึ้นใหม่ วันรุ่งขึ้นเสด็จเยี่ยมเจ้าอาวาสวัดธานีในเมืองใหม่และเยี่ยมราษฎรที่หน้าวัดนั้นแล้วเสด็จทอดพระเนตรเมืองเก่า ทรงสังเวยพระร่วงเจ้าบนเนินพระ-มหาปราสาท อากาศในเมืองเก่านี้ร้อนจัดรับเสด็จเต็มที่ เสวยกลางวันแล้วเสด็จขึ้นสู่เขาพระบาททางตะวันตกของราชธานีโบราณ แล้วเสด็จตรงไปยังเมืองตากประทับแรมที่จวนข้างแม่น้ำคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเสด็จไปยังชลประทานยันฮี แล้วผ่านอำเภอเถินข้ามภูเขาไปยังเมืองลี้ เสวยกลางวันที่นั่น และเสด็จไปยังอำเภอสารภีของจังหวัดลำพูน ทางเชียงใหม่ส่งคนมานัดมิให้เสด็จเข้านครเชียงใหม่ก่อนค่ำเพื่อจะได้ตั้งกระ-บวนพ้อนรับเสด็จให้งดงาม เป็นอันเสด็จเข้าเหยียบเชียงใหม่ต่อค่ำ มี

กระบวนพ้อนนำเสด็จเป็นวิจิตรยาตรา กว่าจะถึงศาลาเทศบาลซึ่งจัดไว้เป็นที่ประทับแรมก็เห็นจะถึง ๒๑ น. ต่อจากนี้ไปอีกหลายวันเสด็จเยี่ยมราษฎรในอำเภอต่าง ๆ ตลอดจนจังหวัดลำพูนและทรงสักการะพระธาตุหริภุญชัย เสด็จสมโภชพระธาตุดอยสุเทพซึ่งชาวเชียงใหม่นับถือยิ่งนั้น และเสด็จเยี่ยมสุสานของสกุล ณ เชียงใหม่ ทรงวางพวงมาลาสักการะเจ้านายในราชวงศ์นั้น เจ้าราชบุตร ณ เชียงใหม่ก็ถวายพระกระยาหารที่จวนที่ประทับครั้งหนึ่ง ที่นับว่าเป็นงานสำคัญที่สุดในเชียงใหม่ก็คือวันที่เจ้านายและประชาชนเชิญพระขวัญมาต้อนรับเสด็จ ณ พลับพลากลางเมืองเป็นพิธีใหญ่อันหนึ่ง ได้เห็นเจ้านายฝ่ายเหนือทรงภูษาเยียรบับพ้อนำกระบวนและพานพระขวัญเข้ามาถวายพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินี เมื่อประทับอยู่ในเชียงใหม่พอควรแก่เวลาแล้วจึงได้เสด็จต่อไปยังอำเภอฝางประทับแรมอยู่คืนหนึ่ง อำเภอนี้สบายมากเพราะอากาศไม่ร้อนเลย เขาว่าเป็นอย่างนี้มากบ้างน้อยบ้างตลอดปี วันรุ่งขึ้นเสด็จรถยนต์โดยถนนที่ตัดใหม่ลงจากที่สูงสู่อำเภอแม่สายจังหวัดเชียงราย ทางนี้ใหม่ยังไม่ได้โรยหินและแท้จริงดินก็ยังไม่แน่น การขับรถลงมาจึงต้องระวังไม่รีบรัด ที่เชียงรายอันเป็นท้องที่ซึ่งอากาศสบายอีกแห่งหนึ่งนั้นประทับอยู่มากวันหน่อยเพราะมีราษฎรที่ทรงเยี่ยมมากด้วยกันหลายอำเภอทั้งถนนหนทางก็ทำไว้ดีสะดวกแก่การไปมา ได้เสด็จไปจนถึงสุดแดนระหว่างไทยพม่ากับลาวต่อกันที่อำเภอเชียงแสน และทอดพระเนตรเมืองโบราณของคนไทยที่แรกลงมาตั้งบ้านเมืองอยู่ทางนี้ เที่ยวกลับ ๆ จากเชียงรายลงมาผ่านพะเยา ซึ่งเป็นท้องที่ของราษฎรหมู่ใหญ่เพราะเคยเป็น

ราชธานีอีกแห่งหนึ่งของไทยโบราณแล้วมาประทับแรมที่โรงทหารจังหวัดลำปาง จากลำปางเสด็จโดยรถยนต์ย้อนขึ้นไปอำเภอเมืองงาวแล้วเลี้ยวเข้าป่าไปตามถนนที่เพิ่งตัดไว้ยังมิได้โรยหินไปทะลออกหน้าผาสูงที่ชาวบ้านเรียกว่าดอยเด่นพ้า (แต่เขาว่าพวกช่างกรมทางไปเปลี่ยนชื่อให้ใหม่ว่า ดอยสวรรค์สามชั้น) น่าจะเล่าด้วยว่าที่ตรงนี้อยู่ในเขตบ้านเมืองของนิยายโบราณ คือเมืองสองที่ว่าเป็นเมืองของพระเพื่อนพระแพงนางเอกในเรื่องพระลอ แม้แม่น้ำกาหลงที่ว่ากั้นทางของพระลอที่จะไปเมืองของเจ้าหญิงนั้นก็ยังชี้กันได้อยู่ แต่เสียใจที่เล็กกว่าในนิยายที่เล่าที่ร้องกันนั้นเป็นอันมาก อย่างไรก็ดี เมื่อได้แล่นรถลงมาตามถนนพับผ้าของดอยเด่นพ้านี้แล้วกระบวนเสด็จก็เลี้ยวขวาตรงไปยังเมืองแพร่ซึ่งประทับอยู่สองคืน วันแรกเสด็จไปเยี่ยมราษฎรนครน่าน ซึ่งมากันล้นหลามและแสดงใบหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสตาม ๆ กันเยี่ยงทุกแห่งที่ผ่านมาแล้ว พระเจ้าอยู่หัวตรัสถามถึงเจ้านายนครน่านได้ความว่ามาเฝ้าเหมือนกันแต่ในตอนนี้หาไม่พบสักองค์หนึ่ง เสด็จกลับมาประทับแรมที่แพร่แล้วรุ่งขึ้นก็เสด็จมาทรงรถไฟจากเด่นชัยสู่อุตรดิตถ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นราษฎรมานั่งคอยเฝ้ากันอยู่กลางแดดล้นหลามไปหมด ทรงคาดว่าคงจะได้มาคอยอยู่นานแล้วเพราะเวลานั้นเป็นกลางวันแดดกำลังจัด จึงเสด็จตรงลงไปหาราษฎรก่อนขึ้นที่ประทับ ทรงทักทายปราศรัยเขาเหล่านั้นจนทั่วเห็นจะกินเวลาสักสองชั่วโมง จึงได้เสด็จขึ้นศาลากลางเสวยพระกระยาหาร แล้วเสด็จเยี่ยมราษฎร์ทางอำเภอลับแลทรงสักการะพระแท่นศิลาอาสน์

เย็นวันนี้เสด็จกลับมาเสวยค่ำบนศาลากลางอุตรดิตถ์ พ่อชวน เจ้าคุณกัลยาณวัตนวิศิษฏ์ (เชิญ กัลยาณมิตร) ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่อุตรดิตถ์และเมื่อก่อนที่จะออกจากราชการก็ได้เคยรับราชการปกครองบ้านเมืองมาหลายตำแหน่ง ทั้งเป็นนักดนตรีไทยคนหนึ่งนั้นให้ขึ้นไปเฝ้าเวลาเสวย เจ้าคุณจะไม่ยอมเสียให้ได้โดยเรื่องถ่อมตัว ในที่สุดได้เอาตัวไปจนได้ ปรากฏว่าพระเจ้าอยู่หัวพอพระราชหฤทัยที่ได้ทรงรู้จักนักดนตรีและผู้หลักผู้ใหญ่เช่นนี้ ทรงสนทนาอยู่ด้วยจนถึง (หรือเลยเวลา) กำหนดที่รถไฟพระที่นั่งจะออกด้วยซ้ำ

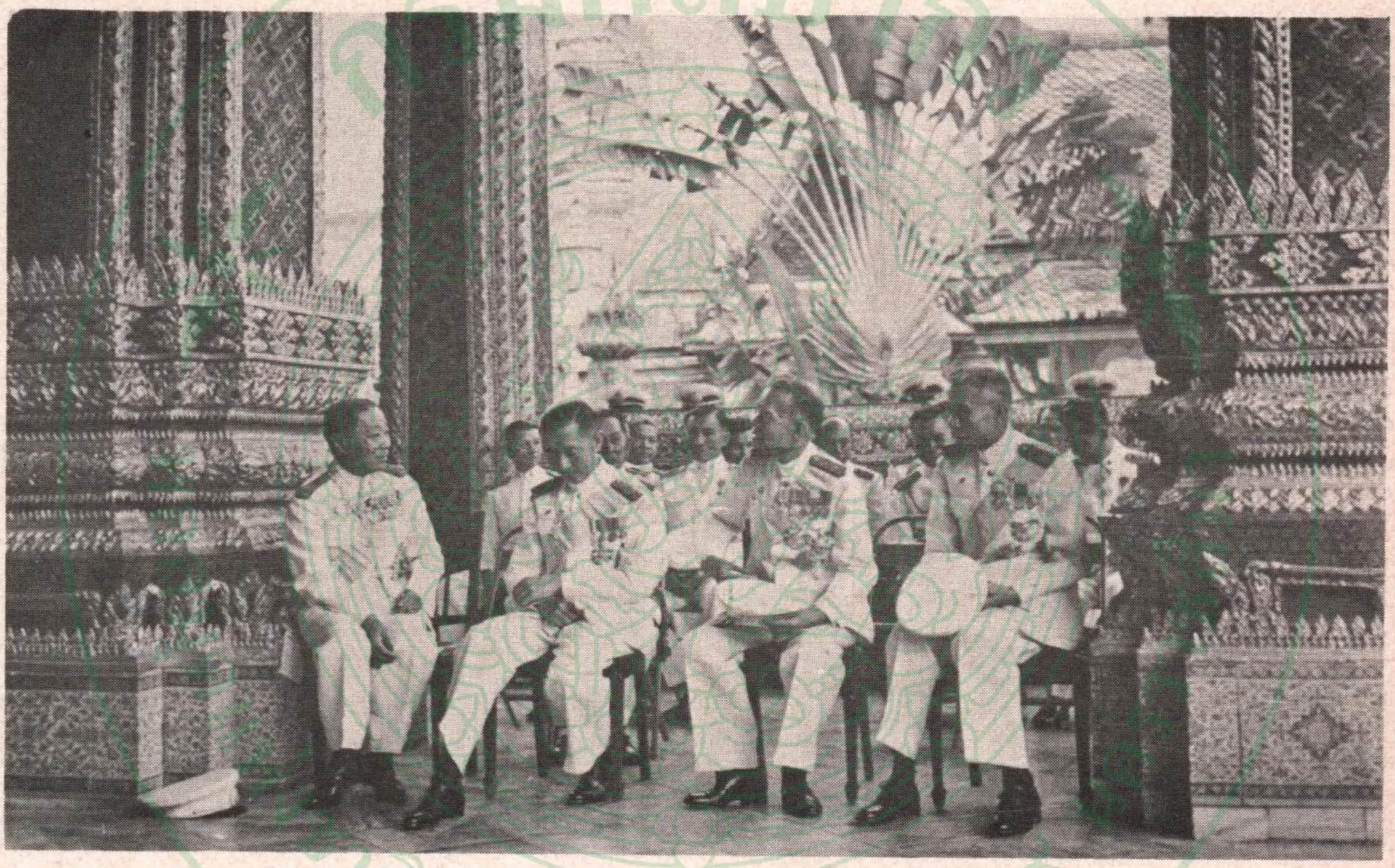
ในคืนวันนี้มีเรื่องน่าสังเกตอยู่อย่างหนึ่งซึ่งเป็นตัวอย่างแห่งมารยาทดีของคนไทยเรา เมื่อกระบวนรถไฟพระที่นั่งแล่นเข้าสู่บริเวณสถานีพิษณุโลกเวลาเที่ยงคืนนั้น เห็นมีราษฎรและข้าราชการมารับเสด็จคับคั่งล้นสถานี พ่อได้ทราบล่วงหน้าอยู่แล้วว่าทางราชการเขาสั่งกันไว้ว่ากำหนดกระบวนรถไฟพระที่นั่งเข้าสถานีจะเป็นเวลาดึก พระเจ้าอยู่หัวอาจเข้าสู่ที่พระบรรทมในรถแล้วก็เป็นได้ เมื่อมาส่งเสด็จกันฉะนี้แล้วก็ขออย่าให้เกรียวกราวถึงจะทำให้บรรทมตื่น ฉะนั้น เมื่อรถเข้าสถานีจึงเห็นคนมากมายตั้งอยู่ในดุษณีภาพน่าสังเกต แตรทหารก็เตรียมเป่าสรรเสริญพระบารมี นายวงเจื้อบาต้องอยู่ แต่มิได้มีเสียงอันใดเลย ครั้นพระเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรดังนั้นทรงเยี่ยมพระพักตร์ออกไปทรงโบกพระหัตถ์แก่ผู้ที่มาพร้อมกัน ทันใดนั้นก็มีเสียงโห่กราวดังสนั่น แตรวงก็บรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี เป็นที่น่าจับใจยิ่ง

การทรงเยี่ยมราษฎรครั้งสุดท้ายเป็นภาคใต้ ทรงรถไฟตรงไปชุมพรประทับแรมที่นั่น ๑ คืน รุ่งขึ้นเสด็จรถยนต์ข้ามคอคอดกระตรงไปประทับแรมที่ระนอง มีเวลาว่างสักชั่วโมง ๑ พ่อได้ชวนพวกพ้องบางคนขึ้นไปดูพระที่นั่งรัตนรังสรรบนเขาวังที่นอกเมือง ทำเลดีเย็นสบายแต่อาคารชำรุดมากแม้จะยังใช้เป็นศาลากลางก็ออกจะทรุดโทรมเต็มที ขาดความเอาใจใส่ รุ่งขึ้นเสด็จไปยังภูเก็ต วันนี้เดินทางทั้งวัน ที่ภูเก็ตประทับอยู่หลายวันทรงเยี่ยมราษฎรหลายแห่ง ได้ทอดพระเนตรการพาณิชย์และอุตสาหกรรม เช่น การทำแร่เป็นต้น จากภูเก็ตเสด็จประทับแรมกระบี่ ชื่อของเมืองนี้เป็นที่สนใจพ่อเคยเห็นหนังสือพิมพ์ฝรั่งเขียน Gherbi ตัว “ร” มิได้ควบอยู่กับ “ก” แต่มาหลังสระ ทั้งไม่เห็นเหตุว่าจะต้องให้ชื่อว่าเมืองลิง (กระบี่ในรามเกียรติ์ใช้ว่าลิง) ได้ซักไซ้ใคร ๆ มาหลายคนก็ไม่ได้ความ ไปตามเสด็จคราวนี้ได้ถามกำนันผู้ใหญ่บ้านบางคนได้ความชัดเจนว่า “กระบี่” เป็นชื่อของผลไม้ชนิดหนึ่งรูปพรรณคล้ายลูกเกตซึ่งกินได้ มีอยู่แถวนี้ดื่นดาษ ควรจะสันนิษฐานได้ว่าชื่อเมืองคงมาจากนี่เอง ไม่ใช่ลิงค่างอะไร อย่างไรก็ตามเมืองนี้ร้อนจัดไม่น่าสบายเลย จากนี้ไปประทับนครศรีธรรมราชอีกสามวัน ทรงสมโภชพระบรมธาตุ ที่นี่กับที่พิษณุโลกนับว่าเป็นปูชนียฐานชั้นเอกการสมโภชถึงคั่นเต็มยศจักรี ที่นครฯ นี้พ่อเกิดไปเจ็บเป็นไข้หวัดเล็กน้อย จึงทูลลาพักเสียไม่ตามเสด็จไปตรังดังได้หวังไว้เพราะตรังเป็นเมืองที่พ่อชอบมากว่าสบาย เมื่อเสด็จไปแล้วพ่อย้ายไปอาศัยอยู่กับแม่ปรุงที่บ้านอันสบายของเขา แล้วตามไปเข้ากระบวนเสด็จที่สงขลาเลย ไปอยู่

บนพระตำหนักเขาน้อยของสมเด็จชาย เขาจัดให้นอนในห้องติดกับห้องบรรทมสมเด็จชายซึ่งจัดเป็นที่พระบรรทมพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จ พระองค์ชายเฉลิมพลเสด็จมาเยี่ยมว่าอยู่ห้องไหน พอเห็นเข้าร้องออกมาว่า อ้าวนี่ห้องแม่ ผีดุนะ พ่อนอนอยู่สามคืนไม่เห็นผีสักตัว ได้ความว่าเขาบีดตายไว้นานแล้ว เพิ่งจะเบิดออกรับการเสด็จครั้งนี้ จากสงขลาเสด็จไปปัตตานี ประทับอยู่สามวันรวมทั้งวัน ๑ เสด็จไปยะลาด้วย ที่ยะลานี้มีสถานที่ปลูกขึ้นใหม่ใหญ่โตน่าสบาย เช่นอาคารสมนาของกระทรวงศึกษาธิการซึ่งจัดเป็นที่ประทับร้อนในวันนี้ ที่ปัตตานียังเป็นเมืองเก่าอยู่ ผู้คนเรียบร้อยถึงคันไม่ยิ้มแย้มแจ่มใสอย่างหน้าสาวสมัยใหม่ จากเมืองนี้เสด็จทางรถยนต์ไปยังนราธิวาส ประทับพักร้อน น้ำตกนอกเมือง รุ่งขึ้นทรงเยี่ยมราษฎรในเมืองที่ศาลาประชุมชนที่สร้างใหม่ จากนราธิวาสเสด็จกลับทางรถไฟสู่สุราษฎร์ธานีเป็นเวลาเสด็จรถไฟสัก ๑๐ ชั่วโมง ประทับแรมที่จวนผู้ว่าราชการจังหวัด รุ่งขึ้นจึงเสด็จรถไฟกลับ ประทับแรมในรถไฟถึงกรุงเทพ ฯ ตอนสายในวันรุ่งขึ้น

ที่ได้เล่าเรื่องเสด็จเยี่ยมราษฎรสามครั้งเป็นเวลาประมาณเดือนครึ่ง ทั้งหมดนี้ก็เพราะเรื่องมันฝังอยู่ในความจำของพ่ออย่างลึก เห็นว่าเป็นประโยชน์ยิ่งแก่บ้านเมืองที่ได้โยงเอาน้ำใจอาณาประชาราษฎรมาไว้ใกล้ชิดพระองค์ พ่อได้มีส่วนที่โปรดให้ตามเสด็จทุกครั้งจนตลอด มิได้ลำบากกายหรือต้องอนาทรร้อนใจประการใด ไปที่ไหนก็ทรงกำชับให้บ้านเมืองจัดที่พักให้พ่ออยู่ได้สบาย ทรงอ้างว่าสงสารคนแก่ขอให้ได้อยู่สบายทุกแห่งที่ตามเสด็จไปเถิด

ประธานองคมนตรี

๕ ธันวาคม ๒๔๙๗

พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ความจริงนอกจากที่ได้กล่าวมาแล้วพ่อยังได้ตามเสด็จไปในเที่ยวปลีก ๆ อีกบ้าง เช่นเสด็จเยี่ยมราษฎรที่พุพรรณบุรีผ่านนครปฐม ไปสังเวยอนสาวรีย์ดอนเจดีย์และได้โดยเสด็จไปสังเวยพระนเรศวรซึ่งทรงทำบีละครั้งในวันที่ ๒๕ มกราคม

ค. เดินทางไกลอีก

ในบั้นปลายแห่งชีวิตนี้พ่อได้มีโอกาสเดินทางไกลๆ อีกหลายคราว ทุกคราวทำให้อนามัยดีขึ้นทั้งนั้น คราวที่ ๑ ไปประชุม "อีคอม" ในประเทศอิตาลี ได้ออกจากกรุงเทพฯ ๑๐ มิถุนายน ๒๔๙๖ บินตรงไปยังโรม แม่ไม่ชอบบินได้ลงเรือไปก่อนแล้ว พ่อไปอยู่โรม ๔ วัน ได้รับจดหมายน้ายงค์ว่าแม่อยู่กับเขาที่เจเนฟไม่สบายน่ากลัว พ่อจึงรีบไปแต่ในวันรุ่งขึ้น เมื่อไปถึงเจเนฟแม่อาการค่อยดีขึ้น เลยอยู่ด้วยกันที่นั่นจนถึงเวลาที่จะต้องเดินทางต่อไป การเดินทางตอนนี้แปลกและสนุก อากาศแม่ก็ดีแล้วดูเหมือนจะสนุกพอใช้ เราขึ้นรถไฟจากเจเนฟผ่านโลซันน์ไปยังมองเตรอซ์เปลี่ยนพาหนะเป็นรถไฟฟ้าสีฟ้าแล่นฉวัดเฉวียนขึ้นภูเขาอันเจริญตาด้วยทรรศนียภาพกระทั่งถึงเมืองอินเตอรลาเค่น แล้วเปลี่ยนรถไฟไปลงที่ลูแซรนอันเป็นเมืองโบราณตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลสาบ เมืองนี้เที่ยวได้สนุกเพราะเขาสงวนหน้าตาเก่าแก่ไว้ล่อคนที่มาเที่ยว แม้ในโรงแรมที่เราพักซึ่งมีชื่อว่าโรงแรมตาเต็ง มีพิพิธภัณฑ์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ของสวิสส์ มีสิ่งที่ระลึกถึงน้ำใจภักดีของทหารสวิสส์ซึ่งไปรับจ้างเป็นทหารรักษาพระองค์พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสสมัยกบฏใหญ่ได้ต่อสู้

พวกกบฏจนตายหมดทั้งกอง วันรุ่งขึ้นได้ลงเรือเที่ยวไปในทะเลระหว่างเขาสูงจนถึงท่าฟลือเล็นที่มีรถไฟเขาสูง จึงขึ้นรถไฟนี้ไปยังยอดเขากอตฮาด สูงมากจนเวลากลางคืนหนาวจัด เราค้างคืนหนึ่งแล้วซื้อตั๋วโดยสารรถไปรษณีย์ลงจากเขากอตฮาดโดยถนนพับผ้า ผ่านที่พักคนเดินทางตั้งอยู่กลางทุ่งหิมะ ถนนนี้พับไปมาเห็นจะตั้งกว่า ๓๐ โค้ง ลงมาโดยสารรถไฟไปยังเมืองลูกาโนอันอยู่ในเขตพูดอิตาเลียนของประเทศสวิสส์ พักนอนคืนหนึ่งที่โรงแรมอันน่าสบายข้างทะเลสาบ เวลาบ่ายคณะเรา (พ่อแม่ อาน้อย สุพิชชา) ก็มาถึงเมืองเวนิซ เรื่องเมืองนี้เห็นจะไม่ต้องเล่าเพราะมีที่อ่านเป็นภาษาไทยได้มากแล้ว แต่พ่อขอสารภาพว่าพ่อไม่ตื่นเต้นเมืองนี้เลย ชอบอยู่แห่งเดียวแต่ที่หน้าวิหารมาร์โค อันเป็นลานกว้างไม่มีรถยนต์เข้ามาแล่นหนวกหู ได้เที่ยวอยู่ที่เวนิซสองวันแล้วก็ขึ้นรถไฟมายังโรมใหม่ เพื่อคอยพบข้าราชการไทยที่จะมาสมทบไปประชุม "อีคอม" ด้วยกัน

โรมนี้พ่อเที่ยวได้เสมอ ไม่เบื่อเลย นี่ก็มาเป็นครั้งที่สี่ ยังหาอะไรดูได้เสมอ ไม่มีโอกาสจะมาเล่าโดยละเอียดในที่นี้ เมื่อถึงกำหนดจะต้องไปประชุมก็เดินทางไปยังเมืองเจนัว ๆ นี้เคยเป็นเมืองสำคัญมากเพราะเป็นราชธานีของเจ้าผู้ครองนคร ฯ มีอาคารสถานที่น่าดูน่าเที่ยวอีกมาก ซึ่งพ่อติดประชุมเสียหามีเวลาจะเที่ยวดูให้สาแก่ใจได้ไม่ และต่อมาถึงวันที่ ๘ กรกฎาคมก็พากันเดินทางรถยนต์สู่นครมิลาโนเพื่อประชุมต่ออีกครั้นวันที่ ๓๐ กรกฎาคมก็ไปประชุมกันเป็นครั้งสุดท้ายที่เมืองเบรกาโม อันเป็นเมืองโบราณบนเขาลูกเตี้ย ๆ เต็มไปด้วยอาคารโบราณน่าดูทั้งนั้น

การประชุม “อีคอม” สุดลงที่นี่ ผู้เข้าประชุมต่างคนก็ต่างไป สำหรับพวกไทยพ่อชวนมาพักหายเหนื่อยที่เมืองโคโมซึ่งเป็นเมืองเล็ก ๆ สำหรับเขาไปเที่ยวตากอากาศ พวกเราต่างคนก็ต่างเที่ยวกันโดยลำพัง ตามที่พ่อนึกว่าน่าจะเป็นที่พอใจกัน แต่อาจถูกว่า ๆ ละเลยไม่นำฝูงเที่ยวไป

แค่นี้เสร็จประชุม พ่อไปแวะปารีสสองสามวันแล้วไปอังกฤษและไปอยู่กับสุพิชชาเสียนานให้หายคิดถึง ได้เที่ยวดูที่ต่าง ๆ รอบบริสตอลและภาคใต้ของแคว้นเวลส์ รวมทั้งถิ่นต่าง ๆ ที่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับคิงอาเทอร์โบราณซึ่งเวลานี้ก็ไม่มีใครรู้แน่แล้วว่าท่านเคยอยู่ที่ไหนบ้าง

เที่ยวอยู่ด้วยความชื่นใจที่ได้มาเยี่ยมลูกจนเวลาล่วงไปตั้งเกือบเดือนจึ่งได้เริ่มเดินทางกลับเมืองไทย การเดินทางนี้ได้แวะเฝ้าพระเจ้าเลโอโปลด์ซึ่งในราชการเคยเรียกกันว่า “พระราชาแห่งชาวเบลจ์” ท่านน่ารักน่านับถือ วางพระองค์ปราศจากการไว้ยศทุกอย่าง แล้วได้เที่ยวอยู่ในกรุงบรุกเซลส์อีกวันหนึ่งจึ่งขึ้นรถไฟไปเมืองโคโลญในประเทศเยอรมัน คณะเราตอนนี้เหลือแต่แม่ พ่อ อาน้อย แล้วได้ลงเรือทวนขึ้นไปตามลำน้ำไรน์ ได้ชมทรรศนียภาพตลอดทางจนถึงภูเขาลอเรไลที่มีนิยายมาว่ามีนางผีสิงอยู่บนนั้นคอยกวักเรียกชาวเรือให้หลงไปหาเป็นผลให้เรือล่ม นิยายนี้รู้จักกันแพร่หลายในเมืองนี้จนกวีคนหนึ่งแต่งบทเพลงไว้ พอเรือมาถึงตรงนี้ก็พากันร้องขึ้นทั้งลำ และในทันใดนั้นเรือของเราหลีกกับเรือบรรทุกใหญ่อีกลำหนึ่งซึ่งแล่นสวนลงมาตามสายน้ำ เรือเราต้องไปเกยหินท้องทะลุแล่นต่อไปอีกไม่ได้ พ่อต้องพูดเล่น ๆ ว่า แท้จริงนางผีบนเขาลอเรไลมันก็ยังอยู่นี่เอง เราต้องขนของไปคอยรถไฟ

ซึ่งอีกตั้งชั่วโมงจึ่งได้มา เราก็ขึ้นโดยสารไปลงเมืองไมนซ์พักอยู่คืนหนึ่ง จึ่งได้ขึ้นรถไฟต่อไปยังกรุงสตุตการ์ต ซึ่งเคยเป็นราชธานีของรัฐวีรต-เต็มแบรค แต่บัดนี้ทางราชการได้ยุบลงเป็นรัฐบาเด็นวีรตเต็มแบรค

ที่เมืองนี้เรามาอยู่โรงแรมสถานีรถไฟ ที่ทางสะอาดสบายมาก ได้เห็นความอุตสาหะของคนเยอรมันดีกว่าคนอังกฤษเป็นอันมาก พอสักโมงเช้าเขาบีนนั่งร้านขึ้นทำงานแล้ว นี่แหละผู้ชนะจะต้องแพ้ผู้แพ้ในที่สุด จากสตุตการ์ตเราเลยไปนคร ฯ มืนเช่นอีก เที่ยวอยู่ระหว่างที่เขามีเบียร์เฟสต์

ในเที่ยวนี้เผอิญมีโชคที่เขาจัดการท่องเที่ยวจากมืนเช่นขึ้นไปตามภูเขาอัล์ปทางใต้ เราไปสมทบ ได้ชมพระราชวังอันงดงามวิจิตรยิ่งของพระเจ้าลุดวิคที่สอง ที่นอยชวานสไตน์บนยอดเขาลูกหนึ่ง จะเล่าในที่นี้เห็นจะไม่มีที่ นอกจากนั้นได้ไปชมสถานที่อื่น ๆ เช่นวังอีกแห่งหนึ่งของเจ้าของเดียวกันชื่อวังลินเดอรโฮฟ แต่พ่อไม่ชอบเพราะทองอร่ามไปหมดจนถึงในสวนรอบ ๆ พระที่นั่ง และได้แวะโอเบอรอัมเมเกาที่มีร้านสำนักของคนคนหนึ่งที่มีหน้าที่เล่นเป็นพระเยซูในงานตำนานที่มีทุกสามหรือสี่ปี จึงถูกห้ามมิให้โกนเคราทิ้งเสียในระหว่างนั้น ก่อนจะออกจากเทือกเขาอันซับซ้อนกันได้แวะที่วัดเอททาล เวลาพลบค่ำเข้าไปในวิหารเขาไม่ใช้ไฟฟ้ามีแต่แสงเทียนริบหรี่ เสียงพระสวดดังมาแต่พื้นล่างเป็นระยะ ๆ ทำให้วิเวกวังเวง แต่ . . . ที่นี่มีชื่อเสียงอีกอย่าง พระมีผีมือต้มเหล้าชนิดเบเนดิคตีนว่าที่ไหน ๆ ก็สู้ไม่ได้ แล้วส่งแม่ซึ่งอยากจะกลับไปหาสุพิชชาและไม่อยากบินกลับ จะรอหาเรือน้ำกลับเมืองไทย แล้ว

เราก็บินมาลงที่กรุงอิสตานบุล ราชธานีเก่าของตุรกี เผอิญไม่มีเที่ยวเรือบินที่จะกลับได้ก่อนเจ็ดวัน เลยต้องอยู่เต็มสัปดาห์ ความจริงที่นี่มีสิ่งที่น่าดูมากทีเดียว เสียแต่การนัดแนะจะทำกันโดยบัจจุบันทันด่วนหาได้ไม่ ต้องผลัดวันประกันพรุ่งกันเรื่อยไป แต่ก็ได้ดูมากพอใช้ พระราชวังต่าง ๆ ก็ได้ดูตั้งสามแห่ง เสียแต่พระราชวังแบบตุรกีนั้นมีเหตุติดขัดอยู่เรื่อยลงท้ายไม่ได้ดูเท่าไร เผอิญวังนี้แหละพ่ออยากได้ชมยิ่งกว่าวังอื่น ๆ ซึ่งเป็นอาคารแบบฝรั่งเสียทั้งนั้น จากนี่เรามาแวะเบรุตและบาคดัด ราชธานีของรัฐเลบานอนและรัฐอิรัค แห่งแรกน่าเที่ยวเป็นอันมาก แต่แห่งหลังสกปรกทั่วไป ดีแต่ได้แล่นไปในทะเลทรายจนได้เห็นส่วนหนึ่งของนครบาบิลอนโบราณยิ่ง แล้วก็กลับบ้าน

ในปี ๒๔๙๙ รัฐบาลอินเดียได้แสดงความรอบคอบฉลาดที่ประกาศเป็นเจ้าภาพจัดการฉลองรอบร้อยปีที่ ๒๕ แห่งพุทธศักราช ทำนองว่าเขาก็ร่วมชาติกับองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เขาย่อมมีส่วนที่จะภาคภูมิใจยกย่องบุคคลที่โลกยกย่องเป็นบุรุษเลิศผู้หนึ่ง เขาจึงจัดงานฉลองขึ้น โดยเชิญผู้มีความรู้ทางพุทธคดีและประวัติศาสตร์ปรัชญากับทั้งผู้หลักผู้ใหญ่ของบางประเทศที่เขาเอาใจ ไทยเรานั้นเขาเชิญผู้รู้แต่ไม่ปรากฏว่าเชิญผู้แทนรัฐบาลไป เจ้าคุณอนุมานกับพ่อได้เชิญในฐานผู้รู้

ก่อนเวลาที่เขามีงานพ่อได้ถือโอกาสไปชมถ้ำที่มีภาพโบราณทางหลังเมืองบอมเบย์อันนับถือกันทั่วโลกว่าเป็นศิลปวิจิตร คือถ้ำช้างนอกบอมเบย์ ถ้ำอชันตา ถ้ำเอพูรยา เมื่อได้เห็นแล้วก็ต้องพลอยสรรเสริญ

ไปด้วยว่าวิจิตรจริง พ่อเองเห็นว่าน่าดูยิ่งกว่าทาชมะหาลเสียอีก ถ้ำเหล่านี้มีมาแต่สมัยพระเจ้าอโศกตอนปลาย ท่านส่งเสริมให้พระภิกษุในพระพุทธศาสนาออกไปสั่งสอนทั่วบ้านเมือง พวกที่ไปทางตะวันตกได้ไปอยู่ถ้ำหลังบอมเบย์ ได้ตกแต่งกันมาหลายร้อยปี ภายในถ้ำเหล่านั้นเขียนภาพชาดกหรือพุทธประวัติด้วยฝีมืองามนักหนาใช้สีที่ดีแม้เวลาล่วงมาตั้งพันปีก็ยังสดใสอยู่

จากถ้ำเหล่านี้พ่อได้เดินทางขึ้นไปเหนือแต่แวะชมบางเมืองตามทางเช่นนครกวาลยอร์ มหารานีแห่งนครนี้ทรงรับรองแทนพระสามีซึ่งไม่เสด็จอยู่ เธอเป็นเบญจกัลยาณีแท้ งามด้วยรูป ด้วยมารยาท ด้วยอัธยาศัย สมเป็นเจ้าเป็นนาย การฉลองพุทธศาสนาทำที่กรุงเดฬีโดยมีประชุมอ่านบทความและมีการพูดเติมหรือโต้แย้งกันทั้งเช้าเย็น เขาเชิญผู้มีชื่อเสียงผลัดกันนั่งเป็นประธานเช้าคนหนึ่ง เย็นคนหนึ่ง พ่อก็เป็นประธานกับเขาครั้งหนึ่ง เวลาเย็นก็มีงานทำนองสังคมสุดแต่ผู้ใดจะศรัทธาเชื้อเชิญ เวลาค่ำบางวันก็มีหนังฉายว่าด้วยพุทธประวัติหรือศิลปศาสตร์ที่เกี่ยวกับพุทธกาล เมื่อเสร็จการนี้ซึ่งมีอยู่สัก ๑๐ วันแล้วเขาจัดรถไฟพิเศษกระบวนหนึ่งให้พาพวกที่ได้เชิญนี้ไปชมทรรศนียสถาน คือที่อัครา (ทาชมะหาล พระราชวังกษัตริย์มะหง่ล ที่เรียกว่าป้อมแดง และนครฟาเตปูร์สิขรีของพระเจ้าอัคบาร์) แล้วไปสาญจีซึ่งเข้าใจกันว่าตั้งอยู่ในที่ซึ่งเคยเป็นนครวิทิสาโบราณ และบัดนี้เขาสร้างวิหารขึ้นไว้บนไหล่เขาเจติยคีรีประดิษฐานพระธาตุของพระสารีบุตร พระโมคคัลลาน์ไว้ให้เราสักการะ จากที่นี้ไปทางตะวันออกดังได้เล่ามาแล้วข้างต้น เมื่อ

มาถึงกัลกัตตาพ่อรู้สึกเหนื่อยเตรียมจะไปอยู่เงียบ ๆ ในโรงแรมจนกว่าจะได้เรือบินกลับเมืองไทย แต่ท่านข้าหลวงใหญ่แคว้นเบงกอลให้องครักษ์มาเชิญไปพักอยู่ในทำเนียบ ท่านข้าหลวงนี้เป็นหญิงชื่อนางสาวไนดูเป็นคนกลางคน เฉลียวฉลาด พูดได้ทุกเรื่อง พูดอังกฤษคล่องแคล่วและชัดถ้อยชัดคำ รู้การเมืองมาก และติดต่อเข้าผู้คนได้ทุกชั้นทุกวัย ไว้ท่าเป็นทำนองขุนนางอังกฤษที่เคยปกครองอยู่

การไปอินเดียคราวนี้ไม่ต้องเล่าละเอียด เพราะอาน้อยไปด้วยและได้เขียนเล่าไว้ พิมพ์ขึ้นแจกเมื่อพ่ออายุ ๘๐ ปีแล้ว

ในต้นปี ๒๕๐๓ พ่อได้รับเชิญจากองค์การสนธิสัญญาป้องกันเอเชียอาคเณย์ที่เรามักจะเรียกกันง่ายๆ สั้นๆ ว่า สิอาโต หรือ ซีโต ให้ไปบรรยายเรื่องวัฒนธรรมไทยเพื่อความเข้าใจถูกต้องระหว่างสัมพันธมิตรในเอเชียภาคนี้ เขากำหนดให้ไปฟิลิปปินส์บิลคและปากีสถาน พ่อชอบเดินทางอยู่แล้วจึงรับทำ เริ่มด้วยออกเดินทางจากกรุงเทพฯ โดยเรือบินตรงไปยังมะนิลาในเดือนกุมภาพันธ์ บรรยายสัมโมทนียกถาที่สโมสรโรตารี่เมืองบากิโอที่บนเขาชื่อนั้น รุ่งขึ้นลงมาอยู่ที่สถานทูตตำหนักหม่อมเจ้ารังษิยากร หม่อมเจ้ารังษิยากรทรงรับรองเป็นอย่างดี น่ารักมากทั้งองค์เธอทั้งคุณหญิงที่เป็นหม่อม ซึ่งความจริงพ่อคุ้นเคยมานานแล้วเพราะพ่อได้ไปมาหาสู่อยู่เสมอกับท่านอาบ่องบิดาของเธอ ต่อมาไปบรรยายเรื่องพระพุทธยอดฟ้าทรงฟื้นฟูวัฒนธรรมของไทยที่มหาวิทยาลัยฟาร์อีสเตอร์นในกรุงมะนิลา เขาทำพิธีมอบปริญญาดุษฎีบัณฑิตธรรมศาสตร์ให้ด้วย ได้ความจากที่พูดคุยกันว่าเดิมรัฐบาลฟิลิปปินส์ขอให้

มหาวิทยาลัยหลวง (ยู พี) ให้ปริญญาแก่พ่อ แต่มหาวิทยาลัยนั้นขัดข้อง เพราะอธิการบดีพูดโดยเปิดเผยว่า ถ้าท่านมาโดยราชการใด ๆ ก็ยินดีจะให้ แต่เมื่อมาด้วยเรื่องซีโตฉะนี้เขารังเกียจซีโตเขาไม่ให้ อย่างไรก็ดี ทั้งนี้มิได้ขัดขวางต่อการที่เขาจะเชิญพ่อไปบรรยายที่นั่นวันหนึ่งเรื่องวรรณคดีไทย ต่อมาได้ไปบรรยายที่โรงเรียนผึกหัดครูครั้งหนึ่ง และรัฐบาลเลี้ยงอาหารเย็นให้เป็นทางการอีกครั้งหนึ่ง มีการมอบเครื่องอิสริยาภรณ์ให้ด้วย แต่เวลานั้นเขายังเป็นอเมริกันจัดอยู่ ตราชั้นสูงสุดของเขาเป็นตราแขวนคออย่างอเมริกัน เขาก็ให้ตรานั้นมา

ในเดือนมีนาคมได้ไปปากีสถาน เริ่มต้นด้วยการาจี ซึ่งไปพักที่สถานทูตไทย ได้บรรยายเรื่องการศึกษาของประชาชนไทยที่มหาวิทยาลัยการาจีที่ตั้งขึ้นใหม่ มีเนื้อที่กว้างขวางน่าสบาย ต่อมาอีก๔วัน บินไปเมืองเปษะวาร์ เขาจัดทำเนียบสมุหเทศาภิบาลสมัยอังกฤษปกครองนั้นให้พักทำเนียบนี้โอ่โถงน่าสบายมาก มีสวนสวย ดอกไม้กำลังบานสะพรั่งตามฤดูกาลอย่างสวนเมืองอังกฤษ ได้ไปบรรยายสรุปความเรื่องเอเชียอาคเณย์ น่าสังเกตว่าผู้ฟังในที่นี้เป็นนักศึกษาที่รู้ภาษาอังกฤษดี แต่เวลาเดินทางมายังตึกมหาวิทยาลัยนั้นถ้าเป็นหญิงมักมาด้วยรถถีบ มีผ้าแพรคลุมหัวตามธรรมเนียมอิสลามซึ่งเมื่ออยู่ภายในห้องแล้วก็ถอดออก ได้ นักเรียนหญิงเหล่านี้ฉลาด รู้ภาษาอังกฤษดีเป็นส่วนมาก สามารถจะลุกขึ้นถามโน่นนี่กันมากแล้วออกความเห็นถ้าเราถาม เมืองเปษะวาร์นี้นักประวัติศาสตร์ว่าเคยเป็นเมืองปุรุษปุรสมัยพระเจ้าจันทรคุปต์ อยู่ท่ามกลางแคว้นคันธารราษฎร์ แต่ปราชญ์บางท่านว่าเมืองหลวงของคันธาร

นั้นอยู่นอกเมืองนี้ออกไปในตำบลที่เรียกว่าชารสัดดาซึ่งแต่ก่อนนี้เป็นที่ตั้งของกรุงปุษกราวดี ที่ประทับประจำของพระเจ้ากณิษกราชาของชาติโยนก ได้ขอให้เขาจัดการให้เราขึ้นไปเที่ยวบนเขาสูงแคว้นสวาตอันตั้งจ่อแดนตุรกีสถานของโสวิเอตในปัจจุบัน การไปนี้น่าเล่า เริ่มต้นไปโดยพาหนะรถยนต์ผ่านไร่อ้อยมากมาย อากาศร้อนระอุ จนตะวันคล้อยหน่อยหนึ่งจึงถึงตีนเขา มีถนนไม่สู้ดีนักเพราะไม่ได้ราดยางและแคบมาก รถหลีกกันไม่ได้ทางก็ชัน ต้องโทรศัพท์ห้ามรถผ่านลงมา แต่เมื่อขึ้นไปได้แล้วสักค่อนทางถนนเลี้ยวเข้าดงต้นมะกอกแล้วขึ้นไปห้ามมิให้รถเลี้ยวไปลงลุ่มน้ำสวาต ในลุ่มนี้มีบ้านผู้คนประปรายตลอด เด็กที่วิ่งออกมาเล่นอยู่กลางถนนหลายคนมีผมแดงตาน้ำเงิน จนต้องทักว่าจะเป็นเชื้อสายของทหารพระเจ้าอาเลกซานเดอรมหาราชซึ่งเคยยกทัพผ่านเขามากระมัง เราไปพักที่โรงแรมอันเดียวของแถบนี้ตำบลไซดูชาริฟ อันเป็นที่ประทับของเจ้าผู้ครองนครที่เรียกกันว่า “ อาลี ข่าน ” ก็เห็นจะเป็นคำในภาษาของเขาแปลว่าเจ้านครนั่นเอง

เราขึ้นไปค้างอยู่สองคืนบนเขาสูง อากาศหนาวจัด การอบอุ่นในโรงแรมไม่ใคร่ดีนัก แล้วก็ลงมาพักกลางวันที่ทำเนียบเปษะวาร์ พอกินอาหารแล้วก็บินมาเมืองราวัลปีณฑี ซึ่งเป็นเมืองหลวงชั่วคราว เขากำลังสร้างเมืองหลวงใหม่บนภูเขาใกล้ ๆ มองเห็นอยู่ จะให้ชื่อว่าอิสลามาบัด

ระหว่างอยู่ที่เมืองนี้เจ้าหน้าที่โบราณคดีได้มาพาไปดูเมืองตักกสิลาโบราณ ตักกสิลานี้ใคร ๆ ในเมืองไทยก็รู้จักชื่อแต่น้อยคนจะได้เคยไปถึง

รัฐบาลอังกฤษเริ่มงานรักษาโบราณสถานเมืองนี้ไว้เป็นอย่างดี ปรากฏจากการขุดค้นว่าเมืองนี้มีเรื่องราวมา ๓ ยุค เมืองตั้งในที่ต่าง ๆ กันแต่ไม่ไกลจากกัน ที่อยู่เข้าไปลึกที่สุดคือที่บ้านจอเลีย (ชื่อปัจจุบัน) บนเขาเตี้ย ๆ ว่ามีสังฆาวาส พ่อกำลังเหนื่อยไม่ได้ขึ้นดูเพราะได้รายการละเอียดไว้แล้ว ปล่อยให้อาน้อยขึ้นไปกับพนักงานโบราณคดี ระหว่างที่นั่งคอยข้างล่างและหวังจะอ่านรายการละเอียดที่ได้มานี้ มีผู้หญิงเลี้ยงปศุสัตว์สองคนมาทะเลาะวิวาทแล้วเลยชกต่อยกันสาหัสถึงหยิบเกือกขึ้นตบหน้ากัน ถัดออกมาเป็นเมืองตักกสิลาอายุกลาง คงจะเป็นสมัยใกล้กับที่อาเล็ก-ซานเดอร์เข้ามาปกครอง มีวิหารพระสุริยาทิตย์สำหรับทิ้งศพให้แร้งลวดลายเป็นกรีกเต็มตัว ถัดออกมาจึ่งเป็นเมืองหลังที่สุดคงจะเป็นสมัยพระเจ้าอโศก เขาขุดดินลงไปเป็นช่องเห็นดินเป็นสามชั้น แสดงว่าเคยตั้งบ้านเมืองกันมาสามคราว มีเจดีย์อันหนึ่งเล่ากันว่าเป็นอนุสสรณีพระกุณาล ราชโอรสพระเจ้าอโศก ซึ่งพระมารดาเลี้ยงสั่งให้ควักพระเนตรทิ้ง เพราะงามนักจนพระนางรักแต่กุณาลเห็นผิดจึ่งไม่ยินดีด้วยเลยทำให้พระนางกลัวอันตรายจะมาถึงพระองค์จึ่งให้ควักพระเนตรทิ้งเสีย ที่ราวัลปีณฑีนี้ไม่ได้บรรยายอันใดเพราะไม่มีสถานศึกษาใหญ่ ๆ ถึงขั้นมหาวิทยาลัย แต่ต้องอยู่ไปอีกสองวันเพราะประธานาธิบดีอายุบข่านกำหนดจะเลี้ยงอาหารเย็นให้พวกเราเป็นส่วนตัว ในเมืองนี้ไปงานเลี้ยงดูไม่มีผู้หญิงของเขาออกรับเลย เว้นแห่งเดียวดังจะกล่าวต่อไป

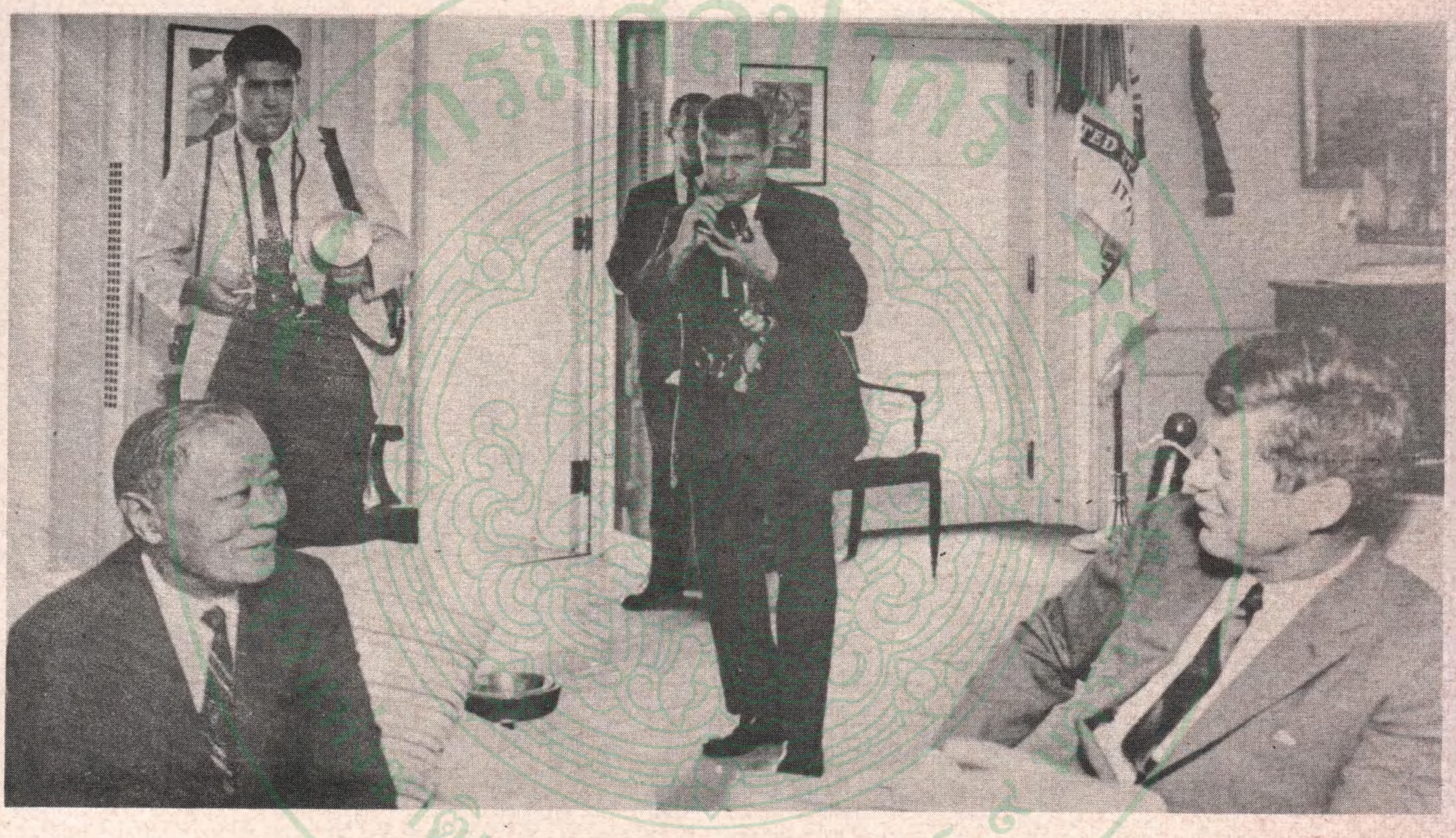
วันรุ่งขึ้นได้บินไปยังเมืองละหอร์ทางทิศใต้ เมืองนี้นัยว่าเป็นเมืองลวปุรที่ประทับของพระโอรสพระองค์เล็กของพระราม (“พระลบ”)

ต่อมากษัตริย์ราชวงศ์มะหง่ล (โมฆุล) มาสร้างวังประทับใหญ่โตงดงาม แต่เข้าใจว่าจะเป็นเพียงวังทรงพักชั่วคราวตามหัวเมืองที่สำคัญ อย่างไรก็ดี ได้เป็นเมืองใหญ่โตมั่งมีมาก สมัยอังกฤษปกครองก็จัดเป็นสูญสำคัญอันหนึ่งมีโรงเรียนและมหาวิทยาลัย พ่อได้ไปบรรยายเรื่องเมืองไทยสองครั้งๆ หนึ่งให้นักศึกษาฟัง อีกครั้งหนึ่งให้นักเรียนครุศาสตร์ๆ นี้เป็นหญิงสาวโดยมากมีความรู้เชื่อตัวเองสามารถจะมีงานรับรองอาน้อยเป็นพิเศษได้วันหนึ่ง

จากละหอร์เราบินไปดัคคาในปากีสถานตะวันออก ที่นี่ร้อนอ้าวไปหมดแต่เป็นภาคของปากีสถานซึ่งทำเงินให้ส่วนรวมได้มากกว่าอีกภาคหนึ่งมาก ภาคตะวันออกนี้มีเนื้อที่ ๕๔,๕๐๑ ตารางไมล์ พลเมือง ๔๒,๐๖๓ คน แต่ภาคตะวันตกมีเนื้อที่มากถึง ๓๑๐,๒๓๖ ตารางไมล์ พลเมืองเพียง ๓๓,๗๗๙ คน ภาคตะวันออกมีอุตสาหกรรมใหญ่ คือปอ ทำกระสอบป่านใส่ข้าวขาย มีรายได้งดงามส่งออกนอกประเทศได้ในปีนั้นถึงแสนรูบีย์ โรงงานเป็นหมู่บ้านมีโรงพยาบาลโรงเรียน ฯลฯ ในตัวจนได้ชื่อตามชื่อเจ้าของว่า อาดัมชินคร

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังได้ไปอเมริกาอีกสองคราว อเมริกานี้พ่อยังไม่เคยไปเลย ทูตเคยมาชวนหลายท่านแล้ว ว่าให้รับเชิญของรัฐบาลอเมริกาไปสักครั้ง พ่อก็อยากจะเบิดหูเบิดตาเพราะรู้อยู่ว่าในสมัยนี้ สหรัฐอเมริกาสำคัญขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก จึงได้รับเชิญเขาไปเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ โดยเดินทางผ่านญี่ปุ่นไปรัฐฮาไวอิ พักอยู่ที่ฮอโนลูลู ได้เยี่ยมองค์การอีสต์เวสต์อันเป็นพยานอย่างดีของปรารถนาดี

ของรัฐบาลสหรัฐที่มีต่อเราชาวตะวันออกด้วยเขาตั้งใจจะเรียนรู้นิสัยใจคอเราเพื่อส่งเสริมมิตรภาพ สิ่งหนึ่งที่น่าสังเกตมากนั้นคือเขาสามารถเลี้ยงน้ำใจคนต่างชาติแม้ที่เคยเป็นศัตรูให้มาเป็นพวกพ้องเขาได้ เราได้พบญี่ปุ่นแท้ ๆ ทำงานเพาะปลูกอยู่ในที่ดินซึ่งเขาได้เป็นเจ้าของเพราะเขามีสัญชาติเป็นอเมริกันไปแล้ว เราเลยข้ามมหาสมุทรปาซิฟิคไปลงที่แซนฟรานซิสโค ได้มีโอกาสชมความงามและสมบูรณ์ของเมืองนั้นและได้พบและรับเลี้ยงของเอเชียเฟาน์เดชั่น อันเป็นองค์การที่มุ่งจะส่งเสริมความเข้าใจซึ่งกันและกันระหว่างอเมริกากับทวีปเอเชีย องค์การอันนี้เกิดขึ้นจากเศรษฐีใจบุญอเมริกันเข้าเงินจำนวนมากตั้งมูลนิธินี้ขึ้นช่วยให้ได้มีสัมพันธภาพระหว่างสองฝั่งมหาสมุทรปาซิฟิคแน่นแฟ้นขึ้นด้วยส่งเสริมให้ได้เดินทางไปมาหาสู่กันถี่ขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นต้น ได้มีมหาวิทยาลัยใหญ่ของอเมริกาเชิญไปเยี่ยมสองแห่งคือ เบอร์คลี่และแสตนฟอร์ด จากแซนฟรานซิสโคได้บินไปยังกรุงวอชิงตั้น รัฐบาลจัดให้พักในโรงแรมดีที่สุดทั้งที่นี่ทั้งที่นิวยอร์คและบอสตั้น ในวอชิงตั้นได้พบนายเคนเนดี้ประธานาธิบดี ได้สังเกตเห็นอัธยาศัยอันดีงามสมกับที่เขาอ้างว่าเป็นประชาธิปไตยที่ไม่ถือวรรณหรือเครื่องกีดกั้นอันใด แต่ก็สมบูรณ์ด้วยอัชฌาสัยสุภาพ ทางการกระทรวงการต่างประเทศอเมริกันได้เป็นเจ้าภาพเลี้ยงให้ที่ศาลารัฐบาลเป็นทางราชการโดยเอกอัครราชทูตอเล็กซิสจอห์นสันเป็นผู้แทนรัฐบาลของเขา เขาได้ลุกขึ้นพูดต้อนรับพ่อว่า ได้เลือกเอาห้องเจฟเฟอร์สันนี้มาเลี้ยงพ่อเพราะเขาเห็นว่าพ่อมีอุปนิสัยคล้ายคลึงกับท่านอดีตประธานาธิบดีผู้นั้นในแง่ที่ แม้เป็นผู้ใหญ่ใน

กับประธานาธิบดีจอห์น เอฟ เคนเนอดี ที่ทำเนียบขาว กรุงวอชิงตัน พ.ศ. ๒๕๐๖

หน้าที่ราชการก็ยังมิได้เพิกเฉยต่อสิ่งแวดล้อมทุก ๆ วัน เช่นต้นหมาก รากไม้ นายจอห์นสันเคยไปหาพ่อที่บ้านพบพ่อนั่งขุดดินมอมแมมอยู่บ่อย ๆ จนบังเกิดความนับถืออุปนิสัยของพ่อเป็นอันมาก ได้ไปชมองค์การทางวิทยาศาสตร์มากแห่งอาทิพิพิธภัณฑ์สมิทโสเนียนกับหอภาพของชาติและองค์การภูมิศาสตร์ของชาติ จากวอชิงตั้นได้เดินทางด้วยรถยนต์ไปยังนิวยอร์ค ได้พบนายและนางแสตนตั้นผู้ได้เคยชอบพอกันมามากแต่หลัง แท้จริงพ่อเกือบจะยกยอนายแสตนตั้นได้ว่าเป็นมนุษย์ที่สมควรแก่ความนับถือได้อย่างยิ่งคนหนึ่ง จากนิวยอร์คได้บินไปบอสตั้น ที่ขอไปรู้จักเมืองนี้ มิใช่เพราะจะดูให้รู้จักความก้าวหน้าหรือความสมบูรณ์พูนสุขประการใดแต่ได้ขอไปเพราะเข้าใจว่าเป็นแหล่งที่พลเมืองยังอยู่อย่างสงบไม่ปรุดปราดก้าวหน้าเป็นพิเศษประการใดนัก ก็สมมุ่งหมายเพราะประจักษ์แก่ใจว่าคนบอสตั้นดีจริง ๆ เขาได้มอบขันเงินเป็นเครื่องหมายว่ายกย่องพ่อเป็นแขกพิเศษมากคนหนึ่ง ขันเงินนี้เป็นแบบของนายเรอะ-เวียร์ ซึ่งนับกันว่าเป็นผู้ริเริ่มแข็งข้อต่ออำนาจปกครองของอังกฤษ แม้พ่อจะเอียงไปมาก ๆ ข้างรังเกียจผู้คิดแย่งอำนาจปกครองไม่ว่าแห่งใดก็ดี แต่เมื่อได้รู้เรื่องราวของอเมริกันโดยละเอียดขึ้นแล้วก็พอทำใจเห็นชอบเขาได้เพราะเห็นอย่ว่าเขาเพียบพร้อมไปด้วยความสุจริตและยุติธรรมการเยี่ยมอเมริกาครั้งนี้กินเวลาสามสัปดาห์ะ พ่อไม่หาญที่จะอวดว่าได้รู้จักใจอเมริกาแล้วหรือว่าได้เข้าใจความก้าวหน้าของเขาอย่างชัดเจน แต่รับได้ว่ามีน้ำใจนับถือความสุจริตและเที่ยงธรรมของเขา

จากบอสตั้นได้ข้ามตรงไปยังฟรังคฟีรตแล้วต่อไปยังกรุงมืนเช่น ในฐานเป็นแขกของรัฐบาลเยอรมัน กรุงมืนเช่นนี้เป็นที่รวมแห่งศิลป-ศาสตร์แห่งหนึ่ง ซึ่งพ่อพยายามแวะไปเสมอ ได้ไปในงานแสดงวิจิตร ศิลป์ไทยที่พิพิธภัณฑ์หลวง และไปชมสถานที่และอื่นอีกไม่เว้นแต่ละวัน แล้วไปเบอร์ลิน ได้แวะดูกำแพงที่กั้นเบอร์ลินตะวันตกจากภาคตะวันออก ๆ นี้ยังทรุดโทรมเต็มที บริเวณที่เคยงดงามกลางเมืองเช่นที่วิหารหลวงและสีเกสอัลเลกลายเป็นที่ว่าง ๆ ที่ขาดการดูแลแต่ส่วนทางตะวันตกเขาทำไว้ดีมีร้านรวงครึกครื้น จากเบอร์ลินบินไปฮัมบูรค ตอนผ่านเขตของโสวิเอตต้องบินต่ำเพื่อให้ทหารตรวจได้สะดวก ที่ฮัมบูรคพ่อไม่เคยไปเลย ดูบ้านเมืองเขาขึงขังเต็มไปด้วยการหาเงินทองแต่ก็มีศิลปอยู่เป็นแห่ง ๆ ไม่น้อยนัก กรุงบอนน์นายดิเรกเอกอัครราชทูตไทยรับรองจัดที่ให้อยู่ในทำเนียบทูตจากนี้รัฐบาลเยอรมันจัดรถยนต์ให้สองคันสำหรับเที่ยวไปในประเทศนั้น เราออกจากกรุงบอนน์เลียบแม่น้ำไรน์ไปข้ามที่โคเบลนซ์ แวะบาดฮัมบูรคดูบ่อน้ำแร่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงสร้างศาลาไทยไว้เป็นที่ระลึกถึงการที่ได้เสด็จมารักษาพระองค์อยู่ครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ แล้วเลยไปเมืองโรเทนบูรคอันเป็นเมืองโบราณไม่ถูกระเบิดสงครามกี่มากน้อย รัฐบาลเยอรมันให้รักษาภายนอกตึกกว้านบ้านเรือนไว้อย่างเดิม เพื่อให้เป็นอนุสสรณีของสมัยโบราณ โรงแรมไอเส้นฮูต (หมวกเหล็ก) ที่เราอยู่ก็ดูเป็นอาคารโบราณแต่ภายนอก ภายในมีเครื่องใช้สมัยใหม่ทุกอย่างได้มีการรับรองของนายกเทศมนตรีให้แก่เราโดยมีการยกโถเหล้าขาวมาต้อนรับตามธรรมเนียมโบราณ ท่าน

พ.ศ. ๒๕๐๖ กับลูกหลานที่ปารีส

พัชรพงศ์ วิวรรธน์

นิวัตวาร พ่อ ธีรวัต แม่

นายกแต่งเครื่องโบราณมาพูดให้พร พ่อได้ตอบตามสมควร จากเมืองนี้เราขึ้นรถยนต์ไปทางใต้ผ่านป่าดำไปขึ้นภูเขาสูง ใต้เมืองบาเด็นบาเด็นอันมีทางขึ้นทางเดียว ข้างบนสูงจนต้นไม้ไม่ขึ้นงามนอกจากต้นสนแลดูเหมือนในฉากออเปราตอนที่แสดงภาพสวรรค์ของเทวดาเยอรมันโบราณ ได้ความว่าเขาลูกนี้แหละที่กวีวาคเนอร์เอาเป็นภาพสวรรค์วัลหัลละในนิยายโบราณนั้น แล้วเราก็ลงมาสู่เมืองบาเด็นบาเด็น เผอิญประสบเหมาะที่เจ้านายของบาเด็นบาเด็นท่านฉลองอภิเษกสมรสท่านจึงเชิญเราให้เข้าไปร่วมงานที่ในวัง แล้วเราก็มายังสนามบินฟรังคฟีรต ท่านนายกเทศมนตรีเมืองนี้เลี้ยงอาหารกลางวันภายหลังที่เชิญเราไปชมพิพิธภัณฑ์หนังที่เมืองออฟเฟนบัฆ ซึ่งพ่อได้เขียนเล่าถึงในวารสารสยามสมาคมเล่ม ๕๓ ตอน ๑ หน้า ๖๑ กินเสร็จแล้วก็ไปขึ้นเรือบินไปปารีสเพื่อพักผ่อนสักสามสัปดาห์กับนิวัตและวิวรรธน์

วิวรรธน์เขาเลือกที่อยู่ได้ดี แถวประตูแสงต์คลูด์ เป็นแฟลตชั้นดี ได้บอกเขาไปว่าให้หาแฟลตหรือบ้านใกล้ ๆ ที่เขาอยู่ ไม่ต้องไปมุ่งหาโรงแรมหรูแพ่รักษาเกียรติยศ เขาก็เข้าใจดีและมีโชคเช่าแฟลตไว้ให้เดือนหนึ่ง กว่านั้นเจ้าของก็ไม่ให้ แต่ก็นานพอแล้ว เราไม่มีเวลาจะไปอยู่กว่านั้น ระหว่างไปพักอยู่กับเขาได้เที่ยวชมปารีสเป็นครั้งแรก แม้จะได้ไปหลายครั้งแล้ว คราวนี้ได้ดูลูฟร์อีก ดร. เซเดสพาไปจึ่งโชคดีที่ได้เห็นอะไร ๆ ที่น่าดูแต่เขาไม่แสดงให้มหาชน เช่นเครื่องเพชรพระราชทรัพย์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ และ ๑๖ ที่เขาไปถ่ายหรือซื้อคืนมาได้ นอกจากนี้เราได้ไปเที่ยวดูวังและบ้านคฤหาสน์ทางลุ่มน้ำลัวร์แต่ก็ไม่ทั่ว

เพราะเวลาจำกัด แล้วก็เที่ยวไปกับลูกหลานจนหมดเวลา จึงได้ออกเดินทางไปโลซันน์ พานิวัตกับตั๊กลูกคนใหญ่ของเขาไปด้วย จากโลซันน์ไปส่งนิวัตกลับปารีสที่ฟรังคพีรต แล้วเราสามคน พ่อ ประยูร น้อยก็ไปเดนมาร์กและนอรเว ตามที่รัฐบาลทั้งสองแห่งนั้นได้เชิญไว้ ที่เดนมาร์กพระเจ้าแผ่นดินทรงเชิญเข้าไปรับพระราชทานกลางวันและที่ออสโลพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงเชิญเหมือนกัน เราออกจากนั้นไปกรุงเวียนนา พ่ออยากไปที่นี่มานานแล้วแต่ยังไม่เคยเลย คราวนี้สมความต้องการ รัฐบาลออสเตรียเชิญให้อยู่ที่โรงแรมอิมเปริยาลที่รับแขกเมือง สถานที่ใหญ่โตเกินจำเป็น ได้แสดงความประสงค์จะพบคนบางคนที่พวกพ้องของเราแนะและเขาได้เขียนไปบอกแล้วว่าเราจะไป คนหนึ่งนั้นคือ ฯพณฯ พีกล อดีตนายกรัฐมนตรีที่เคยเจรจาตกลงให้ทหารโสวิเอตเลิกวงล้อมเวียนนาไว้ แต่ท่านผู้นี้เป็นฝ่ายขวาในการเมือง เจ้าหน้าที่กรมพิธีการทูตของเขาขัดข้อง พ่อก็ให้งด แต่ในวันรุ่งขึ้นพีกลโทรศัพท์มาเองถึงโรงแรมที่เราอยู่ถามว่าจะมาหาพ่อได้ไหม พ่อตกลงนัดให้มา เขาก็มา เขามีมารยาทเรียบร้อย เพียงมาหาเราเป็นลักษณมิใช่ราชการเช่นนี้ยังแต่งเสื้อดำกางเกงลายติดตราไทย ความจริงเราก็ไม่ได้มีธุระอันใดแก่กัน พบกันเพื่ออัชฌาสัยไมตรีเท่านั้น ได้ไปดูทหารม้า ดูพระราชวังโฮฟบูรคในเมืองและพระราชวังเชอนบรุนน์นอกเมือง วิหารเสนต์สเตเฟน และหอพระสมุดอันเขียนภาพโรโคโคไว้อย่างงดงาม ได้ไปพึ่งออเปราคืนหนึ่งแล้วบินกลับมากรุงเทพฯ

กรุงเวียนนา ประเทศออสเตรีย พ.ศ. ๒๕๐๖

ที่สถานทูตไทย โคเปนเฮเกน

ในปีถัดมาพ่อเสียน้องชายที่รักกันมานานตลอดชีวิต คืออากลางแกเจ็บออดแอดมานาน

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ องค์การชุมนุมบูรพคดีนัดมาให้ไปประชุมที่เมืองแอนน์อาเบอร์รัฐมิชิแกนในอเมริกาเป็นครั้งแรกที่เคยมีการประชุมเช่นนี้ในอเมริกา พ่อรับเชิญไป ได้ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อกรกฎาคม ๒๕๑๐ ถูกฝนมาตลอดทางจนพ้นไคโรแล้วจึงหมด เดินทางไปลงที่ฟรังคฟีรตแล้วเปลี่ยนเรือบินไปลงที่โคเปนเฮเก็น ลูกหลานมารับกันพร้อมเพรียงรวมทั้งผ่อง(๑) ลูกทองรอดซึ่งรักกันอย่างลูกด้วย เวลานี้วิวรรธน์มาเป็นเอกอัครราชทูตอยู่ที่นี่แล้ว บ้านช่องเขาสบายสำหรับพ่ออะไรก็ไม่ให้ความสุขเท่าได้พบลูกหลานนี้ อยู่กับเขาสี่วันก็เดินทางไปนิวยอร์ค นายแม็คคอร์แม็คที่เคยเป็นเลขานุการเอกของทูตอเมริกาในกรุงเทพฯ จนได้เป็นเพื่อนที่ดีของพวกเรานั้นก็ได้มารับและติดตามช่วยเหลือตลอดเวลาที่อยู่นิวยอร์ค ไปเที่ยวน้ำตกไนแอการ่าเพื่อดูน้ำตกมโหฬารแล้วบินไปดีทรอยด์ เพื่อเข้าประชุมบูรพคดี เวลานี้พวกดำเพิ่งได้อาละวาดใหม่ๆ เผาผลาญบ้านเรือนของตัวในเมืองดีทรอยด์นี้เสียมาก แอนน์อาเบอร์เป็นเมืองสวยงามไม่ใหญ่โตแต่สบาย ทางมหาวิทยาลัยเขายกบ้านอธิการบดีให้พ่อทั้งหลัง เป็นบ้านรโหฐาน มีที่ทำสวนได้มากจนสวยไปหมด พ่อได้แต่งบทความไปอ่านในการประชุมตามธรรมเนียมสมาชิกที่ไปกัน เรื่อง Allegories of the Monsoon in Siamese Literature แล้วได้เข้าฟังและช่วยพิเคราะห์เรื่องต่างๆ ที่เสนอ

---

(๑) ม.ร.ว. ผ่องลักษณ์ แลงเฟลท์

กันขึ้นมาในการประชุมนั้นด้วย เมื่อถึงที่สุดแห่งการประชุมได้รับเชิญของมหาวิทยาลัยอินดิอาน่า ไปพักที่นั่นสามวัน พ่อได้พบชอบพอกันกับกับ ดร. เฮอร์มันเวลส์ที่เคยเป็นอธิการบดีมหาวิทยาลัยนี้มาจนเขาออกโดยถึงกับเกษียณอายุ แต่มหาวิทยาลัยยกให้เป็นตำแหน่งกิตติมศักดิ์ไว้ เขาขอเรื่องที่พ่อแต่งไปอ่านในการประชุมบูรพคดี แล้วเขาก็พิมพ์ขึ้นด้วยผีมืออันประณีต ภาพรามเกียรติ์ที่ประกอบเรื่องเขาก็พิมพ์ได้ดีนัก

เมื่อเสร็จแล้วได้เดินทางมานิวยอร์คแล้วไปมอนตริออลในประเทศแคนาดาเพื่อชมนิทัศนการระหว่างประเทศอันเขาจัดขึ้นอย่างมโหฬาร เราอยู่สามวันได้ดูงานมากอยู่ แล้วจึงได้บินกลับไปโคเปนเฮเก็นพักอยู่กับลูกหลานอีกหน่อยหนึ่งจึงได้บินไปเยอรมัน รัฐบาลนี้ได้มีใจเมตตาเชิญให้เที่ยวไปในลุ่มน้ำไรน์อีกหลายวันแล้วจึงได้ไปโรม และฟลอเรนซ์โดยความเอื้อเฟื้อนำทางของท่านเอกอัครราชทูตสมบูรณ์กับภรรยา แล้วกลับกรุงเทพฯ

ในปลายปี ๒๕๑๑ ยังได้ไปโคเปนเฮเก็นอีกครั้งหนึ่ง บริษัทเอส. เอ. เอส. เชิญไปในโอกาสเปิดสายการบินใหม่จากกรุงเทพฯ ตรงไปโคเปนเฮเก็น แวะเติมน้ำมันที่ทัชเค้นต์ ในอุซเบกิสถานอันรวมอยู่ในโสวิเอตรัสเซีย แต่การไปครั้งนี้ได้เล่าไว้แล้วในหนังสือของโรงเรียนสตรีมหาพฤฒาราม ฉบับฉลองอายุโรงเรียนห้าสิบปี

ในปี ๒๕๐๖ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จญี่ปุ่นและไต้หวันสิบวันกว่า ตรัสให้พ่อเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์อีกครั้งหนึ่ง การก็ดำเนินไปปราศจากอุปสรรค

ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๘๐

พระราชทาน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

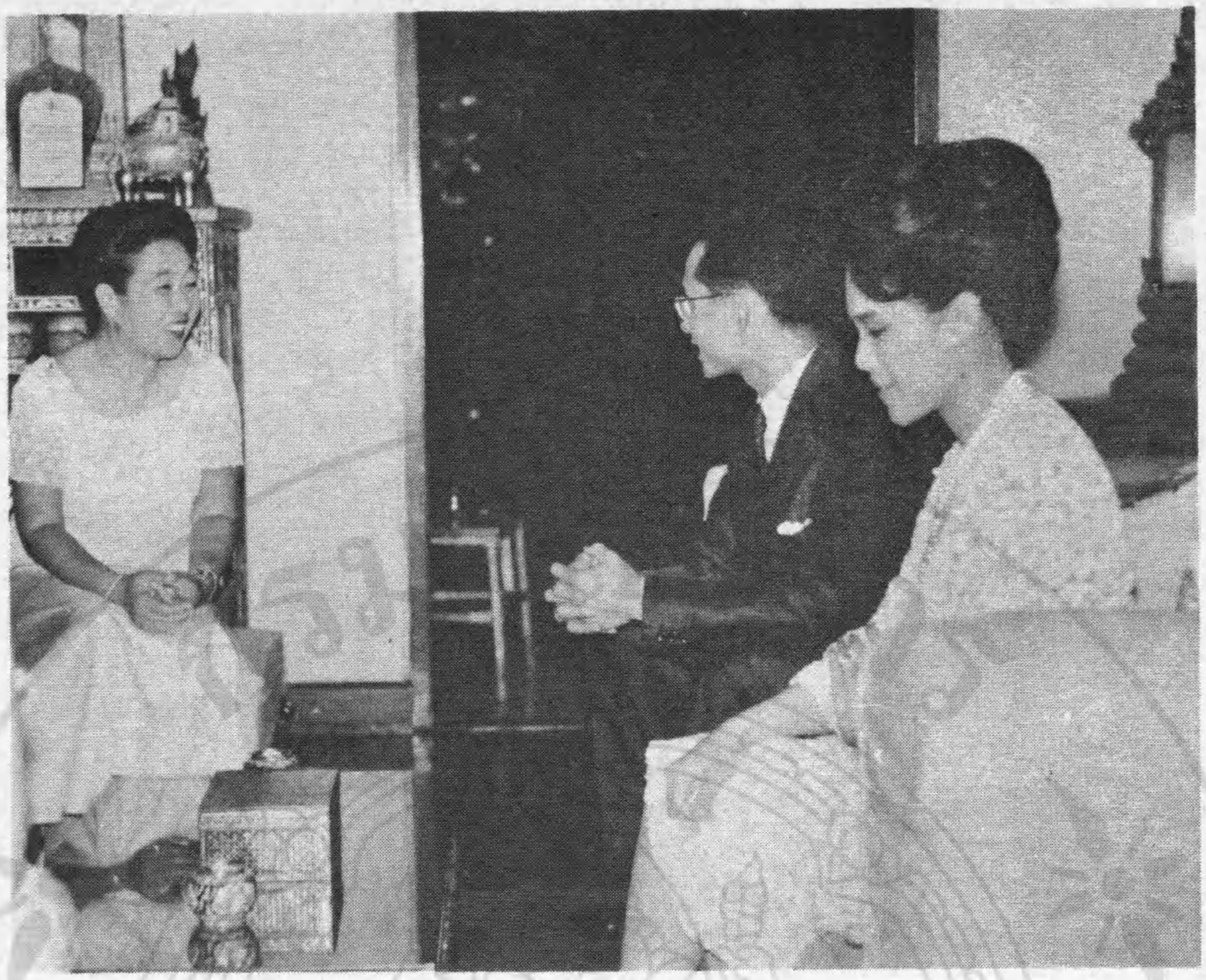
๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘ ในงานเลี้ยงฉลองพระชนมายุครบ ๘๐
บ้านถนนเพชรบุรี

บ้านถนนเพชรบุรี ๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

บ้านถนนเพชรบุรี ๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

รับพระราชทานปริญญากิตติมศักดิ์ ศิลปดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๑๐

เจ็ดรอบอายุ

๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๒ บ้านถนนเพชรบุรี

รับเสด็จเจ้าหญิงมาเกรตเต้ (ปัจจุบันทรงเป็นพระราชินีแห่งเดนมาร์ค) กับเจ้าชายเฮนริค
ที่บ้านถนนเพชรบุรี

บ้านถนนเพชรบุรี

ธันวาคม ๒๕๑๔

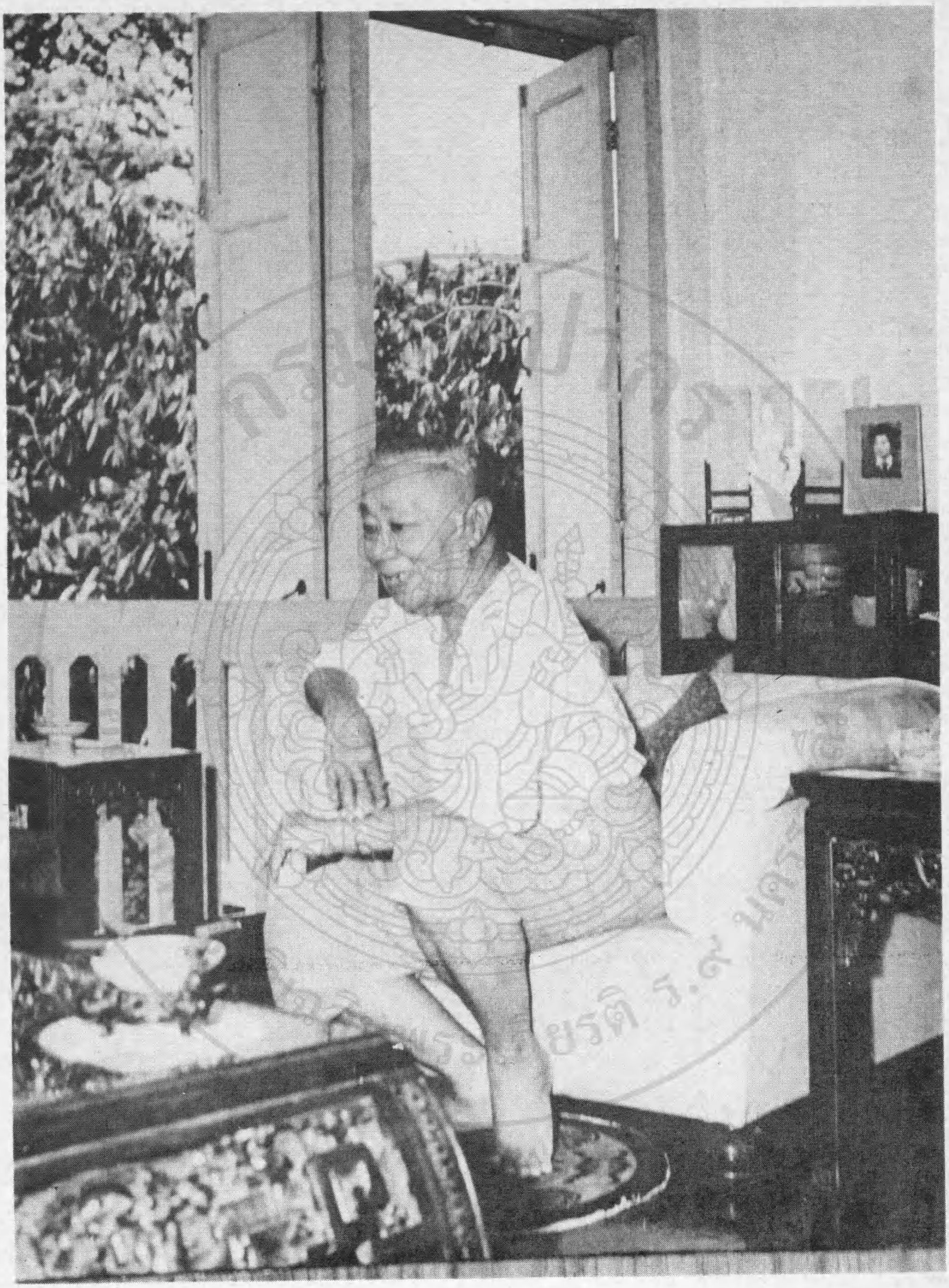

ศรีราชา

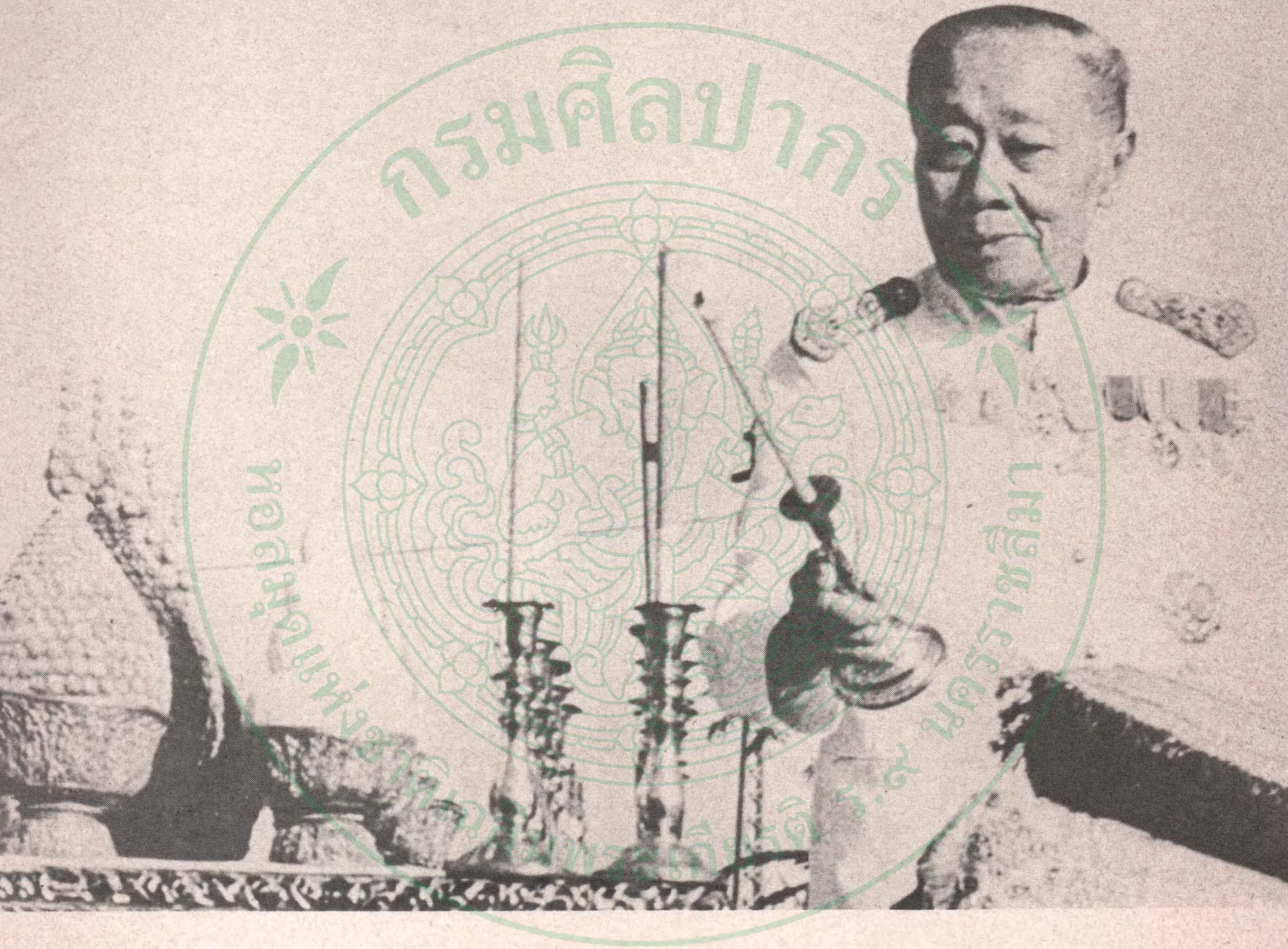

บ้านถนนเพชรบุรี
กับแม่และหลานธีรวัต

พ.ศ. ๒๕๑๖

ที่บ้านถนนเพชรบุรี – ๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๖

แทนพระองค์

การเขียนชีวประวัตินั้นไป ๆ ก็สะดุดที่รู้สึกว่าโม้เกินไป แต่เหตุการณ์บางอย่างจะไม่เล่าไว้ก็ออกจะขาดเรื่องไป ทั้งดูเบื็นเราไม่มีกตัญญุตาเสียเลย ที่นี้หมายถึงพระเมตตาที่พระเจ้าอยู่หัวทรงแสดงแก่พ่อเป็นหลายอย่าง เช่นเมื่อจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษาครบสามรอบ ราชประเพณีเคยมีอยู่ว่าจะต้องสรงมูรธาภิเษก ทรงพระราชดำริว่านอกจากสมเด็จพระสังฆราชแล้ว ทรงสมัครให้พ่อถวายน้ำอีกคน ๑ ซึ่งย่อมนับกันว่าได้พระราชทานเกียรติพิเศษ นอกจากนั้น เมื่อพ่อมีอายุครบแปดสิบ เลขาธิการพระราชวังมาเล่าให้ฟังว่า ทรงพระราชดำริว่า แม้พ่อเป็นหลานรัชกาลที่สี่ก็น่าจะจัดงานขึ้นในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศเป็นงานหลวง แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้จัดงานในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามอันเป็นแห่งที่รู้สึกกันว่าสูงสุดคนอย่างพ่อไม่น่าจะถึงเพียงนั้น นี่ก็เป็นพระมหากรุณาธิคุณยิ่งอีก นอกจากนั้นยังได้เสด็จมากับสมเด็จพระบรมราชินีนาถยังบ้านนี้ พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ ธูปเทียน ดอกไม้ เชิดชูชราภาพ ได้ประทับอยู่เสวยร่วมกับญาติและแขกอื่นพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ มีสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี และพระบรมวงศ์ทั้งสองพระองค์ เป็นต้น

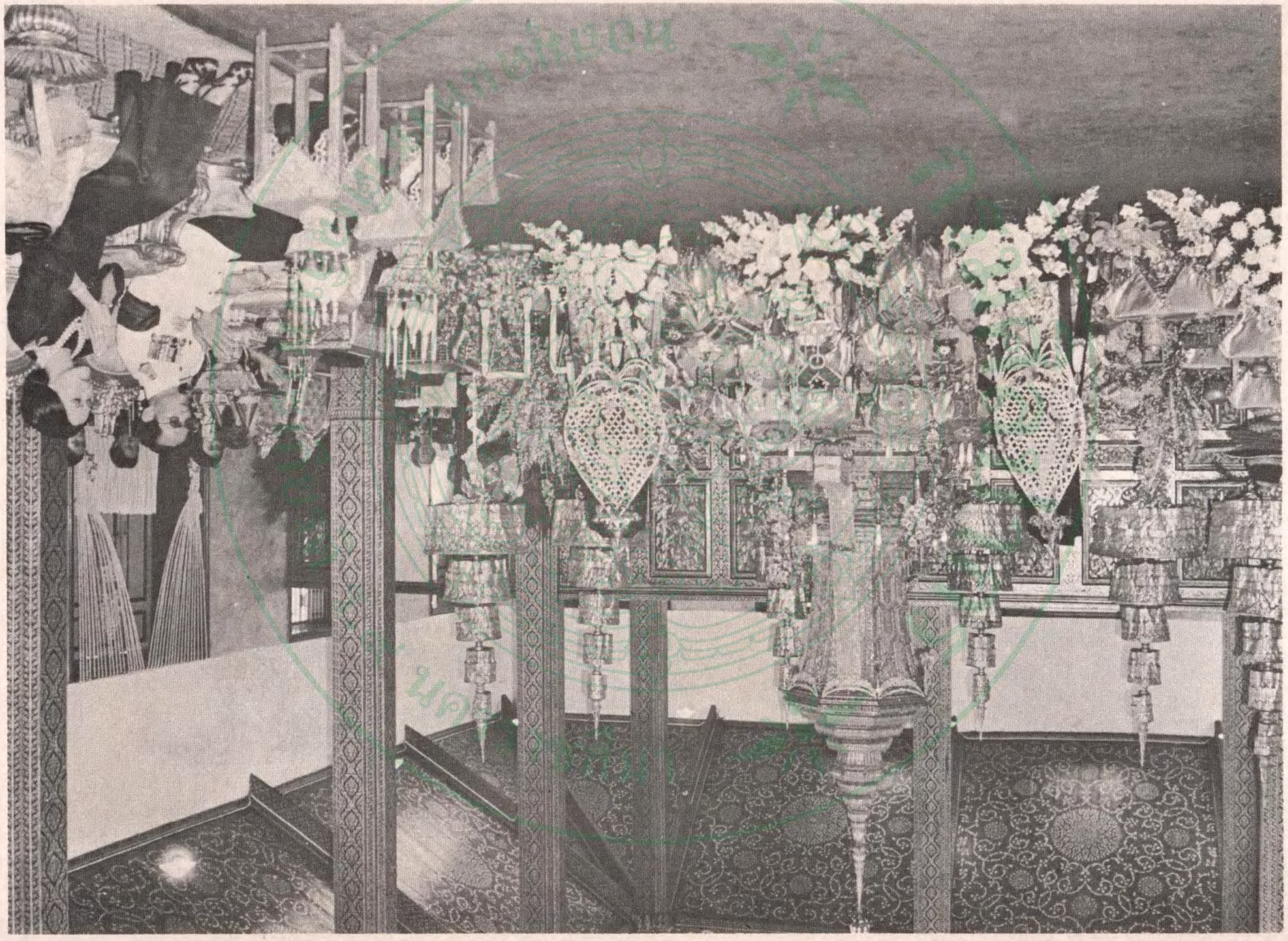
พระมหากรุณาของเจ้านายทั้งนี้ ย่อมมีผลให้คนแก่ปลื้มใจอายุยืนต่อไป ขอพระราชทานกราบถวายบังคมมาแทบฝ่าละอองธุลีพระบาท.

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ตีรณสาร 62 ถนนบั้น สีลม กรุงเทพมหานคร โทร. 31558 นายกระมล ตีรณสาร ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2517

พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ๕๐ วันหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา
หอสมุดแห่งชาติ
สาขาจังหวัดชลบุรี
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา